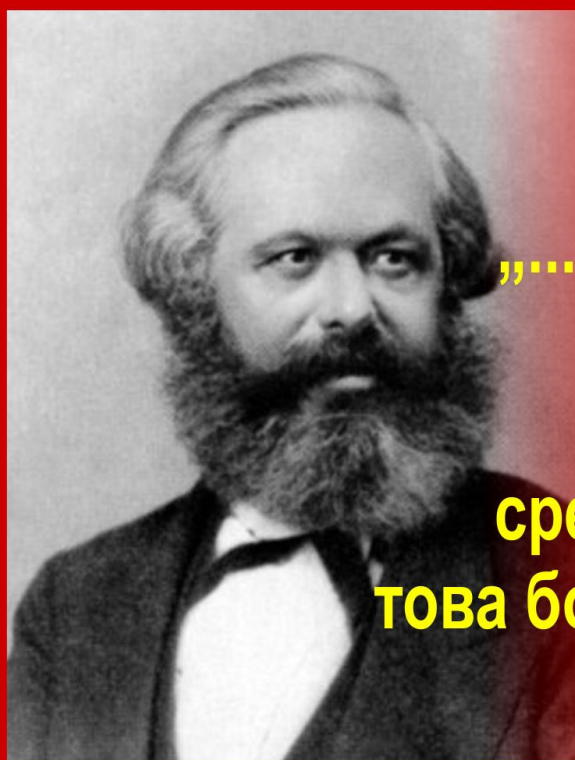

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ВТОРИ

Работникът...

**„...като личен ИЗТОЧНИК
на богатството, но
ЛИШЕН ОТ ВСИЧКИ
средства да реализира
това богатство за себе си.“**

Карл Маркс

**ПРОЦЕСЪТ НА
ОБРЪЩЕНИЕ НА КАПИТАЛА**

ОТДЕЛ ВТОРИ

ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ
Законът за движение на съвременното общество

ТОМ ВТОРИ

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

ОТДЕЛ ВТОРИ

ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

Съдържание

Глава седма. Време на оборота и брой на оборотите
...стр. 4

Глава осма. Основен капитал и оборотен капитал 9

I. Разликите във формата ...стр. 9

II. Съставни части, възстановяване, ремонт, натрупване на основния капитал ...стр. 25

Глава девета. Общият оборот на авансирания капитал. Цикли на оборотите ...стр. 43

Глава десета. Теории за основния и оборотния капитал. Физиократите и Адам Смит ...стр. 51

Глава единадесета. Теории за основния и оборотния капитал. Рикардо ...стр. 86

Глава дванадесета. Работен период ...стр. 103

Глава тринадесета. Производствено време ...стр. 116

Глава четринадесета. Време на обръщението 129

Глава петнадесета. Влияние на времето на оборота върху величината на авансирания капитал ...стр. 139

I. Работен период, равен на периода на обръщението
стр. 152

II. Работен период, по-голям от периода на обръщение 157

III. Работен период, по-малък от периода на обръщение 163

IV. Изводи ...стр. 168

V. Влияние на изменението на цените ...стр. 175

Глава шестнадесета. Оборот на променливия капитал ...стр. 186

I. Годишната норма на принадлежната стойност ...стр. 186

II. Оборотът на отделния променлив капитал ...стр. 207

III. Оборотът на променливия капитал от обществена гледна точка ...стр. 213

Глава седемнадесета. Обръщението на принадлежната стойност ...стр. 220

I. Просто възпроизводство ...стр. 227

II. Натрупване и разширено възпроизводство ...стр. 254

* БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ) ...стр. 262

Назад към всички части

(горе)

ГЛАВА СЕДМА

Време на оборота и брой на оборотите

Както видяхме, цялото време на кръгооборота на даден капитал е равно на сумата от времето на неговото обръщение и времето на неговото производство. Това е интервалът време от момента на авансиране на капиталовата стойност в определена форма до възвръщане на извършващата процес капиталова стойност в същата форма.

Определящата цел на капиталистическото производство винаги е нарастване на авансираната стойност, било че тя е авансирана в своя самостоятелна форма, т.е. в парична, или пък във вид на стока, така че нейната стойностна форма придобива само мислена самостоятелност в цената на авансираните стоки. И в двата случая тази капиталова стойност преминава в своя кръгооборот различни форми на съществуване. Нейното тъждество със самата нея намираме в книгите на капиталиста или във формата на сметни пари...

Дали вземаме формата $II...II'$ или формата $Pr...Pr$, и двете форми изразяват, 1) че авансираната стойност е функционирала като капиталова стойност и е самонараснала; 2) че след завършване на процеса тя се е възвърнала в онази форма, в която го е започнала. Нарастването на авансираната стойност II и в същото време възвръщането на капитала към тази форма (парична форма) е съвсем очевидно в $II...II'$. Но същото става и във втората форма. И наистина, изходният пункт Pr е наличност на елементи на производство, на стоки с дадена стойност. Формата включва нарастване на тази стойност (C' и II') и връщане към първоначалната форма, тъй като във второто Pr авансираната стойност отново придобива същата форма на елементи на производство, в която е била първоначално авансирана.

По-рано видяхме: «Ако производството има капиталистическа форма,

то и възпроизводството има същата форма. Тъй както процесът на труда при капиталистическия начин на производство се представя само като средство за процес на нарастване на стойността, така възпроизводството се представя само като средство за възпроизвеждане на авансирана стойност като капитал, т.е. като нарастваща стойност.» (Том I, гл. XXI, стр. 594,39)

Трите форми: I) $II \dots II'$; II) $Pr \dots Pr$ и III) $C' \dots C'$ се отличават една от друга по следното: във форма II ($Pr \dots Pr$) възобновяването на процеса, процесът на възпроизводство, е изразено като действително, а във форма I — само като възможно. Но двете тези форми се отличават от форма III по това, че авансираната капиталова стойност — била тя авансирана във вид на пари или във вид на веществени елементи на производство — служи като изходен пункт, а поради това и като пункт на възвръщане. В $II \dots II'$ възвръщането се изразява в $II' = II + n$. Ако процесът се възобновява в предишния обем, за изходен пункт служи отново II и n не влиза в него, а само ни показва, че II е самонараснало по стойност като капитал и поради това е породило принадлежна стойност n , но я е оттласнало от себе си. Във форма $Pr \dots Pr$ изходен пункт е пак авансираната във форма на елементи на производството капиталова стойност Pr . Тази форма включва и нарастването на авансираната стойност. Ако се извършва просто възпроизводство, същата тази капиталова стойност, в същата форма Pr отново започва своето движение. Ако пък се извършва натрупване, сега процесът се открива с Pr' (по величина на стойността = $II' = C'$) като нараснала капиталова стойност. Но процесът започва отново с авансирана капиталова стойност, в първоначалната форма, макар с по-голяма капиталова стойност, отколкото преди. Обратно, във форма III капиталовата стойност започва процес не като авансирана, но като вече нараснала, като цялото богатство, намиращо се във форма на стоки, само част от което е авансирана капиталова стойност. Последната форма е важна за Отдел трети, в който движението на отделните капитали се взема във връзка с движение-

то на целия обществен капитал. Но тя не може да се използва за оборота на капитала, който винаги започва с авансиране на капиталова стойност, било във формата на пари, било във формата на стока, и винаги изисква възвръщане на циркулиращата капиталова стойност в онази форма, в която тя е била авансирана. От обороти I и II трябва да се ползваме от първия, доколкото вниманието е насочено предимно към влиянието на оборота върху създаването на принадлежна стойност; от втория — доколкото се отнася до влиянието на оборота върху създаване на продукт.

Тъй като икономистите не са различавали различните форми на кръгооборотите, те не са ги разглеждали отделно в тяхното отношение към оборота на капитала. Обикновено се взема формата *II...II'*, защото тя е обзела отделния капиталист и му служи при неговите сметки, дори когато парите служат за изходен пункт само във вид на сметни пари. Други изхождат от разхода във форма на елементи на производството и разглеждат движението до момент, когато последва възвръщане, при което не става и дума за **формата** на това възвръщане — дали в стока или в пари. Например:

«Икономическият цикълт.е. целият ход на производството, от времето, когато се правят разходи, до момента, когато стане възвръщането. В земеделието времето за засяване е начало на икономически цикъл, а жътвата — край“ (“Economic Cycle ... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In, agriculture seedtime is its commencement, and harvest its ending»). — S. P. Newman: „Elements of Pol Econ.“ Andover and New York стр, 81).

Други започват със **C'** (III форма):

«Светът на производствените връзки може да се разглежда като движещ се в кръг, който ще наречем икономически цикъл и в който всеки оборот завършва, щом предприятието, завършило последователния ред на своите операции, отново дойде до онзи пункт, от който е започнал оборотът. Като начало може да се смята пунктът, когато у капиталиста постъпят плащания, чрез които у него се връща неговият капитал; от този пункт

той отново преминава към това, да наеме работници и да разпредели между тях във вид на работна заплата средствата за тяхното съществуване, или, по-вярно, силата, необходима за тяхното набавяне; да получи от тях изготвените предмети, които той произвежда; да достави тези предмети на пазара и там да доведе до завършек оборота на този ред от движения, като продаде тези предмети и получи срещу стоките възстановяване на всички свои разходи на капитал за периода». (Th. Chalmers : „On Pol. Econ.“, 2-nd ed., Glasgow, 1832, p. 85. seq.).

Щом цялата капиталова стойност, вложена от отделния капиталист в някакъв клон на производство, извърши обръщение на своето движение, тя се връща отново в своята първоначална форма и може отново да повтори същия процес. За да се увековечи стойността и да продължава нарастването като капиталова стойност, тя трябва да повтаря това обръщение. В живота на капитала отделният оборот е само един постоянно повтарящ се отрязък, следователно е период. В края на периода *II....II'* капиталът отново се намира във форма на паричен капитал, който отново ще премине веригата от превръщания на формата, включваща и процеса на възпроизводство, съответно процеса на нарастване на стойността. При завършване на периода *Pr....Pr* капиталът отново се намира във форма на елементи на производство, които са предпоставка за възобновяване на неговото обръщение. ***Обръщението на капитала, определян не като отделен акт, а като периодичен процес, се нарича оборот на капитала.*** Продължителността на този оборот се определя от сумата на времето на производство и времето на обръщение на капитала. Тази сума от време съставя времето на оборота на капитала. Следователно тя обхваща интервала от „време от един период на обръщението на цялата капиталова стойност до следващия; тя отбелязва периодичността в жизнения процес на капитала или, ако щете, времето на възобновяване, на повтаряне на процеса на нарастване на стойността, съответно на производствения процес на една и съща капиталова стойност.

Ако се оставят настрана индивидуалните приключения, които за отделния капитал могат да ускорят или да съкратят времето на оборота, последното изобщо е различно в зависимост от различията на отделните сфери на влягане на капитала.

Както работният ден (*времето - ред.*) служи като естествена **единица мярка** за функцията на работната сила, така годината представлява естествената единица мярка за оборотите на функциониращия капитал. Естествена база за тази единица мярка е това, че в умерения пояс, родината на капиталистическото производство, най-важните плодове на земята са годишни продукти.

Ако означим годината като единица мярка на времето на оборота с **O**, времето на оборота на определен капитал с **o**, броя на неговите обороти — с **n**, то **$n = O/o$** . Следователно, ако например времето на оборота **o** е 3 месеца, то **$n = 12/3 = 4$** ; т.е. капиталът извършва **4** оборота в година, или се обръща **4** пъти. Ако **o = 18** месеца, то **$n = 12/18 = 2/3$** , или капиталът в една година преминава само **2/3** от времето на своя оборот. Ако времето на неговия оборот е няколко години, то се изчислява следователно с годината, взета няколко пъти.

За капиталиста времето на оборота на неговия капитал е времето, за което той трябва да авансира своя капитал с цел той да нарасне по стойност и да се възвърне в своята първоначална форма.

Преди да изследваме по-отблизо влиянието, което оборотът оказва върху производствения процес и върху процеса на нарастване на стойността, необходимо е да разгледаме две нови форми, които капиталът получава от процеса на обръщението и които въздействат върху формата на неговия оборот.

(горе)

ГЛАВА ОСМА

Основен капитал и оборотен капитал

I. РАЗЛИКИТЕ ВЪВ ФОРМАТА

В Том I, глава VI видяхме, че част от постоянния капитал запазва определената потребителна форма, в която тя влиза в производствения процес, по отношение на продуктите, за чието създаване той съдейства. В продължение на по-къс или по-дълъг период в постоянно повтаряни трудови процеси тази част на постоянния капитал изпълнява едни и същи функции. Такива са например работните сгради, машините и т.н., накратко, всичко, което ние обединяваме под названието *средства на труда*. Тази част от постоянния капитал предава стойност на продукта в степен, в която тя заедно със своята потребителна стойност загубва своята разменна стойност. Това предаване на стойност, или това преминаване на стойността на такива средства за производство върху продукта, в чието образуване те вземат участие, се определя чрез средно изчисление; то се измерва със средната продължителност на функционирането на средствата за производство, обхващаща времето от момента, когато те влизат в производствения процес, до момента, когато бъдат напълно износени, станат негодни, когато трябва да бъдат заменени с нови екземпляри от същия вид, т.е. да бъдат възпроизведени.

Следователно своеобразието на тази част от постоянния капитал — същинските средства на труда — е следното:

Част от капитала се авансира във форма на постоянен капитал, т.е. на средства за производство, които функционират като фактори на процеса на труда, докато запазват самостоятелната потребителна форма, в която встъпват в процеса на труда. Готовият продукт, а следователно и факторите, образуващи продукта, доколкото те са превърнати в продукт, се изхвърлят от производствения процес, за

да преминат като стока от сферата на производството в сферата на обръщението. Средствата на труда, напротив, веднаж влезли в сферата на производство, вече никога не я напускат. Тяхната функция здраво ги привързва към производството. Част от авансираната капиталова стойност се **фиксира** (*закрепва постоянно, от тук и "постоянен" капитал. бг.ред*) в тази форма, определяна от функцията на средства на труда в производствения процес. С функционирането и произтичащото от него износване на средствата на труда част от тяхната стойност се пренася върху продукта, а друга част остава **фиксирана** в средствата на труда и следователно остава в производствения процес. **Фиксираната** по този начин стойност постоянно намалява, докато средствата на труда не изслужат службата си; поради това тяхната стойност в един по-дълъг или по-къс период се разпределя върху масата от продукти, които излизат от редица постоянно повтарящи се процеси на труда. Но докато средството на труда още действа, следователно докато неговата замяна с нов екземпляр от същия вид не е станало необходимо, стойност на постоянен капитал през всичкото време остава фиксирана в него, докато друга част от първоначално фиксираната в него стойност се пренася върху продукта и поради това извършва обръщение като съставна част на стоковия запас. Колкото по-дълготрайни са средствата на труда, колкото по-бавно се износват те, толкова по-дълго постоянната капиталова стойност остава фиксирана в тази потребителна форма. Но каквато и да е степента на дълготрайност на средствата на труда, степента, в която те предават своята стойност, винаги е **обратно пропорционална** на общата продължителност на функционирането на средствата на труда. Ако от две машини с еднаква стойност едната се износва за пет години, а другата за десет, то за равно време първата отдава два пъти повече стойност от втората.

Тази част от капиталовата стойност, фиксирана в средствата на труда, извършва обръщение, както и всяка друга част. Изобщо ние видяхме, че цялата капиталова стойност се намира в постоянно обръ-

щение и в този смисъл целият капитал е оборотен капитал. Но обръщението на разглежданата тук част на капитала е своеобразно. **Първо**, тя не извършва обръщение в своята потребителна форма, *обръщение извършва само нейната стойност*, и при това само постепенно, на части, в степента, в която тя се пренася от разглежданата част на капитала върху продукта, който извършва обръщение като стока. През цялото време на функциониране на тази част известен дял от нейната стойност остава фиксиран в нея, запазва своята самостоятелност по отношение на стоките, за чието произвеждане тя съдейства. Благодарение на тази особеност тази част на постоянния капитал придобива форма на *основен [fixes - фиксиран, постоянен] капитал*. В негова противоположност всички други веществени съставни части на капитала, авансирани за производствения процес, образуват *оборотен* или *текущ капитал* [zirkulierendes oder flussi-ges Kapital].

Една част от средствата за производство — именно такива спомагателни материали, които се потребяват от самите средства на труда през време на тяхното функциониране, като каменните въглища от парната машина, или които само съдействат на процеса, например светилния газ и т.н., — тази част от средствата за производство веществено не влиза в продукта. Само нейната стойност съставлява част от стойността на продукта. В своето собствено обръщение продуктът носи в обръщението и стойността на такива средства за производство. Тази особеност у тях е обща с основния капитал. Но във всеки трудов процес, в който влизат, те се потребяват изцяло, и поради това за всеки нов трудов процес те трябва да бъдат изцяло заменяни с нови екземпляри от същия род. Във време на действието им те не запазват своята самостоятелна потребителна форма. Следователно във време на тяхното действие нито една част от капиталовата стойност не остава фиксирана (*закрепена постоянно. бг.ред*) в своя предишен потребителен вид, в натуралната форма на такива средства за производство. Тази част от спомагателните мате-

риали не влиза вещественно в продукта, но влиза в стойността на продукта **само** по своята стойност, като част от стойността на продукта, и че във връзка с това действието на такива материали е закрепено в сферата на производството, е довело някои икономисти, като например Рамсей, да ги отнесат към категорията на основния капитал (смесвайки същевременно основен и постоянен капитал).

Частта от средствата за производство, която вещественно влиза в продукта, следователно суровините и пр., придобива поради това отчасти форми, в които тя по-късно може да влезе в индивидуално потребление като средства за потребление. Средствата на труда в същински смисъл, веществените носители на основния капитал, се потребяват само производствено и не могат да влязат в индивидуално потребление, защото не влизат в продукта, или в онази потребителна стойност, за образуване на която те съдействат, а, напротив съхраняват по отношение на нея своята самостоятелна форма през цялото време, докато не се износят напълно. Изключение правят транспортните средства. Полезният ефект, който те доставят през своето производствено функциониране, следователно през време на пребиваването си в сферата на производството — преместването, — в същото време влиза и в индивидуалното потребление, например на пътника. В този случай той заплаща потреблението също така, както заплаща за ползването от други предмети за потребление. Ние видяхме, че суровият материал и спомагателните вещества понякога се сливат едни с други, както например в химическата промишленост. Същото става със средствата на труда и спомагателния и суровия материал. Така например в земеделието веществата, вложени за подобряване на почвата, отчасти влизат в продукта като фактори за образуване на продукт. От друга страна, тяхното действие се разпределя на продължителен период например 4—5 години. Поради това част от тях вещественно влиза в продукта и с това пренася своята стойност върху продукта, докато друга част, оставайки в старата потребителна форма, фиксира в нея и своята стойност. Тя както преди продължава да

съществува като средства за производство и поради това запазва формата на основен капитал. Като работен добитък волът е основен капитал. Но ако послужи за храна, той функционира вече не като средство на труда и следователно не като основен капитал.

Това, което придава характер на основен капитал на една част от вложената в средства за производство капиталова стойност, лежи изключително в своеобразния начин на *обръщение* на тази част от капитала. Този особен начин на обръщение произтича от особенния начин, по който средството на труда предава своята стойност на продукта или се проявява като фактор за създаване на стойност през време на производствения процес. Този начин на свой ред сам произтича от особеностите на функциониране на различните средства на труда в трудовия процес.

Известно е, че една и съща потребителна стойност, излязла като продукт от един трудов процес, влиза в друг като средство за производство. Самото функциониране на един продукт в процеса на производство като средство на труда го превръща в основен капитал. Обратно, когато самият той едва-що излиза от процеса, той още не е основен капитал. Например една машина като продукт или стока на фабриканта-машинопроизводител принадлежи към неговия стоков капитал. Тя става основен капитал едва в ръцете на купувача, на капиталиста, който я прилага производствено.

При равни други условия степента на фиксираност нараства с дълготрайността на средствата на труда. Именно от тази дълготрайност зависи величината на разликата между фиксираната в средства на труда капиталова стойност и онази част от същата стойност, която в повторните трудови процеси се пренася върху продукта. Колкото по-бавно се извършва това пренасяне на стойност — а стойност се предава от средствата на труда при всяко повторение на един и същ трудов процес, — толкова по-голям е фиксираният капитал, толкова по-голяма е разликата между приложения и потребения в процеса на

производството капитал. Щом тази разлика изчезне, средството на труда е изживяло живота си и заедно с потребителната си стойност е загубило стойността си. То е престанало да бъде носител на стойност. Тъй като средството на труда, подобно на всеки друг веществен носител на постоянен капитал, предава стойност на продукта само в степен, в която загубва заедно със своята потребителна стойност и стойността си, ясно е, че колкото по-бавно се загубва неговата потребителна стойност, колкото по-дълго то изтрайва в производствения процес, толкова по-дълъг е периодът, в течение на който в него остава фиксирана постоянна капиталова стойност.

Ако някое средство за производство, което не е средство на труда в същинския смисъл на думата, например спомагателен материал, суровини, полуфабрикат и пр., заемат по отношение на пренасянето на стойност, а оттук и по отношение на начина на обръщение на своята стойност също такава положение, както средствата на труда, то също така е веществен носител, **форма** на съществуване на основен капитал. Такъв е случаят със споменатите вече мелиорации на почвата, внасящи в почвата химически съставни части, чието действие се простира върху много производствени периоди или години. Тук част от стойността продължава своето съществуване наред с продукта в своята самостоятелна форма или във форма на основен капитал, докато друга част от стойността се пренася върху продукта и затова извършва обръщение заедно с нея. В този случай в продукта влиза не само част от стойността на основния капитал, но и онази потребителна стойност, онази субстанция, в която съществува тази част на стойността.

Като оставим настрана основната заблуда — смесването на категориите: *основен* и *оборотен* капитал, с категориите: *постоянен* и *променлив* капитал, — бъркотията в досегашното определение на понятията у икономистите се основава преди всичко на следното.

Определени свойства, които средствата на труда притежават по сво-

ята натурална форма, те превръщат в непосредствени свойства на основния капитал — например физическата неподвижност, да речем, на една сграда. Но винаги лесно може да се покаже, че други средства на труда, които като такива също са основен капитал, притежават противоположни свойства, например физическата подвижност, да речем, на един кораб.

Или икономическата определеност на формата, произтичаща от обръщението на стойността, те смесват със свойство, присъщо на самата вещ: като че ли вещите, които сами по себе си изобщо не са капитал, а стават такъв само в определени обществени отношения, биха могли да бъдат вече сами по себе си, по своята природа, капитал в тази или онази определена форма, **основен** или **оборотен**. В Том I, глава V ние видяхме, че средствата за производство във всеки трудов процес, при каквито и обществени условия да се извършва той, винаги се делят на средства на труда и предмет на труда. Но едва при капиталистическия начин на производство средствата на труда и предметът на труда стават капитал, при това *«производствен капитал»*, както бе определено в предишния отдел. Заедно с това различието между *средства* на труда и *предмет* на труда, произтичащо от природата на трудовия процес, се отразява в *нова форма* — във формата на различие между *основен* и *оборотен* капитал. Едва с това вещта, която функционира като средство на труда, става основен капитал. Ако тя по своите веществени свойства е способна да служи и в други функции, освен функции на средство на труда, тя е или не е основен капитал според различието на своите функции. Добитъкът в ролята на работен добитък е основен капитал; като добитък, угодяван за клане, той е суров материал, който в края на краищата като продукт влиза в обръщението, следователно не е основен, а оборотен капитал.

Самата по-продължителна фиксираност на някакво средство за производство в повтарящи се трудови процеси, които са взаимно свързани помежду си, непрекъснати и поради това са *период* на произ-

водство — т.е. цялото производствено време, необходимо да се изготви продуктът, — също както основният капитал, изисква от капиталиста авансиране за по-дълъг или по-къс срок, но още не прави съответната част на неговия капитал *основен*. Семената например не са основен капитал, а само суров материал, който почти за цяла година е фиксиран в производствения процес. Всеки капитал, докато функционира като производствен капитал, е фиксиран в производствения процес, следователно в производствения процес са фиксирани и всички елементи на производствения капитал, каквато и да е тяхната натурална форма, техните функции и начинът на обръщение на тяхната стойност. Дали тази фиксираност продължава повече или по-малко в зависимост от рода на производствения процес или от желанния полезен ефект, не създава разлика между *основен* и *оборотен* капитал*20.

[*20 Поради трудността да се определи основният и оборотният капитал господин Лоренц Щайн смята, че това различие е въведено само за улесняване на изложението.]

Част от средствата на труда, към които се отнасят и общите условия на труд, се прикрепват (*фиксира*т. бг.ред.) към определено място, когато те като средство на труда встъпват в производствения процес, т.е. когато се подготвят за производствена функция, като например машините. Или пък част от средствата на труда от самото начало се произвежда в такава неподвижна, свързана с мястото форма, като например мелиорациите на земята, фабричните здания, доменните пещи, каналите, железниците и пр. Постоянната прикрепеност на средствата на труда към производствения процес, в който те трябва да действат, зависи тук същевременно от техния физически начин на съществуване. От друга страна, средствата на труда могат физически постоянно да се преместват, да се придвижват и въпреки това постоянно да се намират в производствен процес, като например локомотив, параход, работен добитък и пр. Неподвижността не им придава в първия случай характер на основен капитал, а подвижността във

втория случай не им отнема този характер. Обаче обстоятелството, че средствата на труда са локално прикрепени, пуснали са своите корени в земята, отрежда на тази част от основния капитал особена роля в икономиката на нациите. Те не могат да бъдат изпратени в чужбина, не могат да извършват обръщение на световния пазар като стоки. Титулите (*заглавия, имена - ред.*) на собственост върху този основен капитал могат да се менят, те могат да се купуват и продават и дотолкова могат мислено да влизат в обръщение. Тези титули (*заглавия, имена - ред.*) на собственост могат да участват в обръщението, дори на чуждестранните пазари, например във форма на акции. Но от смяната на лицата, които са собственици на този род основен капитал, не се изменя отношението на неподвижната, материално фиксирана част на богатството на известна страна към подвижната част на същото богатство.

От своеобразното обръщение на основния капитал произтича своеобразие на оборота. Онази част от стойността, която основният капитал в своята натурална форма губи поради износване, извършва обръщение като част от стойността на продукта. Посредством обръщението продуктът *от стока* се превръща *в пари*; превръща се следователно в пари и онази част от стойността на средствата на труда, която продуктът пренася в обръщението, и при това тази част от стойността капе във вид на пари от процеса на обръщението в такава *пропорция*, в каквато дадено средство на труда престава да бъде носител на стойност в производствения процес. Следователно стойността на това средство на труда придобива сега двойко съществуване. Част от нея остава свързана с потребителната или натурална форма на средствата на труда, принадлежаща на производствения процес, а друга част се отделя от нея във вид на пари.

В хода на своето действие онази част от стойността на средствата на труда, която съществува в тяхната натурална форма, постоянно намалява, докато превърналата се в парична форма част от стойността постоянно се увеличава, докато най-после средствата на труда не

изживеят живота си и цялата тяхна стойност, отделила се от трупа на средствата на труда, не се превърне в пари. Тук се проявява своеобразието в оборота на този елемент на производствения капитал. Превръщането на неговата стойност в пари върви ръка за ръка с превръщането на стоката, която е носител на тази стойност, в парична какавида. Но неговото обратно превръщане от парична в потребителна форма се отделя от обратното превръщане на стоката в другите елементи на нейното производство и се определя вече от периода на възпроизводство на самите средства на труда, т.е. от времето, през което средствата на труда изживяват живота си и трябва да бъдат заменени с друг екземпляр от същия род. Ако продължителността на функциониране на някаква машина със стойност, да кажем 10 000 ф.ст., е например 10 години, то времето на оборота на първоначално авансираната за тази машина стойност ще бъде 10 години. Преди изтичане на това време не е нужно тя да се възобновява; тя продължава да действа в своята натурална форма. Между това нейната стойност на части постъпва в обръщението като част от стойността на стоките, за чието непрекъснато производство служи машината, и по този начин постепенно се превръща в пари, докато най-после в края на 10-те години тя изцяло се е превърнала в пари, а от пари обратно се превърне в машина и следователно завърши своя оборот. До настъпване на този момент на възпроизводство стойността на машината постепенно се натрупва във форма на резервен паричен фонд.

Останалите елементи на производствения капитал се състоят отчасти от елементи на постоянния капитал, съществуващи в суровини и спомагателни материали, отчасти от променлив капитал, изразходван за работна сила.

Анализът на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността („Капиталът“, Том 1, глава V) показва, че тези различни съставни части на производствения капитал играят съвсем различна роля в образуване и на продукта, и в образуване на стойността. Стойността на онази част от постоянния капитал, която се състои от спомагател-

ни материали и суровини — точно както и стойността на онази негова част, която се състои от средства на труда, — отново се появява в стойността на продукта като само пренесена стойност, докато работната сила посредством процеса на труда присъединява към продукта еквивалент на своята стойност, или действително възпроизвежда своята стойност. Освен това част от спомагателните материали — въглища за отопление, светилен газ и пр. — се консумира в трудовия процес, без да влиза веществено в продукта, докато друга част от тях влиза като материал в продукта и образува материала на неговата субстанция. Но всички тези различия нямат значение за обръщението, а поради това и за начините на оборота. Ако спомагателните материали и суровините изцяло се утребят при образуване на продукт, то те пренасят върху него цялата си стойност. Поради това цялата тя се внася чрез продукта в обръщението, превръща се в пари, а от пари обратно в елементи за производство на стока. Оборотът на тази част от стойността не се прекъсва, както оборотът на основния капитал, а непрекъснато изминава целото обръщение на своите форми, така че тези елементи на производствения капитал постоянно се възобновяват *in natura* (в натура. - ред.).

Що се отнася до променливата съставна част на производствения капитал, разходвана за работна сила, то тя се купува за определен срок. Щом капиталистът я купи и въведе в производствения процес, тя образува съставна част от неговия капитал, именно **променливата** съставна част на капитала. Ежедневно тя действа за известен интервал време, през което присъединява към продукта не само цялата си стойност за деня, но и известна принадлежна стойност вповече, която ние тук оставяме засега настрана. След като работната сила е купена и действа например една седмица, нейното купуване трябва постоянно да се възобновява в обичайни срокове. Еквивалентът на нейната стойност, който работната сила постоянно присъединява към продукта през време на своето функциониране и който вследствие на обръщението на продукта се превръща в пари, трябва

постоянно да се превръща обратно от пари в работна сила или постоянно трябва да преминава пълното обръщение на своите форми, т.е. постоянно трябва да се обръща, за да не прекъсне оборотът на производството.

Следователно авансираната за работна сила част от стойността на производствения капитал изцяло се пренася върху продукта (придадената стойност ние през цялото време оставяме тук настрана), преминава заедно с него двете метаморфози, отнасящи се към сферата на обръщението, и чрез това постоянно възобновяване постоянно остава включена в производствения процес. Тъй че, колкото и да се отличава работната сила в останалото, по отношение на образуването на стойност, от онези съставни части на постоянния капитал, които *не са основен* капитал, този начин на оборот на стойността се явява общ за работната сила и за тези съставни части, в противоположност на основния капитал. Вследствие на тази общност на характера на своя оборот тези съставни части на производствения капитал — именно онези части на неговата стойност, които се изразходват за работна сила и за средства за производство, несъдържащи основен капитал — противостоят на основния капитал като *оборотен* или *текущ* капитал.

Както видяхме преди, парите, плащани от капиталиста за потребление на работна сила от работника, в действителност са само обща еквивалентна форма на необходими средства за живот на работника. Дотолкова променливият капитал веществено се състои от средства за живот. Но тук, при разглеждане на оборота, става дума за *формата*. Капиталистът купува не средства за живот на работника, а самата негова *работна сила*. Променливата част на неговия капитал образуват не средства за живот на работника, а действащата работна сила на последния. В процеса на труда капиталистът потребява самата работна сила за производство, а не средства за живот на работника. Работникът сам превръща в средства за живот парите, които той е получил за своята работна сила, за да ги превърне после

обратно в работна сила, за да поддържа своето съществуване, точно както например капиталистът превръща в средства за своя живот известна част от принадлежната стойност, съдържаща се в стоката, която той продава срещу пари, без да може ни най-малко да се каже, че купувачът на неговата стока му плаща в средства за живот. Дори и когато част от работната заплата се дава на работника в средства за живот, *в натура*, това сега е втора сделка. Той продава своята работна сила за определена цена и при това страните се договарят, че част от цената той ще получи в средства за живот. С това се изменя само *формата* на заплащане, но не се изменя фактът, че той в действителност продава своята работна сила. Това е втора сделка, която става вече не между работник и капиталист, а между работник като **купувач** на стока и капиталист като **продавач** на стока; напротив, в първата сделка работникът е продавач на стока (на своята работна сила), а капиталистът е купувач. Точно така е, ако капиталистът, продавайки своята стока например машина на железодобивен завод, би пожелал да получи срещу нея друга стока, желязо. Следователно понятие за оборотен капитал, противостоящ на основния капитал, получават не средствата за живот на работника. Не и неговата работна сила, а онази част от стойността на производствения капитал, която се изразходва за работна сила и която поради формата на своя оборот придобива този характер, общ за нея, и още за някои съставни части на постоянния капитал и противоположен на други съставни части на същия капитал.

Стойността на оборотния капитал — в работна сила и средства за производство — се авансира само за времето, през което се изготвя продуктът, в съответствие с мащаба на производство, определян от размера на основния капитал. Тази стойност изцяло влиза в продукта, а поради това чрез продажбата на продукта отново се възвръща изцяло от обръщението и може да бъде авансирана отново. Работната сила и средствата за производство, във вид на които съществува оборотната съставна част на капитала, се изтеглят от обръщение в

размер, необходим за произвеждане и продажба на готов продукт, но те трябва постоянно да се заменят и възобновяват посредством обратно купуване, посредством обратно превръщане от парична форма в елементи на производството. Всеки отделен път те се изтеглят от пазара на по-малки маси, отколкото елементите на основния капитал, но толкова по-често те трябва отново и отново да се изтеглят, а поради това авансирането на изразходвания за тях капитал се възобновява през сравнително кратки периоди. Това постоянно възобновяване се извършва чрез постоянния пласмент на продукта, в който извършва обръщение цялата тяхна стойност. Най-после, те непрекъснато описват целото обръщение на метаморфозите на капитала не само по своята стойност, но и по своята веществена форма; от стока те постоянно се превръщат обратно в елементи на производството на тази стока.

Заедно със собствената си стойност работната сила постоянно присъединява към продукта принадена стойност, материализиране на незаплатен труд. Следователно готовият продукт постоянно носи в обръщението принадена стойност, която заедно с продукта се превръща в пари, подобно на останалите елементи на стойността на продукта. Обаче засега оставяме принадената стойност настрана, защото сега говорим преди всичко за оборота на капиталовата стойност, а не за принадената стойност, която извършва своя оборот едновременно с първата.

От предишното произтича следното:

1) Определеността на формите основен и оборотен капитал произтича само от различията в оборота на функциониращата в производствен процес капиталова стойност, или на производствения капитал. Това различие на оборота на свой ред произтича от начина, по който различни съставни части на производствения капитал пренасят своя стойност върху продукта, а не от различия на тяхното участие в производството на стойността на продукта или не от особености на

тяхната роля в процеса на нарастване на стойността. Най-после, различията в начините, по които стойността се предава на продукта, а поради това и различието в начините, по които тази стойност се вкарва чрез продукта в обръщение и вследствие на метаморфозите на продукта се възобновява в първоначалната си натурална форма, произтичат от различията на онези веществени форми, в които съществува производствен капитал и една част от които при образуване на отделния продукт се потребява изцяло, а другата се използва само постепенно. Следователно *само производственият капитал може да се дели на основен и оборотен*. Обратно, тази противоположност не съществува за двата други начина на съществуване на промишления капитал, следователно нито за стоковия капитал, нито за паричния капитал, тя не съществува и като противоположност на тези две форми по отношение на производствения капитал. Тя съществува само за *производствения капитал и в неговите рамки*. Колкото паричният капитал и стоковият капитал и да функционират като капитал, и колкото и бързо обръщение да извършват, те могат да станат оборотен капитал, противостоящ на основния, само ако се превърнат в оборотни съставни части на производствения капитал. Но тъй като тези две форми на капитала обитават обръщението, то, както ще видим, политическата икономия от времето на А. Смит се е подвела да ги смеси в един куп с оборотната част на производствения капитал под категорията «оборотен капитал». В действителност паричният капитал и стоковият капитал са капитал на обръщението в противоположност на производствения капитал, а не оборотен капитал в противоположност на основния.

2) Оборътът на основната съставна част на капитала, а следователно и необходимото за това време на оборота, обхваща няколко оборота на оборотните съставни части на капитала. В същото време, през което основният капитал прави само един оборот, оборотният капитал прави няколко оборота. Едната от съставните части на стойността на производствения капитал придобива форма на основен капитал, са-

мо доколкото средствата за производство, в които тя съществува, не се потребяват изцяло за това време, през което продуктът се изготвя и изхвърля като стока от производствения процес. Част от неговата стойност трябва да остане както преди, свързана със запазилата се стара потребителна форма, докато друга част се пренася от готовия продукт в обръщението, при което обръщението на продукта представлява същевременно обръщение на цялата стойност на оборотните части на капитала.

3) Изразходваната за основен капитал част от стойността на производствения капитал се авансира напълно и наведнаж за целия срок на функциониране на онази част от средствата за производство, от които се състои основният капитал. Следователно капиталистът наведнаж хвърля тази стойност в обръщение; но тя се изтегля обратно от обръщение само постепенно, на части, посредством реализация на онези части от стойността, които основният капитал на части присъединява към произведените стоки. От друга страна, самите средства за производство, в които се фиксира една част от производствения капитал, се изтеглят от обръщение наведнаж и за цялото време на своето функциониране влизат в производствения процес. Но те през това време не изискват да бъдат заменени с нови екземпляри от същия род, не изискват възпроизводство. По-дълго или по-късо време те продължават да вземат участие в образуването на стоки, изхвърляни в обръщението, без да изтеглят от обръщение елементи на собственото си възобновяване. Следователно през това време те на свой ред не изискват нови авансирания от капиталиста. Най-после, капиталовата стойност, изразходвана за основен капитал през време на функциониране на средствата за производство, в които тя съществува, преминава обръщението на своите форми не веществено, а само по своята стойност, и то само на части и постепенно. Т.е. част от стойността на основния капитал непрекъснато извършва обръщение като част от стойността на стоката и се превръща в пари, но от пари не се превръща обратно в своята първона-

чална натурална форма. Това обратно превръщане на парите в натурална форма на средството за производство се извършва едва в края на периода на неговото функциониране, когато средството за производство е напълно изхабено.

4) За да бъде производственият процес непрекъснат, елементите на оборотния капитал трябва да бъдат също така постоянно в този процес, както елементите на основния капитал. Но фиксираният по такъв начин елементи на първия постоянно се възобновяват *в натура* (средствата за производство се заменят с нови екземпляри от същия вид, работната сила — чрез постоянно възобновявано купуване); докато елементите на основния капитал през цялото време на тяхното съществуване нито трябва да се възобновяват, нито трябва да се възобновява актът на тяхното купуване. В процеса на производство винаги се намират сурови и спомагателни материали, но с потребяването на старите изцяло за образуване на готовия продукт те винаги се заменят с нови екземпляри от същия вид. Също така в производствения процес винаги се намира и работна сила, но само чрез постоянно възобновяване на акта на нейното купуване, което често се придружава и от смяна на лицата. Напротив, през цялото време на повтарящи се обороти на оборотния капитал в повтарящи се производствени процеси продължават да функционират едни и същи здания, машини и пр.

(горе)

II. Съставни части, възстановяване, ремонт, натрупване на основния капитал

При едно и също капиталовложение отделните елементи на основния капитал имат различно дълъг живот, а поради това различно времето и на техния оборот. В една железопътна линия например продължителността на функциониране, а поради това и времето на възпроизводство на релси, траверси, земни работи, гарови постройки, мостове, тунели, локомотиви и вагони са различни, а следователно раз-

лично е времето за оборот на частите на авансирания за тях капитал. Дълга редица години здания, перони, водохранилища, виадукти, тунели, земни изкопи и насипи, накратко, всичко, което в английското ж.п. стопанство се нарича *works of art* (изкуствени съоръжения. - ред.) не изисква възобновяване. Предметите, които най-много се износват, са релсовият път и подвижният състав,

Първоначално при построяване на съвременни железопътни линии господстваше мнение, споделяно от изтъкнати инженери-практици, че по своята трайност железният път е вечен и износването на релсите е толкова нищожно, че за финансовата и практическата страна на работата то може да се пренебрегва; продължителността на живота на добри релси е определяна на 100—150 години. Но скоро става явно, че продължителността на живота на една релса, която, разбира се, зависи от бързината на локомотивите, тежестта и броя на влаковете, дебелината на самите релси и маса други странични обстоятелства, средно не надминава 20 години. На отделни гари, центрове на голямо движение, релсите се износват дори всяка година. Към 1867 г. въвеждат стоманени релси, струващи почти два пъти по-скъпо от железните, но затова пък траят над два пъти повече. Продължителността на живот на дървените траверси достига 12—15 години. За подвижния състав, пътническите вагони се износват значително по-бавно от товарните. Продължителността на живота на локомотивите в 1867 г. се изчисляваше на 10—12 години.

Изхабяването се предизвиква, първо, от самото ползване. Общо взето, релсите се изхабяват пропорционално на броя на влаковете (R.C., №17645)*[22](#)). При увеличена скорост изхабяването растяло в по-голяма пропорция от квадрата на скоростта, т.е. при удвоена скорост на влаковете изхабяването нараствало повече от четири пъти (R.C., № 17046).

Друга причина за износване е влиянието на природните сили. Така траверсите страдат не само от изхабяване в истинския смисъл, но и

от гниене.

«Разходите за поддържане на линията зависят не толкова от износването, което движението на влаковете влече след себе си, колкото от качеството на дървото, желязото и строителния материал, подложени на атмосферно влияние. Един единствен суров зимен месец ще причини на линията повече вреди, отколкото цяла година движение.» (R. P. Williams: „On the Maintenance of Permanent way“. Доклад в Institute of Civil Engineers през есента на 1867 г.

Най-после тук, както и навсякъде в едрата промишленост, моралното изхабяване също играе своята роля; след изтичане на 10 години обикновено за 30 000 ф.ст, могат да се купят такова количество вагони и локомотиви, което по-рано е струвало 40 000 ф.ст. Така че върху този материал трябва да се изчислява до 25% понижение на пазарната цена, макар да не е станало никакво понижаване на потребителната стойност (Lardner: „Railway Economy“).

«Тръбните мостове в тяхната сегашна форма не се възобновяват.» (Защото сега има по-добри форми на такива мостове.) «Техният обикновен ремонт, отстраняване и замяна на отделни части са нецелесъобразни.» (W. P. Adams. „Roads and Rails“. London, 1862).

Поради прогрес на промишлеността обикновено в средствата на труда се извършват постоянни преврати. Поради това те се възстановяват не в своята първоначална форма, а във форма, претърпяла преврат. От една страна, обстоятелството, че масата на основния капитал се влага в определена натурална форма и трябва да просъществува в нея известен среден срок, е причина нови машини и пр. да се въвеждат само постепенно, а поради това е препятствие за бързо и повсеместно въвеждане на усъвърщени средства на труда. Но, от друга страна, конкурентната борба, по-специално във време на решаващи преврати, заставя да се заменят старите средства на труда още преди тяхната естествена смърт с нови средства на труда. Катастрофи, кризи — ето какво главно принуждава към такова преждевременно обновяване на съоръженията на предприятията в

широк обществен мащаб.

Изхабяването (като оставим настрана моралното) е онази част от стойността, която основният капитал чрез неговото използване постепенно предава на продукта в онази средна мярка, в която той загубва потребителната си стойност.

Това изхабяване отчасти става така, че основният капитал притежава известна средна продължителност на живот; той целият се авансира за този срок; след неговото изтичане той изцяло подлежи на възстановяване. За живите средства на труда, например коне, времето на възпроизводство се предписва от самата природа. Средната продължителност на техния живот като средство на труда се определя от природните закони. Щом изтече срокът, изхабените докрай екземпляри се заменят с нови. Конят не може да се заменя на части, а само с друг кон.

Други елементи на основния капитал допускат периодично или частично възобновяване. Тук трябва да се прави разлика между частично или периодично възстановяване и постепенно разширяване на предприятието.

Основният капитал се състои отчасти от еднородни съставни елементи, които обаче не траят еднакво дълго и се възобновяват на части през различни периоди време. Така, релсите около гарите трябва да се възобновяват по-често, отколкото по останалата част на линията. Същото е и с траверсите, които в белгийските железници през 50-те години, според Ларднър, трябвало да се възобновяват всяка година в размер 8% и които следователно изцяло се възобновяват за **12½** години. Така че: Известна сума се авансира за определен вид основен капитал например за 10 години. Този разход се извършва наведнъж. Но определена част от този основен капитал, чиято стойност е влязла в стойността на продукта и заедно с него се е превърнала в пари, всяка година се възстановява *в натура*, докато дру-

га част продължава да съществува в първоначалната си натурална форма. Това именно влагане наведнаж и само на части възпроизводство в натурална форма е, което отличава този капитал като основен от оборотния капитал.

Други елементи на основния капитал се състоят от нееднородни части, които се изхабяват в нееднакви срокове и поради това трябва да се възстановяват не в едно и също време. Именно така е с машините. Това, което току-що казахме относно различната продължителност на живот на различните съставни части на един основен капитал, важи тук с оглед продължителността на живота на различните съставни части на една и съща машина, фигурираща като елемент на този основен капитал.

Относно постепенното разширяване на предприятието в хода на частичното обновяване ще отбележим следното. Макар, както видяхме, основният капитал да продължава *в натура* да действа в производствения процес, част от неговата стойност, съобразно със средното изхабяване, е извършила обръщение заедно с продукта, превърнала се е в пари, образува елемент на паричния резервен фонд, който служи за възстановяване на капитала, когато настъпи срокът за неговото възпроизводство *в натура*. Тази част от стойността на основния капитал, превърната по такъв начин в пари, може да послужи за разширяване на предприятието или за внасяне на усъвършенствания в машините, усилващи тяхната ефективност. Така през известни интервали време се извършва възпроизводство и при това разглеждано от гледна точка на обществото — възпроизводство в разширен мащаб: **екстензивно**, ако се разширява полето на производството; **интензивно**, ако се прилагат по-ефективни средства за производство. Това възпроизводство в разширен мащаб произтича не от натрупване — превръщане на принадлежна стойност в капитал, — а от обратно превръщане на стойността, която, след като се е отклонила, след като се е отделила в парична форма от тялото на основния капитал, се е превърнала в нов — допълнителен или по-

ефективен — основен капитал от същия род. Естествено, отчасти от специфичната природа на предприятието зависи доколко и в каква степен е способно за такова постепенно увеличаване, следователно и в каква степен трябва да бъде събран резервен фонд, за да може по такъв начин да бъде отново вложен в същото предприятие, и в какви срокове може да става това. От друга страна, доколко има възможност за частични усъвършенствания на съществуващи машини, зависи естествено от характера на усъвършенстванията и от конструкцията на самата машина. Но до каква степен например в железопътните съоръжения трябва от самото начало да имаме предвид това, показва Адамс:

«Цялата конструкция трябва да се съобрази с принципа, който господства в пчелния кошер — способност за неограничено разширение. Всички прекомерно солидни и преднамерено симетрични структури се оказват зло, ако се наложи да бъдат разрушавани в случай на разширяване.» (стр. 123).

В повечето случаи това зависи от мястото, с което се разполага. При някои постройки е възможно надстрояване на етажи отгоре, при други е необходимо разширяване встрани, следователно нужна е повече земя. При капиталистическото производство, от една страна, много средства се разпиляват, а, от друга страна, при постепенно разширяване на предприятие наблюдаваме много случаи на такъв род нецелесъобразно разширяване встрани (отчасти във вреда на работната сила), защото нищо не се извършва по обществен план, а всичко зависи от безкрайно различни обстоятелства, средства и т.н., с които се съобразява отделният капиталист. От това произтича огромно разхищение на производителни сили.

Такова обратно влагане на паричния резервен фонд (т.е. частта на основния капитал, превърната обратно в пари) на части е най-лесно в земеделието. Пространствено даденото производствено поле тук е в най-голяма степен способно за постепенно поглъщане на капитал. Същото е и при извършване на естествено възпроизводство, както

при животновъдството.

Основният капитал предизвиква специални разходи за съхраняване. Съхраняването се осъществява отчасти чрез самия трудов процес; основният капитал се поврежда, ако не функционира в трудов процес (виж „Капиталът“, Том I, глава VI, стр. 196 и глава XIII, стр. 423: износване на машини заради застоя им). Поради това английският закон изрично смята за увреждане (*waste*), когато арендувани участъци земя не се обработват по обикновен за страната начин (баристер У. А. Холдсуорт: „The Law of Landlord and Tenant.“ London, 1857, p. 96).

Това запазване, произтичащо от употреба в трудов процес, е безвъзмезден природен дар на живия труд. Тази съхраняваща сила на труда има двояк характер. От една страна, трудът запазва стойността на материалите на труда, като я пренася върху продукта; от друга страна, доколкото той не пренася върху продукта стойността от средствата на труда, той все пак запазва и тяхната стойност, запазвайки потребителната им стойност, като ги заставя да функционират в производствения процес.

Обаче основният капитал изисква, за да се поддържа в изправност, и преки разходи на труд. Машините трябва от време на време да се почистват. Тук става дума за допълнителен труд, без който те ще станат негодни за употреба; за просто предотвратяване на вредни стихийни влияния, които са неотделими от производствения процес, следователно за запазване на машините в състояние на работоспособност в буквалния смисъл на думата. Както се разбира от само себе си, нормалната продължителност на живота на основния капитал е пресметната според това, че ще бъдат изпълнени условията, при които той може нормално да функционира през това време, точно както се приема, че ако човек живее средно 30 години, той се и мие. Следователно тук става дума не за възстановяване на труд, който се съдържа в машината, а за постоянен добавъчен труд, който нейната употреба прави необходим. Тук става дума не за работа, която ма-

шината извършва, а за труд, който се прилага спрямо машината, по отношение на който тя не е агент на производство, а суров материал. Капиталът, вложен в този труд, макар този капитал да не влиза в онзи трудов процес, на който всъщност продуктът дължи своя произход, се отнася към оборотния капитал.

В производството постоянно трябва да се изразходва такъв труд, а поради това и неговата стойност трябва постоянно да се възстановява чрез стойността на продукта. Вложеният в този труд капитал се отнася към онази част на оборотния капитал, която трябва да покрие общите непроизводствени разходи и подлежи на разпределение върху новосъздадената стойност съобразно едно средно годишно изчисление. Ние видяхме, че в същинската промишленост този труд по почистването се извършва от работниците безплатно през време на почивките, но именно по тази причина много често и през време на самия производствен процес, което е източник на повечето нещастни случаи. Този труд не се брои в цената на продукта. В този смисъл потребителят го получава безплатно. От друга страна, капиталистът спестява по този начин разходи по запазване на своята машина. Работникът плаща самолично и в това се заключава една от онези тайни на самозапазването на капитала, които всъщност обосновават една юридическа претенция на работника върху машината и го превръщат в неин собственик дори от гледна точка на буржоазното право. Обаче в различни отрасли, където машините, за да бъдат почистени, трябва да бъдат отстранени от производствения процес и поради това чистенето не може да се извършва между другото, както е например с локомотивите, този труд по запазване се отнася към текущите разходи, т.е. включва елемент на оборотния капитал. Най-много след тридневна работа локомотивът трябва да се изпрати в депо и да се почисти; за да не се повреди котелът при промиването, той трябва предварително да се охлади (R. C. № 17823).

Същинският ремонт (поправки) изискват такива разходи на капитал и труд, които не се съдържат в първоначално авансирания капитал и

следователно не могат да бъдат — във всеки случай не винаги могат да бъдат — възстановени и покрити от постепенното възстановяване на стойността на основния капитал. Ако например стойността на основния капитал = 10 000 ф.ст., а общата продължителност на неговия живот = 10 години, то тези 10 000 ф.ст., превърнати изцяло след изтичането на 10-те години в пари, възстановяват само стойността на първоначално вложения капитал, но не възстановяват капитал, респективно труд, новодобавени за това време в ремонтни работи. Това е допълнителна съставна част на стойността, която се авансира също така не изведнъж, а в зависимост от потребностите, и настъпването на различни моменти на нейното авансиране е случайно по самата природа на нещата. Всеки основен капитал изисква подобни по-късни, частични, добавъчни разходи на капитал за средства на труда и работна сила.

Повредите, на които са подложени отделни части на машините и т.н., по природата на нещата са случайни, а поради това също така случайни са и предизвикваните от тях ремонти. Обаче измежду тях се отделят два вида ремонтни работи, които имат повече или по-малко постоянен характер и се падат на различни периоди от живота на основния капитал: болести на детинството и несравнено по-многобройните болести на възрастта, излязла от пределите на средната продължителност на живота. Каквато и свършена по конструкция машина да влезе в производствения процес, при нейната употреба на практика се разкриват недостатъци, които трябва да се поправят с допълнителен труд. От друга страна, колкото повече тя надхвърля своята средна възраст, следователно колкото повече нараства нормалното изхабяване и колкото повече е използван и старчески слабее материалът, от който е направена, толкова по-многобройни и значителни стават ремонтните работи за поддържа на машината до изтичане на средната продължителност на живота ѝ; точно така, както старият човек, за да не умре преждевременно, трябва да изразходва за медицинска помощ повече, отколкото човек, пълен с мла-

дежки сили. Следователно, въпреки случайния характер на ремонтните работи, те се разпределят неравномерно между различните периоди от живота на основния капитал.

Както от това, така и изобщо от случайния характер на ремонтните работи, изисквани от машината, произтича следното:

От една страна, действителният разход за работна сила и средства на труда за ремонтни работи е случаен, както са случайни и самите обстоятелства, които предизвикват необходимост от този ремонт; размерите на необходимия ремонт се разпределят неравномерно между различни периоди от живота на основния капитал. От друга страна, при определяне средната продължителност на живот на основния капитал изисква той постоянно да се поддържа в активно състояние — отчасти чрез почистване (към което се отнася и поддържане на чистота в помещенията), отчасти посредством поправки, толкова чести, колкото е нужно. Пренасянето на стойността, свързано с изхабяване на основния капитал, се пресмята върху средната продължителност на неговото съществуване, но този среден период на свой ред е изчислен с оглед на условието, че през цялото време ще се авансира допълнителен капитал, необходим за неговото поддържане.

От друга страна, не по-малко ясно е, че тази стойност, присъединявана чрез допълнително влагане на капитал и труд, не може да влиза в стоките едновременно с действителното извършване на този разход. Ако на един предач през седмицата се е счупило колело или се е скъсал ремък, той не може в тази седмица да продава своята прежда по-скъпо, отколкото я е продавал миналата седмица. Общите разходи за предене никак не са се изменили вследствие на този нещастен случай в отделната фабрика. Тук, както и изобщо **при определяне стойността, решава средната величина**. Опитът показва средния брой на такива нещастни случаи и средния размер на работите за поддържане и ремонт, необходими през **средния** период на съществуване на основния капитал, вложен в определен отрасъл. Този

среден разход се разпределя върху средния период на съществуване и на съответни части се присъединява към цената на продукта, следователно се възстановява чрез продажба на последния. Допълнителният капитал, който така се възстановява, се отнася към оборотния капитал, макар съответните разходи да имат нередовен характер. Тъй като е много важно незабавно да се поправя всяка повреда на машините, то при всяка по-голяма фабрика наред със същинските фабрични работници се намира специален персонал от инженери, дърводелци, механици, шлосери и пр. Тяхната работна заплата е част от променливия капитал и стойността на техния труд се разпределя върху продукта. От друга страна, необходимите разходи за средства на производство се определят по **средно изчисление** и съответно на него през цялото време влизат в продукта като част от стойността на последния, макар фактически те да се авансират в нередовни периоди, а поради това също в нередовни периоди влизат в продукта, съответно в основния капитал. Този капитал, изразходван за същински ремонт, в някои отношения е особен род капитал: той не може да бъде отнесен нито към оборотния, нито към основния капитал, но все пак може да се причисли повече към първия, тъй като принадлежи към категорията „текущи разходи“.

Начинът на водене на книги, разбира се, нищо не изменя в действителното съотношение на нещата, за които се водят тези книги. Но важно е да се отбележи, че в много отрасли на производството разходите за ремонт и действителното изхабяване на основния капитал обикновено се пресмятат общо по следния начин. Нека авансираният основен капитал да е 10 000 ф.ст., период на неговия, живот — 15 години; годишното изхабяване при това условие е $666\frac{2}{3}$ ф.ст. Но вместо това изхабяването се изчислява само върху 10 години, т.е. към цената на произвежданите стоки годишно се начисляват за изхабяване на основния капитал 1000 ф.ст. вместо $666\frac{2}{3}$; т.е. за ремонтни работи и пр. се създава резерв от $333\frac{1}{3}$ ф.ст. (*числата 10 и 15 са примерни*). Следователно средно за ремонт се изразходва та-

кава сума, че основният капитал да трае 15 години. Такъв начин на изчисление, разбира се, не пречи основният капитал и изразходваният за ремонт допълнителен капитал да са различни категории. Въз основа на такъв вид изчисления се приема например, че минималната надбавка към разходите, предназначена за запазване и възстановяване на корабите, е 15% годишно, следователно времето на възпроизводство = $6\frac{2}{3}$ години. В 60-те години английското правителство е признавало за тази цел на Peninsular and Oriental Co 16% годишно, което съответства на време за възпроизводство от $6\frac{1}{4}$ години. В железниците средната продължителност на живота на един локомотив е 10 години, но като вземем предвид ремонта, изхабяването се определя на $12\frac{1}{4}\%$, което свежда продължителността на живота до 8 години. За пътнически и товарни вагони изхабяването се изчислява на 9%, следователно продължителността на живота се определя на $11\frac{1}{9}$ години.

Законодателството, отнасящо се до договорите за наем на жилищни сгради и други обекти, които за техните собственици са основен капитал и се дават под наем като такъв, навсякъде признава разликата между нормалното изхабяване, което зависи от времето, природните влияния и самото нормално хабене и случайния ремонт, който е необходим от време на време в продължение на нормалния период на съществуване на сградата и нормалното нейно използване. По правило първият вид ремонт ляга върху собственика — вторият — върху наемателя. По-нататък, ремонтите се разделят на обикновени и основни. Последните са частично възобновяване на основния капитал в неговата натурална форма и също падат върху собственика, ако договорът изрично не изисква противното. Така например според английското право:

«Наемателят от година на година е задължен само да поддържа постройките против вятър и дъжд, доколкото това е възможно без основен ремонт; и въобще той е длъжен да се грижи само за такива поправки, наречени примерно обикновени. Но даже и в това отношение трябва да

се вземат под внимание годините на служене и общото състояние на съответните части на зданието в момента, когато наемателят ги е приел; той не е длъжен нито да заменя стария и износен материал с нов, нито да възстановява неизбежното обезценяване, възникващо като резултат на времето и редовното използване.» (Holdsworth: «Law of Landlord and Tenant», p. 90, 91).

Съвсем различно, както от възстановяването на износването, така и от работите по запазване и ремонт, е **застраховането**, което се отнася до разрушения, причинявани от изключителни природни явления: пожар, наводнения и пр. То трябва да се покрива от принадлежната стойност и е приспадане от нея. Или от гледна точка на цялото общество: необходимо е постоянно свръхпроизводство, т.е. производство в по-голям мащаб, отколкото е нужно за просто възстановяване и възпроизводство на съществуващо богатство — ако оставим съвсем настрана увеличаването на населението, — за да се разполага със средства за производство за покриване на извънредни разрушения, предизвиквани от случайни и природни сили.

На практика само нищожна част от капитала, необходим за възстановяване, се съдържа в паричния резервен фонд. Най-важната част се съдържа в разширяване мащаба на самото производство, което отчасти е действително разширяване, а отчасти спада към нормалния размер на производствените отрасли, в които се произвежда основен капитал. Така например една машиностроителна фабрика се строи, предвид това, че ежегодно, от една страна, фабриките на нейните клиенти ще се разширяват и, от друга страна, част от тези фабрики постоянно ще изисква пълно или частично възпроизвеждане.

При определяне както на изхабяването, така и на разходите за ремонт в съответствие с една средна обществена норма неизбежно се проявяват големи различия дори за еднакво големи капитали, вложени, общо взето, при едни и същи условия в един и същ отрасъл. На практика у един капиталист машината и пр. трае повече от средния период, у друг — не така дълго. Разходите за ремонт у един са над

средната величина, у друг— под средната и пр. Но надбавката към цената на стоките, определяна от изхабяване и разходи за ремонт, е една и съща и се определя по средна величина. По такъв начин чрез тази надбавка към цената единият получава повече, отколкото действително е изразходвал допълнително, другият по-малко. Това — както и всички други обстоятелства, които въпреки еднаквата експлоатация на работната сила правят различна печалбата на различните капиталисти в един и същ отрасъл — носи трудност при разбирането на истинската природа на принадлежната стойност.

Границата между същинския ремонт и възстановяването, между разходи за съхраняване и разходи за възобновяване е повече или по-малко условна. Оттук вечният спор, например в областта на железопътното дело, дали известни разходи са ремонт или възстановяване, трябва ли да се покрият те от текущи разходи или от основен капитал. Отнасянето на разходите за ремонт за сметка на капитала вместо за сметка на дохода е известно средство, чрез което железопътните управления изкуствено покачват своите дивиденди. Обаче и в тази област опитът вече е дал съществени опорни точки. Така допълнителните работи в първия период от живота на железопътната линия

«съвсем не са ремонт; в тях трябва да се вижда съществен елемент от построяването на линията, следователно те трябва да отиват за сметка на капитала, а не за сметка на печалбата, тъй като те произтичат не от изхабяване и не от нормално действие на движението, а дължат възникването си на първоначалното неизбежно несъвършенство на железопътния строеж.» (Lardner. CL 1. с., стр. 40).

«Напротив, единствено правилният метод е в това, да се отнася за сметка на дохода за всяка година обезценяването, което необходимо е било свързано с това да се заслужи този доход, безразлично дали съответната сума е действително изразходвана или не.» (капитан Фицморис. Из изявлението пред Комитета по разследване на дружеството „Caledonian Railway“, препечатано в „Money Market Review“, 25. I. 1868).

Разграничаването на възстановяване и запазване на основния капи-

тал е практически невъзможно и безцелно в земеделието, поне доколкото то още не прилага силата на парата.

«При пълнен, обаче не прекомерно голям комплект от инвентар (всевъзможни земеделски и други оръдия на труда и стопански принадлежности) ежегодното изхабяване и разходите по запазване на инвентара обикновено се определят средно на 15—25% от първоначалния капитал, в зависимост от различието на обстоятелствата.» (Kirchhof. „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre“. Beilin, 1852, стр. 137).

При подвижния състав на една железница е невъзможно да се разграничи ремонтът от възстановяването.

«Ние поддържаме такова количество подвижен състав, каквото имаме. Колкото локомотиви имаме, такъв брой и поддържаме. Ако във времето някой локомотив стане негоден, така че е по-изгодно да построим нов, ние го строим за сметка на дохода, при което, разбира се, вписваме в доход стойността на материалите, останали от старата машина ...остава винаги доста много ...Колела, оси, котел и пр., накратко, една добра част от стария локомотив.» (Т. Gooch: председател на дружество «Great Western Railwa», R. C, № 17327—17329). — «Да се ремонтира, значи да се обновява; за мен не съществува думата «заместване»...; щом едно железопътно дружество е купило вагон или локомотив, то трябва така да ги ремонтира, че те да могат да служат вечно.» (17784). «Разходите за локомотив ние определяме на $8\frac{1}{2}$ пенса за английска миля пробег. С тези $8\frac{1}{2}$ пенса ние трябва винаги да поддържаме локомотивите. Ние възобновяваме своите машини. Ако поискате да купите машина наново, ще похарчите повече пари, отколкото е нужно... В старата машина винаги ще се намерят чифт колела, ос или друга годна част; и това дава възможност по-евтино да се построи машина, също така хубава, както една съвсем нова.» (17790). «Сега аз всяка седмица произвеждам нов локомотив, т.е. толкова хубав, колкото новия, защото в него котелът, цилиндърът и рамата са нови.» (37823. Archibald Sturrock: завеждащ служба локомотиви при дружество «Great Northern Railway», в R. C., 1867).

Същото е и с вагоните:

«С времето запасът от локомотиви и вагони постоянно се възобновява:

ту се слагат нови колела, ту нова рама. Така постепенно се възобновяват части, на които се основава движението и които най-много се износват; така машините и вагоните могат да бъдат подложени на такъв ремонт, че в много от тях да не остане и следа от старите... Дори ако те станат съвсем негодни за ремонт, от старите вагони или локомотиви се избират отделни части и по такъв начин те никога не пропадат напълно за железопътната линия. Поради това подвижният капитал се намира в постоянно възпроизводство; това, което за железопътното трасе трябва в определено време да се извършва наведнаж, когато цялата линия трябва да се подменя, същото в подвижния състав се извършва постепенно от година на година. Неговото съществуване е вечно, той постоянно се подмладява.» (Ларднер, пак там, стр. 115—116).

Този процес, както е представен тук от Ларднер относно железопътната линия, не се наблюдава в отделната фабрика, но дава картина на постоянното частично, преплитащо се с ремонта възпроизводство на основния капитал в пределите на един цял промишлен отрасъл или въобще в цялото производство, взето в обществен мащаб.

Ето още едно доказателство в какви широки граници ловките управления могат да стопанисват с ремонт и възстановяване, за да получават дивиденди. Според цитирания по-горе доклад на Р. П. Уилямс разни английски железопътни дружества средно за редица години са спадали от сметката на дохода следните суми за ремонт и разходи по запазване на железопътното трасе и постройките (годишно на английска миля дължина от линията):

«London and North Western» ...	370 ф.ст.
«Midland»	225 ф.ст.
«London and South Western» ...	257 ф.ст.
«Great Northern»	360 ф.ст.
«Lancashire and Yorkshire»	377 ф.ст.
«South Eastern»	263 ф.ст.
«Brighton»	266 ф.ст.
«Manchester and Sheffield»	200 ф.ст.

Тези разлики само в нищожна степен произтичат от разлики на действителните разходи; те произтичат почти изключително от различните начини на изчисляване, от това, дали разходните пера се отнасят към сметка „капитал“ или към сметка „доход“. Уилямс направо казва:

«По-малката цифра на разходи се приема, защото това е необходимо за добрия дивиденд, а по-голямата цифра се посочва, защото е налице по-висок доход, който може да издържи това.»

В известни случаи изхабяването, а поради това и възстановяването, става величина, практически клоняща към нула, така че в сметката се слагат само разходи за ремонт. Това, което Ларднър говори по-нататък относно „*works of art*“ при железниците се отнася, общо взето, и до всички такива трайни строежи като канали, докове, железни и каменни мостове и пр.

«Изхабяването, което вследствие на продължително действие на времето се проявява и при по-солидни строежи, за сравнително кратки периоди време действа почти незабележимо; обаче след изтичане на значително време, например столетия, то прави необходимо възобновяването, пълно или частично, дори на най-солидните строежи. Отношението на това незабележимо изхабяване към по-осезателното на другите части на линията може да се сравни с отношението на вековните отклонения в движението на небесните тела към периодичните. Действието на времето върху масивните съоръжения на линията — мостове, тунели, виадукти и пр. — дава пример за това, което може да бъде наречено вековно изхабяване. По-бързото и забележимо обезценяване, отстранявано в по-кратки интервали време чрез ремонт или възстановяване, е аналогично на периодичните отклонения. В разходите за ежегодния ремонт влиза и възстановяване на вредата, която от време на време се причинява на външната страна дори на сравнително трайни конструкции, но и независимо от този ремонт времето не минава за тях безследно и в края на краищата трябва да настъпи момент, колкото и далечен да е той, когато състоянието на тези строежи ще наложи нов строеж. Наистина във финансово и икономическо отношение това време може би е твърде много напред, за да се взема под внимание в практически сметки.» (Ларднер,

пак там, стр. 38, 39).

Това важи за всички такива строежи с вековна трайност, в които следователно не е нужно постепенно, съобразно степента на тяхното изхабяване, да се възстановява авансираният за тях капитал, а трябва да се пренасят върху цената на продукта само ежегодните средни разходи за поддържане в изправност и ремонт.

При все че, както видяхме, по-голямата част от парите, ежегодно или дори по-често възвръщащи се за възстановяване на изхабяването на основния капитал, отново се превръщат обратно в натурална форма на този капитал, все пак за всеки отделен капиталист е необходим **амортизационен фонд** за онази част от основния капитал, за която само след изтичане на редица години наведнаж настъпва срокът на възпроизводство и която тогава трябва да се възстанови изцяло. Значителна съставна част на основния капитал вече по самите си свойства изключва възможност за частично възпроизводство. Освен това, когато частичното възпроизводство става по такъв начин, че в кратки интервали към обезценилия се състав се присъединява нов, то за да се направи възможно това възстановяване, необходимо е предварително натрупване на пари в по-голямо или по-малко количество — според специфичния характер на дадения отрасъл. За това е достатъчна не всяка произволна сума пари — за това е нужна парична сума с определен размер.

Ако разгледаме това само с предпоставка, че има просто парично обръщение, оставяйки съвсем настрана кредитната система, за която ще стане дума по-късно, то механизмът на движение е такъв: ако една част от намиращите се в обществото пари винаги лежат бездейни във форма на съкровище, а друга функционира като средство за обръщение или като непосредствен резервен фонд по отношение на извършващите вече обръщение пари, то **пропорцията**, в която цялата маса пари се разпада на съкровища и на средства за обръщение, постоянно се изменя. Това беше показано в Том първи, глава III, За.

Парите, които в нашия пример някой голям капиталист трябва да натрупа в голям размер като съкровище, при закупуване на основен капитал наведнаж се хвърлят в обръщение. После те отново сами се разпадат в обществото на средства за обръщение и съкровище. Чрез амортизационния фонд, в който като в свой изходен пункт се възвръща стойността на основния капитал, съответстващата на неговото изхабяване част от извършващите обръщение пари за по-дълго или по-късо време отново образува съкровище в ръцете на същия капиталист, чието съкровище при покупка на основния капитал се беше отделило от него и се беше превърнало в средство за обръщение. Това е постоянно изменящо се разпределение на съществуващото в обществото съкровище, което последователно функционира като средство за обръщение, а после като съкровище отново се отделя от масата на извършващите обръщение пари. С развитие на кредитната система, което необходимо става паралелно с развитие на едрата промишленост и на капиталистическото производство, парите функционират вече не като съкровище, а като капитал, обаче в ръцете не на техния собственик, а на друг капиталист, на чието разположение те се предават.

(горе)

ГЛАВА ДЕВЕТА

Общият оборот на авансирания капитал.

Цикли на оборотите

Ние видяхме, че основните и оборотните съставни части на производения капитал извършват своите обороти по различен начин и в различни периоди и че различните съставни части на основния капитал в едно и също предприятие също така имат различни периоди на оборота в зависимост от различната продължителност на техния живот, а следователно и на тяхното възпроизводство. (За действителните или привидни различия в оборота на различните съставни части на оборотния капитал в едно и също предприятие виж в края на тази

1. Общият оборот на авансирания капитал е средният оборот на различните негови съставни части; начинът на изчисление — по-долу. Доколкото става дума само за различни периоди време, няма, разбира се, нищо по-просто от това, да се изведе от тях средният; но

2. тук е налице не само количествена, но и качествена разлика.

Оборотният капитал, влизащ в производството, пренася върху продукта цялата своя стойност и поради това, за да върви производството без прекъсвания, той трябва постоянно да се възстановява *в натура* чрез продажба на продукта. Основният капитал, влизащ в производствения процес, пренася върху продукта само част от своята стойност (изхабяването) и въпреки изхабяването продължава да функционира в производствения процес; поради това той само в по-дълги или по-къси интервали време, във всеки случай не така често като оборотния капитал, се нуждае от възобновяване *в натура*. Тази необходимост от възстановяване срока на възпроизводството е не само количествено различна за различните съставни части на основния капитал, а, както видяхме, една част на многогодишния основен капитал с по-продължителен живот може да се възобновява и да се присъединява *в натура* към стария основен капитал частично, всяка година или на по-кратки интервали; що се отнася до основния капитал с други свойства, неговото възстановяване, напротив, може да става само наведнаж, след изтичане времето на неговия живот.

Поради това необходимо е да се сведат отделните обороти на различните части на основния капитал към еднородна форма на оборота, така че те да се отличават един от друг само количествено, по продължителност на оборота.

Тази качествена определеност не е налице, ако приемем за изходен пункт *Пр...Пр* — формата на непрекъснатия производствен процес.

Определени елементи на *Pr* трябва постоянно да се възстановяват *в натура*, други не. Но формата *П...П'* несъмнено дава такава определеност на оборота. Да вземем машина на стойност 10 000 ф.ст., която трае 10 години, следователно ежегодно $\frac{1}{10} = 1000$ ф.ст. се превръща обратно в пари. Тези 1000 ф.ст. за една година са се превърнали от паричен капитал в производствен, после в стоков капитал и от последния пак в паричен. Те се възвръщат към своята първоначална парична форма, тъй както и оборотният капитал — ако разгледаме последния в тази форма, — и при това съвсем безразлично е дали в края на годината паричният капитал от 1000 ф.ст. ще се превърне отново в натурална форма на някаква машина или не. Поради това, изчислявайки общия оборот на авансирания производствен капитал, ние фиксираме всички негови елементи в парична форма, тъй че възвръщането в парична форма е завършване на оборота. Ние разгледаме стойността винаги като авансирана в пари, макар да става дума за непрекъснат производствен процес, при който тази парична форма на стойността е само форма на сметни пари. Така именно можем да изведем средната величина.

3. От това следва, че дори ако преобладаващата част на авансирания производствен капитал се състои от основен капитал, чието време на производство, а следователно и време на оборот обхваща многогодишен цикъл, извършващата оборот в течение на годината капиталова стойност може да бъде по-голяма от общата стойност на авансирания капитал вследствие на това, че оборотният капитал прави годишно няколко оборота.

Нека основният капитал да е = 80 000 ф.ст., неговото време на възпроизводство = 10 години, така че 8 000 ф.ст. годишно се възвръщат в своята парична форма, или основният капитал извършва годишно $\frac{1}{10}$ от своя оборот. Нека оборотният капитал да е = 20 000 ф.ст. и да извършва годишно пет оборота. Следователно целият капитал = 100 000 ф. ст. Извършилият оборот основен капитал = 8 000 ф.ст., извършилият оборот оборотен капитал = 20 000 X 5 = 100 000 ф.ст.

Следователно извършилият оборот за годината капитал = 108 000 ф.ст. — с 8000 ф.ст. повече от авансирания капитал. Извършил е оборот $1 + \frac{2}{25}$ от капитала.

4. Следователно **оборотът на стойността** на авансирания капитал се отделя по време от неговото действително възпроизводство, или от реалния оборот на неговите съставни части. Например нека капитал от 4000 ф.ст. да извършва пет оборота годишно. В такъв случай извършилият оборот капитал = $5 \times 4000 = 20\,000$ ф.ст.. Но в края на всеки оборот се възвръща, за да бъде отново авансиран, не нещо друго, а първоначално авансираният капитал от 4000 ф.ст. Неговата величина не се изменя от броя на периодите на оборота, в които той отново и отново функционира като капитал (принадената стойност оставяме настрана).

И така съгласно предпоставката в примера под точка 3 в края на годината в ръцете на капиталиста се възвръщат: **а)** стойностна сума от 20 000 ф.ст., която той отново влага в оборотни съставни части на капитала, и **б)** сума от 8000 ф.ст., която вследствие изхабяването се отделя от стойността на авансирания основен капитал; наред с това в производството както преди остава все същият основен капитал, но неговата стойност е намаляла от 80 000 ф.ст. на 72 000 ф.ст. Следователно нужно е продължаване на производствения процес още девет години, докато авансираният основен капитал изживее времето си, престане да функционира като фактор за образуване на продукт и стойност и трябва да бъде заменен. Така авансираната капиталова стойност предстои да извърши цикъл от обороти, например в дадения случай цикъл от десет годишни оборота — и този цикъл се определя от продължителността на живота, следователно от времето на възпроизводството или времето на оборота на прилагания основен капитал.

Така че в същата степен, в която с развитие на капиталистическия начин на производство расте размерът на стойността и продължи-

телността на живота на прилагания основен капитал, животът на промишлеността и на промишления капитал във всеки отделен отрасъл на влагане се развива в многогодишен живот, да кажем, средно в десетгодишен живот. Ако, от една страна, развитието на основния капитал удължава този живот, от друга страна, той се съкращава вследствие постоянните преврати в средствата за производство, преврати, които с развитие на капиталистическия начин на производство също така постоянно се увеличават. С това са свързани и смяната на средствата за производство, и необходимост постоянно да бъдат сменяни с други поради морално изхабяване дълго преди да изживеят времето си физически. Може да се приеме, че в решаващи отрасли на едрата промишленост този жизнен цикъл сега е средно десетгодишен. Обаче работата тук не е в определеното число. Ясно е във всеки случай следното: чрез този обхващащ редица години цикъл от взаимно свързани помежду си обороти, в които капиталът е закрепен чрез своята основна съставна част, е дадена материалната основа на периодичните кризи, при което в хода на цикъла работата на капиталиста последователно преживява периоди на отслабване, средно оживление, стремителен размах, криза. Макар периодите, когато се влага капитал, да са твърде различни и далеч да не съвпадат един с друг, все пак кризата винаги образува изходен пункт за големи нови капиталовложения. Следователно, ако се разглежда цялото общество, кризата повече или по-малко създава нова материална основа на следващия цикъл обороти ***22a)**.

5. Относно начина на изчисляване на оборота, да се обърнем към един американски икономист.

«В някои клонове на производството целият авансиран капитал успява да се върне, или да извърши оборот, няколко пъти в годината; в някои други една част прави оборот повече от един път годишно, а друга не така бързо. Капиталистът трябва да изчисли своята печалба в съответствие със средния период, нужен за целия негов капитал, за да премине през неговите ръце, или да направи един оборот. Да приемем, че някой е

вложил в определено предприятие половината от своя капитал в постройки и машини, които се възобновяват един път на десет години; четвърт — в оръдия и пр., които се възобновяват на две години, и че последната четвърт, вложена в работна заплата и суровини, прави годишно два оборота. Нека целият този капитал да е 50 000 долара. Тогава неговото годишно вложение ще бъде:

$$\begin{array}{rcl}
 50\ 000 : 2 = 25\ 000 \text{ долара за } 10 \text{ години} & = & 2\ 500 \text{ дол. за } 1 \text{ година} \\
 50\ 000 : 4 = 12\ 500 \text{ долара за } 2 & \text{„} & = 6\ 250 \text{ дол. за } 1 \text{ година} \\
 50\ 000 : 4 = 12\ 500 \text{ долара за } 1/2 & \text{„} & = 25\ 000 \text{ дол. за } 1 \text{ година}
 \end{array}$$

Всичко за 1 година = 33 750 долара

Следователно средното време, в което целият капитал прави едни оборот, е 16 месеца.

Да вземем друг случай: нека четвърт от целия капитал от 50 000 долара да прави оборота си за 10 години; другата четвърт за 1 година; останалата половина два пъти годишно. Тогава годишното вложение ще бъде:

$$\begin{array}{rcl}
 12\ 500 : 10 & = & 1\ 250 \text{ долара} \\
 12\ 500 : & & = 12\ 500 \text{ долара} \\
 25\ 000 \times 2 & = & 50\ 000 \text{ долара}
 \end{array}$$

За 1 година **оборот = 63 750 дол.**

(Scrope: „Pol. Econ.“, edit Alonzo Potter, New York 1841, p. 142, 143).

6. Действителни и привидни разлики в оборота на различните части на капитала. — Същият Скроп казва на същото място:

«Капиталът, който един фабрикант, селски стопанин или търговец влага в плащане на заплата, извършва обръщение най-бързо, защото този капитал, ако се плаща седмично, ще направи може би един оборот седмично вследствие на това, че постъпленията от продажба или от изплатени фактури също са седмични. Капиталът, вложен в суровини или запаси от готови стоки, извършва обръщение с по-малка бързина; той може

да направи два или четири оборота в година, в зависимост от времето, което минава между покупката на суровини и продажбата на стоките — приемаме, че кредит по покупките и продажбите се дава за еднакъв срок. Капиталът, който се съдържа в оръдия и машини, извършва обръщение още по-бавно, защото той може би ще направи в пет или десет години средно само един оборот, т.е. ще бъде потребен и възобновен; и то независимо от това, че някои оръдия ще бъдат използвани напълно вече след кратка редица от операции. Що се отнася до капитала, вложен в постройки, например фабрики, магазини, складове, хамбари, пътища, напоителни съоръжения, и т.н., той наглед като че ли изобщо почти не извършва обръщение. Но в действителност и тези вложения, съдействайки производството, се изхабяват, както и споменатите по-рано, и за да може производителят да продължи своите операции, те трябва да бъдат възпроизведени. Разликата е само в това, че те се потребяват и се възпроизвеждат по-бавно от останалите... Вложеният в тях капитал прави оборот може би едва на 20 или 50 години.» (пак там, с.141—142).

Скроп смесва тук различието в движението на определени части на оборотния капитал, което зависи за индивидуалния капиталист от сроковете на плащане и от кредитните отношения, с различието, което произтича от природата на капитала. Той казва, че работената заплата трябва да се плаща седмично от седмични постъпления от платени продажби или фактури. Първо да отбележим, че дори по отношение на работната заплата съществуват различия в зависимост от продължителността на срока на плащанията, т.е. от продължителността на времето, за което работникът е принуден да кредитира капиталиста; следователно в зависимост от дължината на срока на плащане на заплата: седмичен, месечен, тримесечен, полугодишен и пр. Тук важи развитият по-рано закон; **«Необходимата маса платежни средства (следователно капиталът, който трябва да се авансира наведнъж) е обратно пропорционална на продължителността на платежните периоди.»** („Капиталът“, Том 1, глава III, 3, b).

Второ, в седмичния продукт влиза съвкупността не само на новата стойност, присъединена при неговото производство от седмичния

труд, но и стойността на суровините и спомагателните материали, потребени за седмичния продукт. Заедно с продукта извършва обръщение и тази съдържаща се в него стойност. Чрез продажбата на този продукт тя придобива парична форма и сега отново трябва да бъде превърната в същите елементи на производството. Това еднакво важи както за работната сила, така и за суровините и спомагателните материали. Но ние вече видяхме (глава VI, II, 1), че непрекъснатостта на производството изисква запас от средства за производство, различен за различните отрасли, а в един и същ отрасъл също така различен за различните съставни части на този елемент на оборотния капитал, например за каменните въглища и памука. Поради това, макар да е нужно тези материали по-стоянно да се възстановяват *в натура*, не е необходимо да бъдат постоянно купувани наново. Колко често се възобновява покупката, зависи от големината на приготвения запас, от това, за колко време ще стигне той, докато бъде изчерпан. Що се отнася до работната сила, тук такова образуване на запас не става. Обратното превръщане в пари на онази част от капитала, която е вложена в труд, върви ръка за ръка с обратното превръщане на частта, вложена в спомагателни и сурови материали. Но обратното превръщане на парите, от една страна, в работна сила, а, от друга страна, в суровини се извършва отделно, защото покупателните и платежни срокове за тези две съставни части са различни: едната от тях, като производствен запас, се купува за по-дълги срокове, а другата, работната сила, за сравнително по-кратки, например всяка седмица. От друга страна, освен производствен запас капиталистът трябва да има запас от готови стоки. Независимо от затрудненията при продажбата и пр. трябва например да се произведе известно количество стоки по поръчка. Докато се произвежда неговата последна част, готовата вече чака в склада, докато бъде изпълнена цялата поръчка. Други разлики в оборота на оборотния капитал възникват, когато едни негови елементи трябва да останат по-дълго в подготвителен стадий на производство (сушене на дървото и пр.) от други.

Кредитната система, на която се позовава тук Скроп, както и търговският капитал, видоизменя оборота за отделния капиталист. В обществен мащаб тя го видоизменя само доколкото ускорява не само производството, но и потреблението.

[\(горе\)](#)

ГЛАВА ДЕСЕТА

Теории за основния и оборотния капитал. Физиократите и Адам Смит

При Кене разликата между основен и оборотен капитал е разлика между „*avances primitives*“ (първоначални аванси. ред.) и „*avances annuelles*“ (годишни аванси. ред.). Той правилно представя това различие като различие в пределите на производствения капитал, включен в непосредствения производствен процес. А тъй като за него единствен действително производствен капитал е капиталът, прилаган в земеделието, т.е. капиталът на фермера, значи, че и тези разлики се отнасят само за капитала на фермера. От това следва и едногодишното време за оборот на едната част на капитала, а повече от едногодишно — на другата. С развитие на тяхното учение физиократите започват мимоходом да пренасят тези разлики и върху другите видове капитал, върху промишления капитал изобщо. За обществото разликата между годишни и многогодишни аванси е толкова важно, че мнозина икономисти даже след Адам Смит се връщат към това определение.

Различието между двата вида аванси възниква едва когато авансираните пари са превърнати в елементи на производствения капитал. Това различие съществува изключително в рамките на производствения капитал. Поради това на Кене и на ум не му е идвало да причислява парите към първоначалните или годишните аванси. Като аванси за производство — т.е. като производствен капитал, — и двата вида аванси противостоят както на парите, така и на намиращите се на пазара стоки. Освен това при Кене различието между тези два

елемента на производствения капитал правилно се свежда към различие между начините, по които тези елементи влизат в стойността на готовия продукт, следователно към различните начини на обръщение на тяхната стойност, заедно със стойността на продукта, а поради това и към различните начини на тяхното възстановяване, или на тяхното възпроизводство, при което стойността на единия елемент годишно се възстановява изцяло, стойността на другия — на части, в по-дълги периоди ***23**).

Единственият прогрес, който А. Смит прави, е обобщаването на посочените категории. При него те се отнасят вече не до една специална форма на капитала, до фермерския капитал, а до всяка форма производствен капитал. Оттук следва от само себе си, че на мястото на заимстваната от земеделието разлика между годишен и многогодишен оборот идва изобщо разликата между разновременни обороти, при което оборотът на основния капитал винаги обхваща повече от един оборот на оборотния капитал, все едно дали този оборот трае една година, повече от година или по-малко от година. По този начин при Смит „*avances annuelles*“ се превръщат в оборотен, „*avances primitives*“ — в основен капитал. Но с това обобщаване на категориите се ограничава направеният от него прогрес. По изпълнение той далеч отстъпва на Кене.

Вече грубо емпиричният начин, по който Смит започва изследването, поражда неяснота:

«Капиталът може да бъде вложен по два различни начина, за да носи доход или печалба на своя притежател.» („*Wealth of Nations*“, book II, ch. I, p. 189. Edit. Aberdeen, 1848.).

Начините, по които може да бъде вложена стойност, за да функционира като капитал, да донася на своя собственик принадлежна стойност, са толкова различни, толкова многообразни, колкото и сферите на вложение на капитала. Това е въпрос за различни отрасли, в които

може да бъде вложен капитал. Обаче така формулиран, въпросът отива още по-нататък. Той включва въпроса, как стойността, дори ако не е вложена като производствен капитал, може да функционира за своя притежател като капитал, например като лихвоносен капитал, търговски капитал и т.н. Следователно тук ние вече сме безкрайно далеч от действителния предмет на анализ, именно от въпроса: как разделянето на производствения капитал на неговие различни елементи влияе върху оборота му, независимо от различните сфери на неговото влагане.

Адам Смит непосредствено след това продължава:

«Първо, той може да бъде вложен, за да се създават, фабрикуват или купуват блага и да бъдат отново продадени с печалба.» [т. II. стр. 254].

А. Смит не ни казва тук нищо друго, освен че капиталът може да бъде вложен в земеделие, в манифактура и в търговия. Той говори само за различни сфери на влагане и между другото за такива, в които, както при търговията, капиталът не влиза в непосредствен производствен процес, следователно не функционира като производствен. С това той напуска вече основата, от която физиократите извеждат различията между отделните части на производствения капитал и тяхното влияние върху оборота. Дори той веднага дава като пример търговски капитал, макар в дадения случай да става дума изключително за различия между частите на производствения капитал в процеса на създаване на продукт и стойност, различия, които на свой ред пораждават различия в оборота и възпроизводството на капитала.

Той продължава:

«Капиталът, така вложен, не носи доход или печалба на своя притежател, докато остава в негово притежание или запазва предишната си форма.» [т. II, стр. 254].

„Капиталът, така вложен“! Обаче А. Смит говори за капитал, вложен в земеделие или в промишленост, и по-нататък ни казва, че вложеният

по такъв начин капитал се разпада на основен и оборотен! Следователно влагането на капитала по такъв начин не може само по себе си да го направи нито основен, нито оборотен.

Но, може би, той иска да каже, че капиталът, употребяван за производство на стоки и те да се продават с печалба, трябва, след като се е превърнал в стоки, да бъде продаден и чрез продажбата, първо, да премине от собственост на продавача в собственост на купувача, второ, да промени своята натурална стокова форма в парична, и че капиталът поради това е безполезен за своя притежател, докато остава в негово притежание или запазва — за притежателя — същата форма? Обаче тогава става следното: същата капиталова стойност, която преди е функционирала във форма на производствен капитал, във форма, принадлежаща на производствения процес, функционира сега като стоков капитал и паричен капитал — във форми, присъщи на процеса на обръщение, следователно не е вече нито основен, нито оборотен капитал. И това еднакво важи както за стойностните елементи, които се присъединяват чрез суровини и спомагателни материали, следователно чрез оборотния капитал, така и за онези, които се присъединяват чрез изхабяване на средствата на труда, следователно чрез основния капитал. Така че и тук не сме се приближили нито крачка към изясняване различието между основен и оборотен капитал.

По-нататък:

«Стоките за търговеца не му носят нито доход, нито печалба, докато не ги продаде за пари, а парите също не му носят нищо, докато на свой ред не бъдат разменени срещу стоки. Неговият капитал постоянно го напуска в една форма и се връща при него в друга и само посредством такова обръщение или последователни обмени той може да му носи някаква печалба. Поради това такива капитали може напълно правилно да бъдат наречени оборотни капитали. [т. II, стр. 254].

А. Смит нарича тук оборотен капитал това, което аз предлагам да се

нарича *капитал на обръщението*. Това е капитал във форма, присъща на процеса на обръщение, на онази смяна на форми, която се извършва посредством размяната (смяна на веществото и смяна на притежателя), следователно — стоков и паричен капитал в противоположност на производствения капитал, на онази форма на капитала, която е присъща на производствения процес. Това не са отделни видове, на които промишленият капиталист дели своя капитал, а различни **форми**, които една и съща авансирана капиталова стойност в своя *curriculum vitae* (жизнен път. ред.) постоянно и последователно облича и съблича. А. Смит смесва това — и прави голяма крачка назад в сравнение с физиократите — с различията във формата, които възникват в пределите на обръщението на капиталовата стойност, преминаваща последователните стадии на своя оборот, възникват, когато капиталовата стойност се намира във форма на производствен капитал, и възникват именно поради това, че различните елементи на производствения капитал по различен начин участват в процеса на създаване на стойност и пренасят своята стойност върху продукта. По-долу ще разгледаме последиците от това основно смесване на производствения капитал и капитала, който се намира в сферата на обръщението (стоков капитал и паричен капитал), от една страна, и основния и оборотния капитал — от друга. Капиталовата стойност, авансирана в основен капитал, извършва обръщение заедно с продукта също както и стойността, авансирана в оборотен капитал, и чрез обръщението на стоковия капитал първата точно така се превръща в паричен капитал, както и втората. Разликата произтича само от това, че стойността на основния капитал прави обръщение на части и следователно пак на части, през по-дълги или по-къси периоди, се възстановява, за да се възпроизвежда в натурална форма.

Че А. Смит тук под оборотен капитал не разбира нищо друго освен капитал на обръщението, т.е. капиталовата стойност в нейните отнасящи се до процеса на обръщение форми (стоков капитал и паричен капитал), доказва примерът, който той особено несполучливо е изб-

рал. Той взема като пример такъв вид капитал, който никак не се отнася до производствения процес, а съществува изключително в сферата на обръщението, състои се само от капитал на обръщението: търговски капитал.

Колко нелепо е да се започва с пример, в който капиталът изобщо не фигурира като производствен, Смит сам казва веднага след това:

«Капиталът на търговеца е изцяло оборотен капитал.» [т. II, сгр, 255].

Но самата разлика между оборотен и основен капитал произтича, както ни се казва по-късно, от съществените различия в пределите на самия производствен капитал. От една страна, А. Смит има предвид установеното от физиократите различие, от друга страна — различието на формите, които капиталовата стойност приема в процес на своя оборот. И едното, и другото се смесват у него в една пъстра бъркотия.

Но по какъв начин печалбата може да възникне вследствие на смяна на формата на парите и стоката, вследствие на просто превръщане на стойността от една от тези форми в друга, остава абсолютно непонятно. И обяснението става съвсем невъзможно, тъй като Смит тук започва с търговски капитал, който функционира само в обръщението. Към това ние пак ще се върнем, а сега нека чуем какво казва той за основния капитал:

«Второ, капиталът може да бъде приложен за подобряване на земята, за купуване на полезни машини и сечива или други подобни неща, които носят доход или печалба, без да преминават от един притежател в друг или без да извършват някакво обръщение. Поради това такива капитали може с пълно право да бъдат наречени основни капитали. В различните отрасли е нужно твърде различно съотношение между влаганите в тях основни и оборотни капитали... Определена част от капитали на всеки занаятчия или фабрикант трябва да бъде фиксирана в неговите оръдия на труда. Обаче тази част в едни занаяти е съвсем незначителна, в други много голяма... Но затова пък значително по-голяма част от капитала на

всички такива занаятчий-собственци» (шивач, обушар, тъкач) «извършва обръщение или в работната заплата на техните работници, или в цената на употребявани от тях материали и се връща при тях с печалба в цената на изделията.»

Каго оставим настрана детски наивното определение за източник на печалбата, слабостта и бъркотията се вижда вече от следното: за един фабрикант машиностроител машината например е продукт, който извършва обръщение като стоков капитал, следователно, казано с думите на А. Смит, *„отделя се, сменя притежателя, извършва по-нататъшно обръщение“*. В този случай машината би се оказала по собственото му определение не основен, а оборотен капитал. Тази бъркотия произлиза пак от това, че Смит смесва различието между основен и оборотен капитал, възникващо от нееднакви начини на обръщение на различните елементи на производствения капитал, с различието на форми, през които преминава един и същ капитал, доколкото той в рамките на производствения процес функционира като *производствен капитал*, а в сферата на обръщението — като капитал на обръщението, т.е. като стоков или паричен капитал. По този начин едни и същи неща, в зависимост от мястото, което заемат в жизнения процес на капитала, могат, според А. Смит, да функционират и като основен капитал (като средство на труда, елементи на производствения капитал), и като „оборотен“ капитал, стоков капитал (като продукт, изтласкан от сферата на производството в сферата на обръщението).

Но А. Смит изведнаж променя самите основи на делението на капитала и влиза в противоречие с това, с което няколко реда по-рано е започнал цялото изследване. Това става именно с фразата:

«Капиталът може да бъде вложен по два различни начина - да носи **доход** или **печалба** на своя притежател.» [т. II, р. 254],

т.е. като **оборотен** или като **основен** капитал. Тук се подразбират очевидно различни начини на приложение на различни и независими

един от друг капитали, каквито са например капиталите, които могат да бъдат вложени или в промишлеността, или в земеделието. Но по-нататък четем:

«В различни отрасли е необходимо твърде различно съотношение между вложенията в тях основни и оборотни капитали.» [т. II, р. 255]

Сега основен и оборотен капитал са вече не различни самостоятелни вложения на капитал, а различни пропорции на един и същ производствен капитал, които в различни сфери на вложения на капитала образуват различни части на неговата съвкупна стойност. Следователно това са различия, възникващи от съответното деление на самия производствен капитал и затова важат само по отношение на последния. Но на това пак противоречи обстоятелството, че търговският капитал, като изключително оборотен, се противопоставя на основния — ще припомним думите на Смит:

«Капиталът на търговеца е изцяло оборотен капитал.» [т. II, стр. 259].

В действителност това е капитал, функциониращ само в пределите на обръщението, а като такъв той изобщо противостои на производствения капитал, внедрен в производствения процес, но именно поради това той не може да противостои като текуща (оборотна) съставна част на производствения капитал на основната съставна част на производствения капитал.

В примерите, привеждани от Смит, той определя като основен капитал „*instruments of trade*“ (оръдията на труда. ред.) като оборотен капитал — онази част от капитала, която е вложена в работна заплата и суровини, включително и спомагателните материали (и която се „плаща обратно с печалба чрез цената на изделията“).

И така, преди всичко изходен пункт за Смит тук са различните съставни елементи на процеса на труда: работна сила (труд) и суровини от една страна, оръдия на труда — от друга страна. Но тези със-

тавни елементи на трудовия процес са съставни части на капитал, тъй като в тях е вложена известна стойностна сума, която трябва да функционира като капитал. Дотолкова това са веществени елементи, начини на съществуване на производствения, т.е. на функциониращия в производствения процес капитал. Но защо едната част се нарича основна? Защото

«определена част от капитала трябва да бъде фиксирана в оръдия на труда.» [т. II, ар. 254].

Но другата част също така е фиксирана в работна заплата и суровини. Обаче машините,

«оръдията на труда... и други подобни неща... носят доход или печалба, без да променят притежателя си или да извършват по-нататъшно обръщение. Поради това най-подходящо название за такива капитали е основни капитали.» [т. II, стр.254].

Да вземем за пример минното дело. Суров материал тук никак не се употребява, тъй като предметът на труда, например медта, е продукт на природата, който тепърва трябва да бъде присвоен чрез труд. Медта, която тепърва трябва да бъде добита, продуктът на процеса, след който тя ще извършва обръщение като стока, съответно като стоков капитал, още не образува елемент на производствения капитал. Никаква част от капиталовата стойност не е вложена в нея. От друга страна, другите елементи на производствения процес, работната сила и спомагателните материали, като въглища, вода и пр., веществено също не влизат в продукта. Въглищата се потребяват изцяло и само тяхната стойност влиза в продукта, също както влиза в продукта част от стойността на машината и пр. Най-после, работникът противостои също така самостоятелно на продукта, на медта, както и машината. Само стойността, произведена от неговия труд, е сега съставна част на стойността на медта. Следователно в този пример нито една от съставните части на производствения капитал не променя своя притежател и нито една не извършва по-нататъшно

обръщение, тъй като нито една от тях веществено не влиза в продукта. Тогава къде остава тук оборотният капитал? По собственото определение на А. Смит целият капитал, вложен в разработката на медни рудници, би се състоял само от основен капитал.

Да вземем, напротив, друга промишленост, употребяваща суровини, които образуват субстанция на продукта, и освен това спомагателни материали, които влизат в продукта физически, а не само по стойност, както например каменни въглища за отопление. Заедно с продукта, например прежда, суровият материал, от който се състои продуктът, памукът, променя своя притежател и преминава от производствения процес в процеса на потребление. Но докато памукът функционира като елемент на производствения капитал, притежателят му не го продава, а го обработва, употребява го за произвеждане на прежда. Той не го изпуска от ръцете. Или, ако употребим грубо неверния и тривиален израз на А. Смит, собственикът не получава печалба, «като се разделя с продукта, като го кара да променя притежателя си или да влиза в обръщението». Той не пуска в обръщение своите материали, както не пуска и машините си. Те са фиксирани в производствения процес така добре, както и предачните машини, и фабричните здания. Дори част от производствения капитал трябва да бъде постоянно фиксирана във форма на въглища, памук и др., както и във форма на средства на труда. Разликата е само в това, че памукът, въглищата и пр., необходими например за седмично производство на прежда, постоянно изцяло се консумират за производство на седмичния продукт и следователно трябва да се заменят с нови екземпляри памук, въглища и пр.; следователно тези елементи на производствения капитал, макар да остават еднакви по вид, постоянно се състоят от нови екземпляри от същия вид, докато една и съща отделна предачна машина, едно и също отделно фабрично здание продължават да участвуват в цяла редица повторни седмични производствени процеси, без да се заместват с нови екземпляри от същия вид. Като елементи на производствения капитал,

всичките негови съставни части постоянно са фиксирани в производствения процес, защото без тях той изобщо не може да работи. И всички елементи на производствения капитал, основни и оборотни, еднакво противостоят като производствен капитал на капитала на обръщението, т.е. на стоковия капитал и на паричния капитал.

Същото се отнася и до работната сила. Част от производствения капитал постоянно трябва да бъде фиксирана в нея, и един и същ капиталист в по-дълго или по-късо време употребява едни и същи работни сили, тъй както употребява едни и същи машини. Разликата между работната сила и машината е не в това, че машината се купува веднаж завинаги (което не става, например, когато машината се изплаща разсрочено), а работникът не, а в това, че трудът, изразходван от работника, изцяло влиза в стойността на продукта, докато стойността на машината преминава в продукта само на части.

Смит смесва различни определения, характеризирайки в следните думи оборотния капитал в противоположност на основния:

«Капиталът, вложен по такъв начин, не носи доход или печалба на своя притежател, докато остава в негово притежание или се задържа в една и съща форма.» (без да има метаморфози при обръщението. ред.)

Той поставя на една плоскост чисто формалната метаморфоза на стоката, която продуктът, стоковият капитал, претърпява в сферата на обръщението и посредством която се извършва преминаване на стоките от едни ръце в други, с онази физическа метаморфоза, която претърпяват различните елементи на производствения капитал през време на производствения процес. Той без по-нататъшни разсъждения смесва тук превръщането на стоката в пари и на парите в стока, покупката и продажбата, с превръщането на елементите на производството в продукт. Даденият от него пример за оборотен капитал е търговският капитал, който се превръща от стока в пари, от пари в стока — присъщата на стоковото обръщение смяна на формата ***С—П—С***. Но тази ***смяна на формата*** в процеса на обръщението

има за функциониращия промишлен капитал значение, че стоките, в които обратно се превръщат парите, са елементи на производството (средства на труда и работна сила); следователно посредством тази смяна на формите се осъществява непрекъснатост на функционирането на промишления капитал, осъществява се производственият процес като непрекъснат, или като процес на възпроизводство. Цялата тази смяна на форми става в *обръщението*; именно *смяна на формата*, посредством която става действително преминаване на стоките от едни ръце в други. Напротив, метаморфозите, извършвани от производствения капитал в пределите на неговия производствен процес, са метаморфози, присъщи на трудовия процес, необходими да се превърнат елементите на производство в произвеждания продукт. А. Смит се опира на това, че част от средствата за производство (същинските средства на труда) служи в трудовия процес (което той неправилно изразява с думите: „*носи печалба на своя притежател*“), без да променя натуралиата си форма, изхабявайки се само постепенно, докато друга част, материалите, се изменя, и именно чрез това изменение изпълнява своето предназначение като средства за производство. Обаче тази различна роля, изпълнявана от елементите на производствения капитал в трудовия процес, образува само изходния пункт на различието между основен и неосновен капитал, а не самото това различие, както вече е ясно от това, че то еднакво съществува за всички начини на производство, капиталистически и некапиталистически. Но на това различно веществено поведение съответстват различни начини на преминаване на стойността в продукта, а на последните съответстват пак различни начини на възстановяване на стойността посредством продажба на продукта; и само тези последните съставляват търсеното различие. Следователно капиталът е основен не защото е фиксиран в средства на труда, а защото част от неговата стойност, вложена в средства на труда, остава фиксирана в тях, докато друга част извършва обръщение като съставна част от стойността на продукта.

«Ако той (капиталът) бъде вложен за получаване на бъдеща печалба, той трябва да я добие или като остава у притежателя си, или като преминава в други ръце. В първия случай това ще бъде основен, във втория — оборотен капитал.» (р. 189).

Тук преди всичко се хвърля в очи грубо емпиричната представа за печалбата, която представа отразява обикновените възгледи на средния капиталист и напълно противоречи на по-дълбокия езотеричен възглед на А. Смит. В цената на продукта се възстановява както цената на материалите, така и цената на работната сила, но в същото време и онази част от стойността на оръдията на труда, която се пренася върху продукта вследствие изхабяването им. От това възстановяване в никой случай не произтича печалбата. В зависимост от това, дали при продажбата на продукта авансираната за неговото производство стойност се възстановява изцяло или на части, наведнъж или постепенно, може да се изменя само начинът и времето на възстановяване; но и в двата случая то си остава възстановяване на вече изразходвана стойност и в никакъв случай не се превръща в създаване на принадлежна стойност. Тук в основата лежи обикновената представа, че принадлежната стойност — защото тя се реализира само **чрез** продажба на продукта, чрез неговото обръщение — можела да възникне само от продажбата, от обръщението. И наистина различните начини на възникване на печалбата са в дадения случай само неправилен израз на това, че различни елементи на производствения капитал играят различна роля, различно функционират като производствени елементи в процеса на труда. В края на краищата това различие се извежда не от процеса на труда или от процеса на нарастване стойността, не от функцията на самия производствен капитал, а трябвало да важи само субективно за отделния капиталист, за когото една част от капитала била полезна по един, друга — по друг начин.

Кене, напротив, беше извел различията от самия процес на възпроизводство и неговите закономерности. За да бъде този процес неп-

рекъснат, стойността на годишния продукт трябва изцяло да възстанови стойността на годишните аванси, докато стойността на *основния капитал* [*Anlagekapital*] трябва да се възстановява на части, така че тя само в течение на редица, например на десет години, се възстановява, следователно се възпроизвежда изцяло (замества се с нов екземпляр от същия вид). А. Смит прави по такъв начин голяма крачка назад в сравнение с Кене.

Следователно за определението на основния капитал на А. Смит не му остава нищо друго освен средства на труда, които в противоположност на продуктите, за чието създаване те съдействат, не изменят своята форма в производствения процес и продължават да служат на производството, докато се изхабят. При това се забравя, че всички елементи на производствения капитал в своята натурална форма (като средства на труда, материали и работна сила) неизменно противостоят на продукта, и то на продукта, който извършва обръщение като стока, и че разликата между частта, състояща се от материали и работна сила, и частта, състояща се от средства на труда, се заключава, що се отнася до работната сила, само в това, че последната постоянно се купува отново (а не за цялото време на нейното съществуване, както се купуват средства на труда), а що се отнася до материалите — само в това, че в процеса на труда функционират не едни и същи, а постоянно сменящи се екземпляри от същия вид. Заедно с това се създава илюзия, че стойността на основния капитал не влиза в обръщението, макар А. Смит, разбира се, по-рано да казваше, че изхабяването на основния капитал е част от цената на продуктите.

Противопоставяйки оборотния капитал на основния, А. Смит не изяснява, че тази противоположност съществува само доколкото оборотният капитал е онази съставна част на производствения капитал, която трябва да бъде *изцяло* възстановена от стойността на продукта, трябва следователно изцяло да участва в неговите метаморфози, докато при основния капитал това не е така. Вместо това А. Смит смес-

ва оборотния капитал с онези форми, които капиталът приема при преминаване от сферата на производството в сферата на обръщението — стоков капитал и паричен капитал. Но и двете тези форми, стоковият капитал и паричният капитал, еднакво са носители на стойността както на оборотната, така и на основната съставна част на производствения капитал. И двете те представляват капитал на обръщението в противоположност на производствения капитал, а не оборотен (текущ) капитал в противоположност на основния.

Накрая, съвсем невярната представа, че основният капитал създавал печалба, оставайки в производствения процес, а оборотният — излизайки от производствения процес и циркулирайки в сферата на обръщението, довежда до следното: еднаквата форма, която променливият капитал и *оборотната* част на постоянния капитал приемат е *оборота*, скрива същественото различие между тях в *процеса на нарастване на стойността* и създаване на принадлежна стойност, и по този начин цялата тайна на капиталистическото производство още повече се забулва. Общото обозначение „*оборотен капитал*“ премахва това съществено различие. По-късните икономисти са отишли в това отношение още по-далеч, взимайки противоположността не между постоянен и променлив, а между основен и оборотен капитал като съществена и единствено подлежаща на разграничаване.

След като обозначава основния и оборотния капитал като два различни начина на влагане на капитал, всеки от които, отделно взет, носи печалба, А. Смит казва:

«Никой основен капитал не може да носи какъвто и да е доход иначе, освен с помощта на оборотен капитал. Най-полезните машини и оръдия на труда не могат нищо да произведат без оборотния капитал, който доставя преработваните от тях материали и средства за живот на работниците, които ги задействат.» (р. 188).

Тук се изяснява какво означават предишните изрази: „носи доход“,

„дава печалба“ и пр., че и двете части на капитала са създатели на продукт. Сега А. Смит дава следния пример:

«Онази част от капитала на фермера, която се влага в земеделски оръдия, е основен капитал, а онази, която се влага за заплата и за издръжка на неговите работници, е оборотен капитал.»

Тук разликата между основен и оборотен капитал правилно се свежда изключително към различното обръщение, към различния оборот на различните съставни части на производствения капитал.

«Фермерът извлича печалба от първия, като го задържа в свое притежание, а от втория — като се разделя с него. Цената или стойността на неговия работен добитък също е основен капитал.»

и тук е правилно това, че в основата на различието се поставя стойността, а не веществените елементи.

«както и цената на неговите стопански оръдия; издръжката на работния добитък е също така оборотен капитал, както и издръжката на работниците. Фермерът получава печалба, като задържа в свое притежание работния добитък, а се разделя със средствата за неговата издръжка.»

Фермерът задържа фуража на добитъка, не го продава. Той го употребява именно като фураж на добитъка, докато употребява самия добитък като оръдие на труда. Разликата е само тая: фуражът, който отива за издръжка на добитъка, се потребява изцяло и трябва постоянно да се замества непосредствено от продукта на земеделието или посредством продажба на последния, а самият добитък се замества само доколкото отделни негови екземпляри стават неработоспособни.

«И цената, и издръжката на добитъка, купуван и угояван не за работа, а за продажба, са оборотен капитал. Фермерът получава своята печалба, като го продава.»

Всеки стокотрошител, а следователно и капиталистическият,

продава своя продукт, резултата на своя производствен процес, но вследствие на това неговият продукт още не става нито основна, нито оборотна част на неговия производствен капитал. Напротив, неговият продукт се намира сега в такава форма, за каквато той се изтласква от производствения процес и трябва да функционира като стоков капитал. Угояваният добитък функционира в производствения процес като суров материал, а не като оръдие на труда, както работният добитък. Поради това той влиза в продукта като субстанция, и цялата негова стойност се пренася върху продукта, както и стойността на спомагателните материали (фуража). Именно поради това той е оборотна част на производствения капитал, а не защото продаденият продукт — угоеният добитък — има тук същата натурална форма като суровините, т.е. още неугоен добитък. Последното е случайно. В същото време Смит би могъл да види от този пример, че не една или друга вещна форма на елемента на производството, а само неговата функция в производствения процес определя съдържащата се в него стойност като основна или оборотна.

«Също така и цялата стойност на семената е същински основен капитал. Макар те да се преместват от полето в хамбара и обратно, те никога не променят притежателя си, следователно не извършват истинско обръщение. Фермерът получава своята печалба не чрез продажбата им, а чрез техния прираст.»

Тук особено ярко проличава цялата нелепост на разграничаването, което Смит прави. Според него семената били основен капитал, ако не ставала „смяна на собственика“, т.е. ако семената се заместват непосредствено от годишния продукт, направо се удържат от него. Те били, напротив, оборотен капитал, ако се продава целият продукт и част от стойността на последния се употребява за купуване на семена от друг стопанин. В единия случай има „смяна на собственика“, в другия не. Смит тук пак смесва оборотен капитал със стоков капитал. Продуктът е веществен носител на стоковия капитал. Но, разбира се, такъв носител е само онази негова част, която действително влиза в

обръщението и не влиза отново непосредствено в същия производствен процес, от който е излязла като продукт.

Независимо от това, дали семената се задържат непосредствено като част от продукта или се продава целият продукт и част от неговата стойност се превръща в семена, купени отвън — и в двата случая има само възстановяване на стойността, и чрез това възстановяване не се създава никаква печалба. В единия случай семената заедно с останалата част от продукта встъпват като стока в обръщението, в другия случай фигурират само в счетоводството като съставна част на стойността на авансирания капитал. Но и в двата случая те си остават обратна съставна част на производствения капитал. Те се потребяват изцяло при изготвяне на продукта и изцяло трябва да бъдат възстановени от него, за да стане възможно възпроизводството.

«Следователно суровините и спомагателните вещества губят самостоятелната форма, в която те са влезли в трудовия процес като потребителни стойности. Иначе стои работата със същинските средства на труда. Инструментът, машината, фабричното здание, бъчвата и пр. служат в трудовия процес само дотогава, докато запазват първоначалната си форма, и утре отново могат да влязат в трудовия процес в същата форма като вчера. Както през време на своя живот, на трудовия процес, те запазват по отношение на продукта своята самостоятелна форма, така я запазват и след своята смърт. Трупове на машини, сечива, работилници и пр. продължават както преди да съществуват отделно от продуктите, за чието образуване са съдействали.» („Капиталът“, Том I, глава VI)

Тези различни начини на ползване на средствата за производство за образуване на продукта, при които едни запазват своята самостоятелна форма по отношение на продукта, а други я изменят или напълно изгубват - това различие, присъщо на процеса на труда като такъв, дори когато той е насочен изключително към задоволяване на собствени потребности, например на патриархалното семейство, без каквато и да било размяна, без стоково производство, — А. Смит представя в невярна светлина, като **1)** внася тук съвсем неуместна в

случая категория печалба, която едни средства за производство донасят на своя притежател, запазвайки своята форма, други — загубвайки я; тъй като 2) смесва измененията на една част от елементите на производството в трудовия процес с онази промяна на формата, която е присъща на размяната на продукти, на стоковото обръщение (покупка и продажба) и която включва в същото време промяна на собствеността на намиращите се в обръщение стоки.

Оборотът предпоставя възпроизводството да зависи от обръщението, т.е. от продажбата на продукта, от неговото превръщане в пари и от обратното му превръщане от пари в елементи на неговото производство. Но доколкото за капиталистическия производител една част от собствения му продукт непосредствено служи отново като средство за производство, производителят като че ли продава продукта на самия себе си и именно в такъв вид тази операция фигурира в неговото счетоводство. Следователно тази част от възпроизводството се извършва не при посредничество на обръщението, а непосредствено. Но онази част от продукта, която по този начин отново служи като средство за производство, възстановява оборотния капитал, а не основния, доколкото 1) стойността на съответната част на капитала изцяло влиза в продукта и 2) доколкото тя *в натура* трябва да бъде изцяло възстановена чрез нов екземпляр от новия продукт.

А. Смит след това ни казва от какво се състои оборотният и основният капитал. Той изброява предметите, веществените елементи, които образуват основния капитал, и онези, които образуват оборотния капитал, като че ли такова предназначение е присъщо на предметите веществено, по природа, а не произтича, напротив, от определените им функции в капиталистическия производствен процес. В същата глава той прави обаче забележка, че макар известен предмет, например една жилищна сграда, предназначена за непосредствено потребление:

«да може да носи доход на своя притежател и по такъв начин да му слу-

жи в *качеството на капитал*, той не е в състояние да дава какъвто и да било доход на обществото или да му служи в *качеството на капитал* и доходът на целия народ не може никога в ни най-малка степен да нараства но такъв начин.» (стр. 188).

Следователно тук А. Смит напълно ясно изказва мисълта, че свойството да бъдат капитал принадлежи на вещите не като такива и не при всички обстоятелства, а е функция, която те, в зависимост от обстоятелствата, ту изпълняват, ту не изпълняват. Но което важи за капитала изобщо, важи и за неговите подразделения.

Едни и същи неща образуват съставна част на оборотния или на основния капитал в зависимост от това, каква функция изпълняват в трудовия процес. Така например добитъкът като работен добитък (средство на труда) е веществено въплъщение на основния капитал; напротив, като добитък за клане (суров материал) той е съставна част на оборотния капитал на фермера. От друга страна, едно и също нещо може ту да функционира като съставна част на производствения капитал, ту да се отнася към фонда на непосредствено потребление. Например една сграда, ако функционира като работно помещение, е основна част на производствения капитал; ако функционира като жилищен дом, тя никак няма форма на капитал, а е просто жилищен дом. Едни и същи средства на труда могат в много случаи да функционират ту като средства за производство, ту като средства за потребление.

Това беше една от грешките, които произтичат от възгледите на Смит: да се разглеждат характерни свойства на основния и оборотния капитал като свойства, присъщи на вещите. Още анализът на трудовия процес („Капиталът“, Том 1, глава V) показва как определенията на средствата на труда, материал на труда, продукт се променят в зависимост от различните роли, които една и съща вещь играе в този процес. Но определенията на основен и неосновен капитал на свой ред почиват на определените роли, които тези елементи играят

в процеса на труда, а следователно и в процеса на създаване на стойност.

Освен това, при изброяване на нещата, от които се състоят основният и оборотният капитал, съвсем ясно проличава, че А. Смит смесва различието между основни и оборотни съставни части на капитала, валидно и имащо смисъл само по отношение на производствения капитал (на капитала в неговата производствена форма), с различието между производствен капитал и формите, присъщи на капитала в процеса на неговото обръщение, каквито са стоковият и паричният капитал. Той казва на същото място:

«Оборотният капитал се състои ...от продоволствие, материали и готови изделия от всякакъв вид, които се намират в ръцете на съответни продавачи, и от пари, необходими за тяхното обръщение и разпределение...» (р.188)

В действителност, ако се вгледаме по-отблизо, ще видим, че тук противно на казаното по-горе, оборотният капитал пак се оприличава на стоков и паричен капитал, т.е. с две форми на капитала, които съвсем не принадлежат към производствения процес, които образуват не оборотен (текущ) капитал в противоположност на основен, а капитал на обръщението в противоположност на производствен капитал. Само наред с тези форми на капитала фигурират след това съставните части на производствения капитал, авансирани за материали (суровини или полуфабрикати) и действително включени в производствения процес. А. Смит казва:

«...Третата и последна от трите части, на които естествено се разделя целият запас на обществото, е оборотният капитал, който се характеризира с това, че носи доход само в процеса на обръщението или като променя собственика си. Той се състои на свой ред от четири части: 1) първо, от пари...»

Но парите никога не са форма на производствения, на функциониращия в производствения процес капитал. Те винаги са само една от

формите, които капиталът приема в процеса на своето обръщение.

«2) второ, от запаси от продоволствия, притежавани от месаря, скотовъда, фермера ... и от продажбата на които те смятат да получат печалба...» — И 3) «трето, от материали, съвсем сурови или повече или по-малко обработени, за изработване на дрехи, мебели, здания, които още не са преработени в една от тези три форми, а остават в ръцете на селските стопани, фабриканти, шивачи, търговци на сукно, на дървен материал, дърводелци, тухлари и пр.» — «Най-после, 4) четвърто, от изделия, вече изготвени и завършени, но намиращи се още в ръцете на търговеца или фабриканта.»

Точки 2 и 4 не съдържат нищо освен продукти, които като такива са изтласкани от производствения процес и трябва да бъдат продадени; с една дума, които функционират само като стоки и поради това съответно като стоков капитал, следователно притежават такава форма и заемат такава място в процеса, че не образуват елемент на производствения капитал, каквото и да е тяхното крайно предназначение, т.е. независимо от това, дали в края на краищата, съответно на целта, на която трябва да служат (съответно на потребителната си стойност), те влизат в индивидуално или производствено потребление. В точка 2 тези продукти са хранителни средства, в пункт 4 — всички други готови продукти, които следователно пак се състоят от готови средства на труда или от готови средства за потребление (различни от съдържащите се в пункт 2 хранителни средства).

Обстоятелството, че А. Смит говори при това и за търговеца, показва неговата обърканост. Щом производителят е продал на търговеца своя продукт, последният вече изобщо не образува никаква форма на неговия капитал. От гледна точка на обществото това наистина все още е стоков капитал, макар вече да се намира в други ръце, а не в ръцете на своя производител; но именно защото е стоков капитал, той не може да бъде нито основен, нито оборотен капитал.

Във всяко производство, което няма цел непосредственото собствено

потребление на производителя, продуктът трябва да извършва обръщение като стока, т.е. трябва да бъде продаден, не за да подучи по този начин печалба, а за да може производителят изобщо да съществува. При капиталистическото производство **към това се прибавя**, че при продажба на стоката се реализира и включената в нея **принадена стойност**. Продуктът като стока излиза от производствения процес и затова не е нито основен, нито оборотен елемент на производството.

Впрочем А. Смит тук сам се опровергава. Готови продукти, каквато и да е тяхната веществена форма или тяхната потребителна стойност, техният полезен ефект, са тук стоков капитал, т.е. капитал във форма, отнасяща се към процеса на обръщение. Намирайки се в тази форма, те не са съставни части на производствения капитал на техния притежател; което никак не пречи, щом бъдат продадени, да станат в ръцете на своя купувач съставни части на производствения капитал, било оборотен, или основен. Тук става явно, че същите неща, които известно време се явяват на пазара като **стоков** капитал в противоположност на производствения, но-късно, когато са изтеглени от пазара, могат да функционират или да не функционират като основна или оборотна част на производствения капитал.

Продуктът на фабрикант, притежаващ памукопредачница — преждата — е стокова **форма** на неговия капитал, т.е. **стоков капитал** за него. Преждата не може отново да функционира като съставна част на неговия производствен капитал нито в ролята на материал на труда, нито в роля „средство“ на труда. Но в ръцете на собственика на тъкачна фабрика, който е я купил, тя влиза в неговия производствен капитал като една от оборотните му съставни части. За собственика на предачницата преждата е носител на стойност на част от неговия както основен, така и оборотен капитал (принадената стойност остава настрана). Така една машина като продукт на фабриканта на машини е за последния стокова форма на неговия капитал, стоков капитал за него; и докато запазва тази форма, тя не е нито оборотен,

нито основен капитал. Продадена на фабрикант, който я употребява в своето производство, тя става основна част на производствен капитал. Дори ако продуктът има такава потребителна форма, че отчасти може като средство за производство отново да влезе в същия производствен процес, от който току-що е излязъл, като например въглищата в производството на въглища, дори в този случай именно онази част от продукта „въглища“, която е предназначена за продажба, не е нито оборотен, нито основен, а стоков капитал.

От друга страна, продуктът може да има такава потребителна форма, която го прави съвсем непригоден да образува какъвто и да било елемент от производствен капитал - нито като материал на труда, нито като средства на труда. Например някое средство за живот. Въпреки това за своя производител продуктът е стоков капитал, носител на стойност както на основен, така и на оборотен капитал — на единия или на другия, в зависимост от това, дали приложеният за тяхното производство капитал трябва да бъде възстановен изцяло или на части, дали изцяло или на части пренася той своята стойност върху продукта.

Суровият материал (суровини, полуфабрикати, спомагателен материал) фигурира у Смит в точка **3**, от една страна, не като съставна част, вече включена в производствен капитал, а фактически само като отделен **вид** потребителни стойности, от които изобщо се състои общественият продукт, като отделен **вид** от стоковата маса наред с изброените в точки **2** и **4** други веществени елементи на обществения продукт, средства за живот и пр. От друга страна, същите сурови материали се представят като включени в производствения капитал и следователно като елементи на последния, намиращи се в ръцете на производителя. Объркаността се проявява в това, че те се разглеждат ту като функциониращи в ръцете на производителя („в ръцете на селските стопани, фабрикантите“ и пр.), от друга страна — като функциониращи в ръцете на търговци („търговци на коприна, сукно, дървен материал“ и пр.), за които те са само стоков капитал, а

не съставни части на производствения капитал.

Фактически А. Смит в това изброяване на елементите на оборотния капитал съвсем забравя различието между основен и оборотен капитал, което важи само по отношение на производствения. Напротив, стоковия и паричния капитал, т.е. двете принадлежащи към процеса на обръщението форми на капитала, той; противопоставя на производствения капитал, но и това — само несъзнателно.

Прави впечатление най-сетне, че А. Смит, изброявайки съставните части на оборотния капитал, забравя работната сила. И това става по две причини.

Току-що видяхме, че ако оставим настрана паричния капитал, оборотният капитал у него е само друго название на стоковия капитал. Но доколкото работната сила извършва обръщение на пазара, тя не е капитал, не е форма на стоковия капитал. Тя изобщо не е капитал; работникът не е капиталист, макар и да изнася на пазара стока, а именно собствената си кожа. Едва след като работната сила е продадена и включена в производствения процес — следователно, едва след като тя е престанала да извършва обръщение като стока, — тя става съставна част от производствения капитал, а именно: променлив капитал като източник на принадена стойност, оборотна съставна част на производствения капитал по отношение на оборота на вложената в нея капиталова стойност. Тъй като тук Смит смесва оборотен капитал със стоков капитал, той не е в състояние да подведе работната сила под своята рубрика оборотен капитал. Поради това променливият капитал се явява у него във **форма** на стоки, които работникът купува със своята работна заплата, във форма на средства за живот. В тази форма капиталовата стойност, вложена в работна заплата, принадлежала към оборотния капитал. Но това, което се включва в производствения процес, е работната сила, самият работник, а не средствата за живот, с които работникът се издържа. Наистина ние видяхме (Том I, гл. XXI), че от обществена гледна точка и

възпроизводството на самия работник посредством неговото индивидуално потребление се отнася към процеса на възпроизводството на обществения капитал. Но това не важи за отделния, затворен в самия себе си производствен процес, който ние изследваме тук. „*Придобитите и полезни способности*“ (стр. 187), които Смит привежда под рубриката основен капитал, напротив, образуват съставни части на оборотния капитал, тъй като са „способности“ на наемния работник и той **продава своя труд** заедно със своите „способности“.

Голяма грешка на Смит е, че разделя цялото обществено богатство на: **1.** Фонд за непосредствено потребление, **2.** Основен капитал, **3.** Оборотен капитал. Съгласно това цялото богатство би следвало да се раздели на: **1.** Фонд „потребление“, който не е част от функциониращия обществен капитал, макар отделни части от него винаги могат да функционират като капитал, и **2.** Капитал. Една част от богатството функционира съгласно това като капитал, другата част — като некапитал, или потребителен фонд. И за всеки капитал тук изглежда като неизбежна необходимост да бъде или основен, или оборотен, тъй както за всяко млекопитаещо е природна необходимост да бъде мъжко или женско. Обаче ние видяхме, че противоположността между основен и оборотен капитал е приложима само спрямо елементите на производствения капитал, че следователно наред с него има още твърде значителна маса капитал — стоков и паричен, — намираща се в такава **форма**, в която не може да бъде нито основен, нито оборотен капитал.

Тъй като на капиталистическа основа цялата маса продукти на общественото производство извършва обръщение на пазара като стоков капитал — с изключение на онази част от продукта, която в своята натурална форма, непосредствено, без продажба или покупка, отново се употребява от отделните капиталистически производители като средство за производство, — очевидно е, че от стоковия капитал трябва да бъдат извлечени както основните и оборотните елементи на производителния капитал, така и всички елементи на фонд „пот-

ребление“. Това фактически не означава нищо друго, освен че на основата на капиталистическото производство средствата за производство и средствата за потребление се явяват отначало като стоков капитал, макар да имат предназначение да служат по-късно като средства за потребление или за производство; както и дори работната сила се намира на пазара във вид на стока, макар и не във вид на стоков капитал.

Оттук следващата нова обърканост у А. Смит. Той казва:

«От тези четири части»

(на оборотния капитал, т.е. на капитала в неговите отнасящи се към процеса на обръщение форми на стоков капитал и паричен капитал — две части, които се превръщат в четири, защото Смит различава съставните части на стоковия капитал пак на основание на веществени признаци)

«три части — средства за живот, материали и готови изделия — редовно ежегодно или в периоди по-дълги или по-къси от година се извличат от оборотния капитал и се включват в основния капитал, или в запаса, предназначен за непосредствено потребление. Всеки основен капитал първоначално възниква от оборотен капитал и изисква постоянно попълване от същия източник. Всички полезни машини и оръдия за производство първоначално възникват от оборотен капитал, доставящ материалите, от които те се изготвят, и средствата за живот на работниците, които ги изготвят. Необходим е и същият вид капитал, за да се поддържат те постоянно в добро състояние.» (р. 188).

С изключение все на тази част от продукта, която производителите непосредствено потребяват отново като средства за производство, за капиталистическото производство важи следното общо положение: всички продукти постъпват на пазара като стоки и поради това за капиталиста извършват обръщение като **стокова форма** на неговия капитал, като стоков капитал, независимо от това, трябва ли и могат ли тези продукти по своята натурална форма, по своята потребител-

на стойност, да функционират като елементи на производствения капитал (на производствения процес), т.е. като средства за производство и следователно като основни или оборотни елементи на производствения капитал; или пък могат да служат само като средства за индивидуално, а не за производствено потребление. Всички продукти като стоки се хвърлят на пазара; поради това всички средства за производство и потребление, всички елементи на производственото и на индивидуално потребление трябва отново да бъдат изтеглени като стоки от пазара посредством покупка. Тази тривиалност (*трузъм - очевидност, баналност, всеизвестна истина. ред.*) е естествено правилна. Следователно това еднакво важи както за основните, така и за оборотните елементи на производствения капитал, за средствата на труда и материалите на труда във всичките им форми. (При това Смит забравя още, че има елементи на производствения капитал, които са дадени от самата природа, и следователно не са продукти.)

Машината се купува на пазара, както и памукът. Но от това никак не следва, че всеки основен капитал първоначално възниква от оборотен — това следва само от смитовото смесване на капитала на обръщението с оборотния, или текущ, т.е. неосновен капитал. И при това Смит сам опровергава себе си. Машините като стока образуват според него самия част от посочения в точка 4 оборотен капитал. Следователно обстоятелството, че те произлизат от оборотен капитал, означава само, че те са функционирали като стоков капитал, преди да са почнали да функционират като машини, но че веществено те произлизат от самите себе си; също както памукът като оборотен елемент на капитала на фабриканта-предач произлиза от памука, който се намира в обръщение на пазара. Но ако Смит в понататъшното си изложение извежда основния капитал от оборотния, защото са необходими труд и сурови материали, за да се правят машини, то, първо, за да се правят машини, са необходими още и средства на труда, т.е. основен капитал, и, второ, за да се изготвят сурови материали, също така е необходим основен капитал, машини и пр., тъй като производственият капитал винаги включва в себе си средст-

ва на труда, но не винаги материал на труда. Самият Смит казва веднага след това:

«Земята, рудниците и риболовът изискват за своята експлоатация както основен, така и оборотен капитал.»

(следователно той признава, че не само оборотен, но и основен капитал е необходим за производство на сурови материали)

«и» (тук нова заблуда) «техният продукт възстановява с печалба не само тези капитали, но и изобщо всички капитали на обръщението.» (стр. 188).

Това е съвсем невярно. Техният продукт доставя суров материал, спомагателни материали и т.н. за всички останали отрасли на производството. Но тяхната стойност не възстановява стойността на всички други обществени капитали; тя възстановява само своята собствена капиталова стойност (+ принадлежна стойност). Тук А. Смит отново е под влияние на физиократите.

От обществена гледна точка е правилно, че частта от стоковия капитал, състояща се от продукти, които могат да служат само като средства на труда, действително рано или късно ще функционира като средства на труда — стига да не са произведени изобщо без всякаква полза, ако не остават непродадени; с други думи, на основата на капиталистическото производство такъв род продукти, щом престанат да бъдат стоки, стават според своето предназначение действителни елементи на основната част на обществения производствен капитал.

Тук е налице различие, което произтича от натуралната форма на продукта.

Например една предачна машина няма потребителна стойност, ако не се използва за предене, не се използва следователно като елемент на производството, значи от капиталистическа гледна точка не функционира като основна част на производствения капитал. Но предачната машина е подвижна. Тя може да бъде изнесена от страната,

в която е произведена, и да бъде продадена в чужда страна пряко или косвено, било срещу сурови материали и пр., било срещу шампанско. В страната, в която тя е била произведена, тя функционира в такъв случай само като стоков капитал, но ни най-малко, дори след нейната продажба, не функционира като основен капитал.

Напротив, продуктите, които поради своята свързаност със земята са прикрепени към определено място и поради това могат да бъдат използвани само на мястото, например фабрични здания, железопътни линии, мостове, тунели, докове, мелиорации и пр., физически не могат да бъдат изнесени в такъв вид, в какъвто съществуват. Те са неподвижни. Те или са безполезни, или щом бъдат продадени, трябва да функционират като основен капитал в страната, в която са произведени. За своя капиталистическа производител, който за спекулация строи фабрики или подобрява земи, за да ги продава, тези неща са форма на неговия стоков капитал, следователно според А. Смит **форма** на оборотен капитал. Обаче разглеждани от гледна точка на цялото общество, тези неща, за да не останат безполезни, трябва в края на краищата да функционират, в собствената страна като основен капитал, в производствен процес, фиксиран чрез тяхната собствена прикрепеност към дадено място. От това никак не следва, че неподвижните неща като такива вече сами по себе си са основен капитал; те, както например жилищните сгради могат да принадлежат към потребителния фонд и следователно изобщо да не влизат в състава на обществения капитал, макар да са елемент на общественото богатство, от което капиталът е само част. Производителят на тези неща, ако употребим смитовия израз, получава печалба чрез тяхната продажба. Следователно оборотен капитал! Този, който се ползва от тях, техният последен купувач, може да направи това само като ги употреби в производствен процес. Следователно основен капитал!

Титулът (*названието, заглавието - ред.*) на собственост, например върху железница, може ежедневно да преминава от ръка в ръка и неговите притежатели чрез продажба на този титул дори в чужбина могат

да получават печалба — тъй че титулт на собственост може да се експортира, макар самата железница да не може. Въпреки това самите тези неща трябва или да лежат неоползотворени, или да функционират като основна част на производствения капитал в страната, в която те са локализирани. По същия начин фабрикантът *A* може да получи печалба чрез продажба на своята фабрика на фабрикант *B*, което обаче не пречи на фабриката, както и преди, да функционира като основен капитал.

По този начин прикрепени към дадено място, неотделими от земята средства на труда по своето предназначение неизбежно трябва да функционират като основен капитал в същата страна, макар за своя производител те да функционират като стоков капитал, без да съставят елементи на неговия основен капитал (последният се състои за него от средства на труда, които са му нужни за построяване на здания, железопътни линии и пр.). Но оттук никак не следва обратното, че основният капитал неизбежно трябва да се състои от неподвижни неща. Корабът или локомотивът действат чрез своето движение; и все пак те функционират — не за своя производител, а за онзи, който ги експлоатира, като основен капитал. От друга страна, оборотни съставни части на производствения капитал са неща, които са действително фиксирани в производствения процес, в него живеят и умират и веднъж влезли в него, никога не го напускат — например въглищата, употребявани от машина в производствения процес, газът, който служи за осветление на фабрично здание и пр. Те са оборотни, не защото заедно с продукта физически излизат от производствения процес и участват в обръщението като стока, а защото тяхната стойност изцяло влиза в стойността на стоката, за чието производство те спомагат, и следователно изцяло трябва да бъде възстановена чрез продажба на стоката.

В току-що цитираното място от А. Смит трябва да се отбележи още следната фраза:

«Оборотен капитал, ...който издържа работниците, които ги» (машините и т.н.) «изготвят.»

Според физиократите частта от капитала, авансирана като работна заплата, правилно фигурира измежду «*avances anttielles*» в противоположност на «*avances primitives*». От друга страна, у тях като съставна част на производствения капитал, прилаган от фермера, се явява не самата работна сила, а средствата за живот, давани на селскостопанските работници („издръжката на работниците“, както се изразява Смит). Това се намира в тясна връзка с тяхната специфична доктрина. А именно у тях стойностната част, присъединявана от труда към продукта (също както и стойностната част, която присъединяват към продукта суровите материали, оръдията на труда и другите веществени съставни части на постоянния капитал), се приема за равна само на стойността на онези средства за живот, които са платени на работниците и които те трябва да потребят за поддържане на своето функциониране като работна сила. Самата доктрина на физиократите не им е позволявала да открият разликата между постоянен и променлив капитал. Ако трудът е, който произвежда принадлежна стойност (освен възпроизвеждане на собствената си цена), то той я произвежда в промишлеността също така, както в земеделието. Но тъй като според системата на физиократите трудът я произвежда само в единия производствен отрасъл, в земеделието, тя възниква не от труда, а от особената дейност (съдействие) на природата в този отрасъл. И само поради това за тях трудът в земеделието е производствен труд за разлика от всички други видове труд.

А. Смит определя средствата за живот на работниците като оборотен капитал в противоположност на основния:

1. Защото той смесва оборотния капитал в противоположност на основния с формите на капитала, принадлежащи към сферата на обръщението, с капитала на обръщението; смесване, което след него е било безкритично наследено. Поради това той смесва стоковия капи-

тал с обратната съставна част на производствения капитал, и от само себе си се разбира, че там, където общественият продукт приема стокова форма, средствата за живот на работниците, както и на неработниците, материалите, както и самите средства на труда, могат да бъдат получени само от стоковия капитал.

2. Но и представите на физиократите се промъкват при Смит, макар те да противоречат на езотеричната — действително научна — част на неговото собствено изследване.

Авансираният капитал изобщо се превръща в производствен капитал, т.е. приема форма на елементи на производството, които сами са продукт на предшестващ труд (тук спада и работната сила). Само в тази форма той може да функционира в производствения процес. И ако на мястото на самата работна сила, в която е превърната променливата част на капитала, се поставят средствата за живот на работника, ясно е, че тези средства за живот като такива, играят в процеса на образуване на стойността същата роля, както и другите елементи на производствения капитал — както суровите материали, средствата за съществуване на работния добитък и пр. На това именно основание Смит, следвайки примера на физиократите, ги поставя в цитирано по-горе място на една плоскост. Средствата за живот сами по себе си не могат да увеличат своята стойност, или да присъединят към нея принадлежна стойност. Тяхната стойност, както и стойността на другите елементи на производствения капитал, може само отново да се появи в стойността на продукта. Средствата за живот не могат да прибавят повече стойност, отколкото сами притежават. От основния капитал, който се състои от средства на труда, те, подобно на суровия материал, полуфабрикатите и пр., се отличават само по това, че (поне за капиталиста, който ги заплаща) се използват напълно за произвеждане на продукта, в създаването на който участвуват, че следователно тяхната стойност трябва да бъде възстановена изцяло, докато по отношение на основния капитал това се извършва само постепенно, на части. Следователно частта от произ-

водствения капитал, авансирана за работна сила (или за средства за живот на работника), се отличава сега от другите веществени елементи на производствения капитал само веществено, а не по своята роля в процеса на труда и на нарастването на стойността. Тя се отличава само доколкото попада в категорията на оборотния капитал заедно с една част от обективните фактори на образуване на продукта („материали“ според общото Смитово обозначение), за разлика от друга една част от обективните фактори за образуване на продукта, която се отнася към категорията на основния капитал.

Обстоятелството, че вложената в работна заплата част от капитала принадлежи към оборотната част на производствения капитал и в противоположност на основната негова част има общото за нея и за част от предметните фактори за образуване на продукта, суровините и пр. свойство да бъде текуща, няма абсолютно никакво отношение към ролята, която тази променлива част на капитала — в противоположност на постоянната — играе в процеса на нарастване на стойността. Тук става дума само за това, по какъв начин тази част на авансираната капиталова стойност трябва посредством обръщението да бъде възстановена, възобновена от стойността на продукта, т.е. възпроизведена. Покупката и повторната покупка на работна сила спадат към процеса на обръщението. Но само в процеса на производството стойността, вложена в работна сила, от определена, постоянна величина се превръща (не за работника, а за капиталиста) в променлива и изобщо само чрез това авансираната стойност се превръща в капиталова стойност, в капитал, в самонарастваща стойност. Но вследствие на това, че, както Смит, за оборотна съставна част на производствения капитал смятат не вложената в работна сила стойност, а стойността, вложена в средства за живот на работника, става невъзможно разбирането на различието между променлив и постоянен капитал, а следователно и разбирането на процеса на капиталистическото производство изобщо. Определението на тази съставна част на капитала, като променлив капитал в противоположност

на постоянния капитал, вложен в предметни фактори за създаване на продукта, е погребано под определението, че по своята роля в оборота вложената в работна сила част от капитала принадлежи към оборотната част на производствения капитал. Погребението завършва, като вместо работната сила за елемент на производствения капитал се посочват средствата за живот на работника. Безразлично е дали стойността на работната сила се авансира в пари или напрано в средства за живот. Макар, естествено, последният случай да е възможен на основата на капиталистическото производство само като изключение ***24**).

[*24 Доколко самият А. Смит си затваря пътя за разбиране на ролята на работната сила в процеса на нарастването на стойността, доказва следната фраза, в която трудът на работниците, напълно в духа на физиократите, се приравнява към работата на добитъка: „Не само неговите (на фермера) ратаи, но и неговият работен добитък са производствени работници.“ (книга 11, гл. V, стр. 243).]

Поради това, че по този начин А. Смит установи определението оборотен капитал като решаващо за капиталовата стойност, вложена в работна сила — това физиократско определение без предпоставката на физиократите, — Смит благополучно доведе своите последователи до пълна невъзможност да разберат като променлив капитал онази част от капитала, която е вложена в работна сила. По-дълбоките и верни мисли, развити от самия него на други места, не са надвили, победила е именно тази негова неточност. Нещо повече, по-късните автори са отишли по-нататък; за тях решаващо определение на вложената в работна сила част от капитала не е само това, че тя е оборотен капитал — в противоположност на основния; за тях основната характеристика на оборотния капитал е, че той се влага в средства за живот на работниците. Оттук неизбежно произтича учението за фонд „работната заплата“, който се състои от средства за живот, като за постоянна величина, която от една страна, физически ограничава дела на работниците в обществения продукт, а, от друга, в целия си

обем трябва да бъде изразходвана за покупка на работна сила.

([горе](#))

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ТЕОРИИ ЗА ОСНОВНИЯ И ОБОРОТНИЯ КАПИТАЛ. РИКАРДО

Рикардо привежда различието между основен и оборотен капитал само за да изясни изключението от правилото за стойността, а именно такива случаи, когато нормата на работната заплата влияе върху цените. За това ще говорим едва в Том III.

Обаче първоначалната неяснота още от самото начало проличава от безучастното съпоставяне:

«Тази разлика в степента на дълготрайност на основния капитал и това разнообразие на пропорциите, в които могат да се комбинират тези два вида капитал» [*25](#)).

А ако попитаме какви са тези два вида капитал, ще научим следното:

«Освен това пропорциите между капитала, предназначен за издръжка на труда, и капитала, вложен в инструменти, машини и здания, могат да се комбинират по различен начин» [*26](#)).

Следователно **основен капитал = средства на труда и оборотен капитал = капитал, вложен в труд**. Капитал, предназначен «за издръжка на труда», е вече нелеп израз, заимствуван от А. Смит. Оборотният капитал се смесва тук, от една страна, с променливия капитал, т.е. с вложената в труд част от производствения капитал. Но, от друга страна, тъй като противопоставянето е почерпано не от процеса на нарастване на стойността — постоянен и променлив капитал, — а от процеса на обръщението (старата Смитова бъркотия), получават се двойно неверни определения.

Първо. Разликата в степента на дълготрайността на основния капитал и разликата в състава на капитала, като постоянен и променлив капитал, се вземат тук като равнозначни. Но последната разлика определя разликата в производството на принадена стойност; първото, напротив, доколкото става дума за процес на нарастване на стойността, се отнася само до начините, по които дадена стойност се пренася от средството за производство върху продукта; доколкото пък се има предвид процесът на обръщението, то се отнася само до периода на възобновяване на вложения капитал, или, иначе казано — до периода, за който е авансиран капиталът. Ако вместо да разкрием вътрешното движение на капиталистическия производствен процес, застанем на гледището на завършените явления, тези различия действително ще съвпаднат. При разпределението на обществената принадена стойност между капиталите, вложени в различни отрасли, оказват влияние и разликите в периодите, за които е авансиран капиталът (например различната продължителност на живота на основния капитал), и различията в органичния състав на капитала (следователно и различието в обръщението на постоянния и променливия капитал). И едното, и другото еднакво съдействат за изравняване на общата норма на печалбата и за превръщане на стойностите в производствени цени.

Второ. От гледна точка на процеса на обръщение на едната страна стоят средствата на труда: основен капитал, на другата страна — материалът на труда и работната заплата: оборотен капитал. Напротив, от гледна точка на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността на едната страна стоят средствата за производство (средствата на труда и материалът на труда), постоянният капитал; на другата страна — работната сила, променливият капитал. За органичния състав на капитала („Капиталът“, Том 1, глава XXIII, 2, стр. 647) е съвсем безразлично едно и също количество стойност на постоянния капитал се състои от много средства на труда и малко материал на труда, или от много материал на труда и малко средства на

труда, докато всичко зависи от съотношението между вложения в средства за производство и вложения в работна сила капитал. Напротив: от гледна точка на процеса на обръщението, от гледна точка на различието между основен и оборотен капитал, също така е безразлично в какви отношения дадено количество стойност на оборотния капитал се разделя на материал на труда и работна заплата. От едната гледна точка материалът на труда попада в една категория със средствата на труда, като противостои на капиталовата стойност, вложена в работна сила. От другата гледна точка частта от капитала, вложена в работна сила, заедно с частта от капитала, вложена в материал на труда, спада към една категория и противостои на онази част от капитала, която е вложена в средства на труда.

Поради това при Рикардо вложената в материал на труда (суровини и спомагателни материали) част от капиталовата стойност не се явява нито на едната, нито на другата страна. Тя съвсем изчезва. Тя не приляга към категорията основен капитал, тъй като по начина на своето обръщение напълно съвпада с частта от капитала, вложена в работна сила. От друга страна, тя не може да бъде отнесена към оборотния капитал, тъй като с това от само себе си би изчезнало пренесеното от А. Смит и мълчаливо възприетото приравняване на противоположността: основен и оборотен капитал с противоположността: постоянен и променлив капитал. Рикардо има твърде силен логически инстинкт, за да не почувствува това, ето защо тази част от капитала съвсем изчезва у него.

Тук трябва да се отбележи, че капиталистът, както се изразява политическата икономия, авансира капитала, влаган в работна заплата, в различни срокове, в зависимост от това, дали тя се изплаща например седмично, месечно, тримесечно и т.н. В действителност работата става тъкмо обратно. Работникът авансира на капиталиста своя труд за седмица, месец, три месеца, в зависимост от това, дали седмично, месечно или тримесечно му се плаща. Ако капиталистът *купуваше* работната сила, вместо да я заплаща след нейното потребление, ако

той следователно плащаше на работника работната заплата за ден, седмица, месец или три месеца предварително, би могло да се говори за авансиране за такива периоди от време. Но тъй като той плаща, след като трудът **вече** е продължавал ден, седмици, месеци, вместо да купи и плати труда за периода, в течение на който той трябва да продължава, всичко това е едно капиталистическо *quid pro quo* (буквално: едно вместо друго, в случая: смесване на понятията): авансът, даден от работника на капиталиста във вид на труд, се превръща в аванс, даван от капиталиста на работника във вид на пари. Нещата с нищо не се изменят от това, че капиталистът получава обратно от обръщението, или реализира самия продукт или неговата стойност (заедно с въплътената в него принадлежна стойност) едва след изтичане на по-дълъг или по-къс период, в зависимост от различната продължителност на времето, необходимо за изготвяне на продукта, или от различната продължителност на времето, необходимо за неговото обръщение. За продавача във всеки случай е съвсем безразлично какво купувачът на една стока смята да предприеме с нея. На капиталиста машината не струва по-евтино от това, че той трябва да авансира цялата нейна стойност каведнаж, докато към него същата тази стойност тече обратно от продаса на обръщението само постепенно и на части; също така той не плаща по-скъпо за памука поради това, че стойността на памука влиза изцяло в стойността на изготвения от него продукт и следователно изцяло и наведнъж се възстановява при продажбата на продукта.

Да се върнем към Рикардо.

1. Характерната особеност на променливия капитал е, че определена, дадена (следователно като такава — постоянна) част от капитала, дадена стойностна сума (приемаме, че тя е равна на стойността на работната сила, макар в дадения случай да е безразлично дали работната заплата е равна на стойността на работната сила, дали е по-голяма или по-малка от нея) се обменя срещу самонарастваща по стойност, създаваща стойност сила — работната сила, която не само

възпроизвежда платената от капиталиста стойност, но произвежда в същото време принадлежна стойност, стойност, която по-рано не е съществувала и не е била платена с никакъв еквивалент. Това характерно свойство на вложената в работна заплата част от капитала, което *toto coelo* (изцяло) я отличава като променлив капитал от постоянния капитал, изчезва, когато вложената в работна заплата част от капитала се разглежда само от гледна точка на процеса на обръщение и се явява като оборотен капитал, противостоящ на вложения в средства на труда основен капитал. Това произтича вече от обстоятелството, че тогава под една и съща категория — под категорията оборотен капитал — частта от капитала, изразходвана за работна сила, се съединява с вложената в материал на труда част от постоянния капитал и се противопоставя на друга част на постоянния капитал, вложена в средства на труда. Принадената стойност, т.е. тъкмо условието, което превръща вложената стойностна сума в капитал, съвсем изчезва от поглед. Изчезва от поглед и фактът, че онази част от стойността, която вложеният в работна заплата капитал присъединява към продукта, е новопроизведена (следователно е действително възпроизведена), докато частта от стойността, която суровият материал присъединява към продукта, не е новопроизведена, не е действително възпроизведена, а е само запазена в стойността на продукта, консервирана е, и поради това само се появява отново като съставна част от стойността на продукта. Различието, както то изглежда сега от гледна точка на противоположността между оборотен и основен капитал, се състои само в следното: стойността на средствата на труда, употребени за производство на една стока, влиза в стойността на стоката само на части и поради това пак само на части се възстановява чрез продажба на стоката, а следователно и изобщо се възстановява само на части и постепенно. От друга страна, стойността на работната сила и на предметите на труда (суровини и др.), използвани за произвеждане на стоката, влиза изцяло в стоката и поради това изцяло се възстановява чрез нейната продажба.

В този смисъл по отношение на процеса на обръщението едната част от капитала се представя като основен, другата — като текущ, или оборотен капитал. И в двата случая става дума за пренасяне на дадена авансирана стойност върху продукта и за нейното възстановяване отново чрез продажба на продукта. Разликата се състои сега само в това, дали пренасянето на стойността, а следователно и възстановяването на стойността, се извършва на части и постепенно, или наведнаж. Заедно с това се заличава решаващото различие между променлив и постоянен капитал, следователно замъглява се цялата тайна на образуване на принадлежната стойност и на капиталистическото производство, замъгляват се условията, които превръщат в капитал известни стойности и нещата, в които тези стойности са възплътяват. Всички съставни части на капитала се различават тук само по начина на обръщение (а обръщението на стоката има работа естествено само с вече налични дадени стойности); при това положение един отделен начин на обръщение е общ и за капитала, вложен в работна заплата, и за онази част от капитала, която е вложена в суровини, полуфабрикати, спомагателни материали — в противоположност на вложената в средства на труда част от капитала.

Поради това е ясно защо буржоазната политическа икономия инстинктивно се държи за Смитовото объркване на категориите „**постоянен и променлив капитал**“ с категориите „**основен и оборотен капитал**“ и цяло столетие безкритично го преповтаря от поколение на поколение. За нея вложената в работна заплата част от капитала вече никак не се отличава от вложената в суровини част от капитала, и се отличава само формално — само по това, дали извършва обръщението си на части или изцяло, заедно с продукта — от постоянния капитал. По такъв начин **с един удар се разрушава основата за разбиране действителното движение на капиталистическото производство, а следователно и на капиталистическата експлоатация.** Тук става дума само за това, че авансираната стойност се появява отново.

Тази безкритично заета от А. Смит обърканост пречи на Рикардо да

развие последователно своята теория. Тя му пречи не само повече, отколкото на по-късните апологети, за чиито цели объркаността на понятията по-скоро съдейства, но и повече, отколкото на самия А. Смит, тъй като Рикардо, противоположно на него, следвайки по същество езотеричното учение на А. Смит против екзотеричния А. Смит, по-последователно и по-проницателно развива стойността и принадлежната стойност.

При физиократите няма нищо от тази обърканост. Разликата между *avances annuelles* (годишни аванси) и *avances primitives* (начални аванси) се отнася само до различните периоди на възпроизводство на различните съставни части на капитала и при това специално на земеделския капитал, докато техните възгледи за производството на принадлежна стойност са независима от това разграничение част от тяхната теория, и при това част, която те изтъкват като самата основа на теорията. Образуването на принадлежна стойност се обяснява тук не от капитала като такъв, а се приписва само на една определена производствена сфера на капитала, на земеделието.

2. Същественото за определението на променливия капитал — а следователно и за превръщането на всяка стойностна сума в капитал — се състои в това, че капиталистът обменя определена, дадена (и в този смисъл постоянна) стойностна величина срещу създаваща стойност сила; определено количество стойност се обменя срещу произвеждането на стойност, срещу процеса на нейното самонарастване. Даденото съществено определение никак не се изменя от това, дали капиталистът плаща на работника в пари или в средства за живот. Изменя се само начинът на съществуване на авансираната от капиталиста стойност, която в единия случай приема формата на пари, с които работникът купува на пазара своите средства за живот, в другия случай, формата на средства за живот, които работникът консумира непосредствено. В действителност развитото капиталистическо производство предполага на работника да се плаща в пари, тъй като то изобщо предполага производствен процес, зависещ от процеса

на обръщението, т.е. предпоставя парично стопанство. Но създаването на принадлежната стойност — и следователно, капитализацията на авансираната стойностна сума — не произтича нито от паричната, нито от натуралната форма на работната заплата, или на капитала, вложен в купуване на работна сила. То произтича от обмяната на стойност срещу сила, създаваща стойност от превръщане на една постоянна величина в променлива.

По-голямата или по-малка фиксираност на средствата на труда зависи от степента на тяхната дълготрайност, т.е. от едно физическо свойство. В зависимост от степента на дълготрайността им те приравни други условия се изхабяват по-бързо или по-бавно, следователно функционират като основен капитал по-дълго или по-късо време. Но те функционират като основен капитал съвсем не само вследствие на физическото свойство дълготрайност. Суровините в металните фабрики са също така дълготрайни, както и машините, с които се обработват, и по-дълготрайни от някои съставни части на тези машини: кожа, дърво и пр. Въпреки това металът, който служи като суров материал, е част от оборотния капитал, а функциониращото средство на труда, направено може би от същия метал, е част от основния капитал. Така че работата тук не е във физическата природа на веществото; не вследствие на по-малка или по-голяма трайност — същият метал един път се поставя под раздела на основния, друг път под раздела на оборотния капитал. Тази разлика произтича, напротив, от ролята, която той играе в производствения процес в единия случай като предмет на труда, в другия — като средство на труда.

Функцията на средство на труда в производствения процес изисква изобщо това средство в течение на по-дълъг или по-къс период отново и отново да служи в повтарящи се процеси на труда. Следователно чрез самата негова функция се предписва по-голяма или по-малка дълготрайност на неговия материал. Но дълготрайността на материала, от който то е направено, сама по себе си не го прави основен капитал. Същото вещество като суров материал става оборотен капи-

тал; и у икономистите, които смесват разликата между стоков капитал и производствен капитал с разликата между оборотен капитал и основен капитал, същият материал, същата машина като продукт е оборотен капитал, като средство на труда — основен капитал.

Но макар средството на труда да става основен капитал не вследствие на трайността на веществото, от което е направено, все пак неговата роля като средство на труда изисква то да се състои от сравнително траен материал. Следователно дълготрайност на неговото вещество е условие за неговото функциониране като средство на труда, а заедно с това материална основа на онзи начин на обръщение, който го прави основен капитал. При равни други условия по-голямата или по-малка трайност на неговия материал слага върху него в по-голяма или по-малка степен печата на фиксираност и следователно се намира в твърде съществена връзка с неговото качество на основен капитал.

Ако пък вложената в работна сила част от капитала се разглежда изключително като оборотен капитал и следователно се противопоставя на основния капитал; ако поради това различията между постоянен и променлив капитал се смесват с различията между основен и оборотен капитал, то естествено е тъй както веществената реалност на средството на труда е съществена основа на неговия характер като основен капитал, от веществената реалност на вложения в работна сила капитал да се извежда неговият характер на оборотен капитал, противостоящ на основния, и след това отново да се определя оборотният капитал по веществената реалност на променливия.

Действителният материал на вложения в работна заплата капитал е самият труд: действащата, създаваща стойност работна сила, живият труд, който капиталистът е обменил срещу мъртъв овеществен труд и е включил в своя капитал, чрез което намиращата се в негови ръце стойност се превръща в самонарастваща стойност. Но капиталистът не продава тази способност за самонарастване. Тя винаги е само

съставна част на неговия производствен капитал, както неговите средства на труда, но съвсем не съставна част на неговия стоков капитал, каквато е например готовият продукт, който той продава. В производствения процес, като съставни части на производствения капитал, средствата на труда не противостоят на работната сила като основен капитал, а материалът на труда и спомагателните вещества не съвпадат с нея като оборотен капитал; и на едните, и на другите работната сила противостои като личен фактор, докато другите са вещни фактори — това от гледна точка на трудовия процес. И едните, и другите противостоят на работната сила като постоянен капитал на променлив капитал — това от гледна точка на процеса на нарастване на стойността. Или, ако тук става дума за веществено различие, доколкото то влияе върху процеса на обръщението, въпросът стои така: от природата на стойността, която не е нищо друго освен овеществен труд, и от природата на функциониращата работна сила, която не е нищо друго освен овеществяващ се труд, следва, че работната сила в периода на нейното функциониране непрекъснато създава стойност и принадена стойност; че онова, което на страната на работната сила ни се представя като движение, като процес на създаване на стойност, на страната на нейния продукт ни се представя във форма на покой, като вече създадена стойност. Ако работната сила вече е извършила своето действие, капиталът не се състои вече от работна сила от една страна, и от средства за производство — от друга. Капиталовата стойност, която е била вложена в работна сила, сега е стойност, която (+ принадена стойност) е прибавена към продукта. За да се повтори процесът, необходимо е да се продаде продуктът и с получените пари постоянно отново да се купува работна сила и да се включва в производствения капитал. Това придава на вложената в работна сила част от капитала, както и на вложените в материал на труда и пр, негови части, характер на оборотен капитал в противоположност на капитала, който остава фиксиран в средствата за производство.

Ако, от друга страна, вторичното определение на оборотния капитал, общо за него и за част от постоянния капитал (за сурови и спомагателни материали) бъде превърнато в съществено определение на частта от капитала, вложена в работна сила — а именно, че стойността, вложена в нея, се пренася изцяло върху продукта, в производството на които се потребява тази работна сила, а не постепенно и на части, както е при основния капитал, че тази стойност следователно трябва също така изцяло да бъде възстановена при продажба на продукта, — то при това и частта от капитала, вложена в работна заплата, веществено трябва да се състои не от функциониращата работна сила, а от веществените елементи, които работникът купува със своята заплата, т.е. от частта от обществения стоков капитал, която влиза в потреблението на работника — от средства за живот. Основният капитал в такъв случай се състои от средства на труда, които се изхабяват сравнително бавно и поради това бавно се възобновяват, а капиталът, вложен в работна сила — от средства за живот, които подлежат на по-бързо заместване.

Обаче границите на по-бърза или по-бавна износваемост се заличават.

«Храната и дрехите, потребявани от работника, зданието, в което той работи, оръдията, които употребява при работа, имат преходен характер. Обаче има огромна разлика във времето, през което тези различни капитали могат да служат в производството: парната машина служи по-дълго от кораба, корабът — по-дълго от дрехата на работника, а дрехата на работника — по-дълго от консумираната от него храна.» [*27\)](#)

При това Рикардо забравя къщата, в която живее работникът, неговите мебели, неговите оръдия за консумация като ножове, вилници, съдове и пр., които в смисъл на дълготрайност всички имат същия характер, както и средствата на труда. Едни и същи неща, едни и същи категории неща се явяват в един случай като средства за консумация, в друг случай — като средства на труда.

Разликата, по думите на Рикардо, се състои в следното:

«В зависимост от това, дали капиталът се износва бързо и дали често изисква възпроизводство, или се потребява бавно, той се причислява или към оборотния, или към основния капитал» [*28\)](#)

Към това той прави бележка:

«Едно несъществено разделение, в което разграничителната линия не може да бъде точно прокарана.» [*29\)](#)

По този начин ние благополучно стигнахме пак при физиократите, у които разликата между *avances annuelles* (годишни аванси) и *avances primitives* (начални аванси) беше разликата в продължителността на потреблението, а следователно и във времето на възпроизводство на употребения капитал. Само че това, което у тях е израз на важен за общественото производство феномен и в «Tableau économique» се привежда и във връзка с процеса на обръщение, тук се превръща само в субективно, и според думите на самия Рикардо, излишно разграничаване.

Щом частта от капитала, вложена в труд, се отличава от частта, вложена в средства на труда, само по периода на своето възпроизводство, следователно по продължителността на своето обръщение; щом едната част се състои от средства за живот, тъй както другата от средства на труда, така че последните се отличават от първите само с по-голямата си дълготрайност, при което и първите, разбира се, на свой ред притежават различни степени на дълготрайност — то естествено *differentia specifics* (специфична разлика) между капитала, вложен в работна сила, и капитала, вложен в средства за производство, съвсем се заличава.

Това напълно противоречи на учението на Рикардо за стойността, както и на неговата теория за печалбата, която фактически е теория на принадлежната стойност. Той разглежда различието между основен

и оборотен капитал изобщо само доколкото различните количествени съотношения между тях в различните отрасли, при еднакво големи капитали, влияят върху закона за стойността, а именно, той разглежда как вследствие на тези обстоятелства повишаването или понижаването на работната заплата се отразява в цената на продукта. Но дори в ограничените рамки на това изследване, той вследствие на смесването на основен и оборотен капитал с постоянен и променлив прави много големи грешки и в действителност изхожда в изследването си от съвсем погрешна основа. А именно, 1) доколкото частта от капиталовата стойност, вложена в работна сила, се подвежда под раздела оборотен капитал, неправилно се разглеждат определенията на самия оборотен капитал и по-специално условията, които подвеждат вложената в труд част от капитала под този раздел; 2) става смесване между определението, според което вложената в труд част от капитала е променлив капитал, и онова, според което тя е оборотен капитал в противоположност на основния.

Предварително е ясно, че определението на вложения в работна сила капитал като оборотен, или текущ, е вторично определение, в което се заличават неговата *differentia specifica* (специфична разлика) в производствения процес, защото в това определение, от една страна, капиталите, вложени в труд и в суровини и пр., са равнозначни; раздел, който отъждествява една част на постоянния капитал с променливия капитал, съвсем пренебрегва *differentia specifica* на променливия капитал в противоположност на постоянния. От друга страна, частите на капитала, вложени в труд и в средства на труда, макар и да се противопоставят една на друга, то съвсем не с оглед на това, че те по съвсем различен начин влизат в производството на стойността, а само с оглед на това, че и двете пренасят върху продукта своята дадена стойност, само че в различни периоди от време.

Във всички тези случаи става дума за това, как дадена стойност, вложена в процеса на производство на стоката — било то работна заплата, цена на суровини или цена на средства на труда, — се пре-

нася върху продукта, следователно как извършва чрез продукта своето обръщение и чрез продажбата на продукта се възвръща към изходния си пункт, или се възстановява. Единствената разлика се състои тук в това „как“, в особения начин на пренасяне, а следователно и на обръщение на тази стойност.

Дали предварително определената с контракт цена на работната сила се плаща в пари или в средства за живот, това не изменя нейния характер на дадена, предварително определена цена. Между това при плащане на работната заплата в пари е очевидно, че самите пари не влизат в производствения процес, подобно на средствата за производство, при които не само стойността, но и самото вещество влиза в производствения процес. Ако, напротив, средствата за живот, които работникът купува със своята заплата, непосредствено се подвеждат под един раздел със суровините и пр. като веществена форма на оборотния капитал и се противопоставят на средствата на труда, това придава на нещата друг вид. Докато стойността на тези неща, средствата за производство, се пренася в трудовия процес върху продукта, стойността на други неща, средствата за живот, отново се появява в работната сила, която го е потребила, и чрез функционирането на последната също така се пренася върху продукта. Всичко това еднакво е свързано с просто повторно появяване в продукта на стойности, които са авансирани през време на производството. (Физиократите приемаха това за сериозно и поради това отричаха, че промишленият труд създава принадлежна стойност.) Така например Уейланд пише в цитирания вече пасаж:

«Безразлично е в каква форма капиталът се появява отново ...различните видове храна, облекло и жилище, които са нужни за съществуване и благоденствие на хората, също се изменят. Те се потребяват с течение на времето и тяхната стойност се появява отново» и т.н. („Elements of Polit. Economy“, p. 31, 32).

Капиталовите стойности, авансирани за производството във вид на средства за производство и средства за живот, еднакво се появяват

тук отново в стойността на продукта. По този начин благополучно се постига превръщане на капиталистическия производствен процес в пълна мистерия и произходът на принадлежната стойност, която се съдържа в продукта, съвсем изчезва от погледа.

По-нататък, с това завършва присъщият на буржоазната политическа икономия фетишизъм, който превръща обществения икономически характер, придаван на нещата от обществения производствен процес, в естествен, произтичащ от самата природа на тези неща характер. Така например *„средствата на труда са основен капитал“* е схоластично определение, което води до противоречия и бъркотия. Също, както бе показано при изследването на трудовия процес (*„Капиталът“*, Том I, глава V), че от ролята, която играят веществените елементи в определен трудов процес във всеки даден случай, от тяхната функция изцяло зависи дали те функционират като средства на труда, материал на труда или продукт, — точно така средствата на труда са основен капитал само когато производственият процес е изобщо капиталистически производствен процес и следователно средствата за производство са изобщо капитал, притежават икономическата определеност, обществения характер на капитал; и, второ, те са основен капитал само ако пренасят своята стойност върху продукта по един специален начин. Ако не, те си остават средства на труда, без да са основен капитал. Също така спомагателните материали, например торовете, ако предават своята стойност по същия специален начин, както по-голямата част от средствата на труда стават основен капитал, макар и да не са средства на труда. Тук става дума не за дефинициите, под които могат да бъдат подведени нещата. Става дума за определени функции, които трябва да получат израз в определени категории.

Щом на средствата за живот като такива при всякакви обстоятелства се приписва свойството да бъдат капитал, вложен в работна заплата, то свойството *„да поддържа труда“* {Рикардо, стр. 25}, се превръща в характер, присъщ на този *„оборотен“* капитал. Излиза, следователно,

че ако средствата за живот не биха били „капитал“, те не биха могли да поддържат работната сила; всъщност обаче техният характер като капитал им дава тъкмо свойството да поддържат капитала с помощта на чужд труд.

Ако средствата за живот сами по себе си са оборотен капитал — след като последният се е превърнал в работна заплата, — от това следва по-нататък, че величината на работната заплата зависи от отношението между броя на работниците и дадената маса на оборотния капитал — любима теза на икономистите; в действителност обаче масата средства за живот, които работникът извлича от пазара, и масата средства за живот, с които разполага капиталистът за собствено потребление, зависи от отношението между принадлежната стойност и цената на труда.

Рикардо, както и Бартън ***29a)**, смесва навсякъде отношението между променлив капитал и постоянен капитал с отношението между оборотен и основен капитал. Ще видим по-късно как това прави погрешно неговото изследване на нормата на печалбата,

По-нататък Рикардо отъждествява различието между основен и оборотен капитал с различията, които се образуват в процеса на оборота по други причини:

«Трябва да се отбележи, че оборотният капитал може да извършва обръщение или да се възвръща при своя вложител в твърде нееднакви периоди от време. Пшеницата, купена от фермера за засяване, е основен капитал в сравнение с пшеницата, купена от пекаря за превръщането ѝ в хляб. Единият я оставя в почвата и може да я получи обратно едва след една година, другият може да даде да я смелят на брашно и да я продаде като хляб на своите купувачи, така че след една седмица неговият капитал да се освободи за възобновяване на същата операция или за някоя нова операция.» ***30)**

Тук е характерно, че пшеницата, макар като семе да не служи като

средство за живот, а като суров материал, е, първо, оборотен капитал, тъй като сама по себе си тя е средство за живот, и, второ, тя се отнася към основния капитал, защото нейното възвръщане се разпростира върху цяла година. Но не самото по-бавно или по-бързо възвръщане прави дадено средство за производство основен капитал, а определеният начин на пренасяне на неговата стойност върху продукта.

Объркаността, причинена от А. Смит, води до следните резултати:

1. Различието между основен и оборотен капитал се смесва с различието между производствен капитал и стоков капитал. Така например една и съща машина е оборотен капитал, ако тя се намира на пазара като стока, и основен капитал, ако е включена в производствения процес. При това остава съвсем непонятно защо определен вид капитал трябва да е основен или оборотен повече от всеки друг вид капитал.

2. Всеки оборотен капитал се отъждествява с капитала, който е вложен или който трябва да бъде вложен в работна заплата. Виж например Дж. Ст. Мил и др.

3. Различието между променлив и постоянен капитал, което още Бартън, Рикардо и др. смесват с различието между оборотен и основен капитал, в края на краищата напълно се свежда до това последното, както е например у Рамсей, у когото всички средства за производство, суровините и т.н., тъй както и средствата на труда, са основен капитал, и само капиталът, вложен в работна заплата, е оборотен капитал. Но тъй като свеждането става в тази форма, не се схваща действителното различие между постоянен и променлив капитал.

4. При най-новите английски, по-специално шотландски икономисти, които разглеждат всичко от неизразимо ограничената гледна точка на банковия служител, при Маклеод, Петерсън и др., различието между основен и оборотен капитал се превръща в различие между *money*

at call и *money not at call* (парични влогове, които могат да бъдат изтеглени без предварително уведомяване, и такива — само след предварително уведомяване).

(горе)

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

РАБОТЕН ПЕРИОД

Да вземем два производствени отрасли, в които е установен еднакво дълъг работен ден, да речем десетчасов трудов процес, например предене на памук и производство на локомотиви. В единия отрасъл всеки ден, всяка седмица излиза определено количество готов продукт, памучна прежда; в другия отрасъл трудовият процес трябва да се повтаря може би в продължение на три месеца, за да се създаде един готов продукт, един локомотив. В единия случай продуктът е делим по своята природа, и една и съща работа ежедневно или ежеседмично започва отново. В другия случай трудовият процес е непрекъснат, обхваща по-голям брой ежедневни трудови процеси, които в своето съединение, в непрекъснатостта на своите операции доставят готов продукт едва след по-дълъг период. Макар продължителността на едnodневния трудов процес тук да е една и съща, все има едно твърде значително различие в продължителността на производствения акт, т.е. в продължителността на повтарящите се трудови процеси, които са необходими, за да се създаде готовият продукт, да се изпрати той като стока на пазара и следователно да се превърне от производствен в стоков капитал. Различието между основен и оборотен капитал няма нищо общо с това. Посоченото различие би съществувало дори ако в двата отрасли основният и оборотният капитал се влагаха в съвсем еднакви пропорции.

Тези различия в продължителността на производствения акт се наблюдават не само между различни производствени сфери, но и в една и съща производствена сфера, в зависимост от размерите на продукта, който се изготвя. Обикновена жилищна сграда може да се построи

за по-кратко време от една по-голяма фабрика и поради това ще изисква по-малък брой непрекъснати трудови процеси. Ако построяването на един локомотив отнема три месеца, построяването на броненосец изисква една или няколко години. Производството на зърнени храни отнема почти цяла година, производството на рогат добитък — няколко години, отглеждането на гора може да обхване период от 12 до 100 години; едно шосе може да бъде прокарано за няколко месеца, а построяването на железопътна линия изисква години; обикновен килим се изработва може би за една седмица, гобленът се изработва за години и т.н. Различията в продължителността на производствения процес варират следователно до безкрайност.

Различието в продължителността на производствените процеси очевидно следва при равни капиталовложения да предизвика различие в скоростта на оборота на капитала, т.е. различие в периодите, за които се авансира даден капитал. Да приемем, че машинната предачница и локомотивният завод прилагат еднакво големи капитали, че делението на капитала на постоянен и променлив е еднакво, както и това на основна и оборотна съставни части на капитала, най-после нека работният ден да е еднакво дълъг и в еднаква пропорция да се разделя на необходим и принадлеен труд. Освен това, за да отстраним всички обстоятелства, произтичащи от процеса на обръщението и неотнасящи се към дадения случай, да приемем, че преждата и локомотивите се произвеждат по поръчка и се заплащат при доставяне на готовия продукт. В края на седмицата, при предаване на готовата прежда, фабрикантът-предач (ние оставяме тук принадлежната стойност настрана) получава обратно вложения оборотен капитал и заедно с това изхабената част от основния капитал, която е влязла в стойността на преждата. Следователно той може със същия капитал отново да повтори същия оборот. Той е завършил своя оборот. Фабрикантът на локомотиви, напротив, трябва за три месеца всяка седмица да влага все нов капитал в работна заплата и сурови материали и едва след три месеца, след предаване на локомотива, оборотният

капитал, който постепенно е бил вложен през това време в един и същ производствен акт, за изготвяне на една и съща стока, отново приема форма, в която може пак да започне своя оборот; също така и изхабяването на машините в течение на тези три месеца се възстановява едва сега. Авансирането на единия е за една седмица, това на другия е равно на седмичното авансиране, умножено на 12. Ако приемем, че всички други условия са равни, единият трябва да има на разположение дванадесет пъти по-голям оборотен капитал от другия.

Обстоятелството, че седмично авансираните капитали са равни, няма тук никакво значение. Каквато и да е големината на авансирания капитал, в единия случай той се авансира само за една седмица, в другия случай — за дванадесет седмици, и едва след изтичане на тези срокове с тях може да се оперира отново, като се повтори същата операция или започне някаква друга.

Разликата в бързината на оборота, или в срока, за който трябва да се авансират отделните капитали и до изтичането на който същата капиталова стойност не може да служи за нов трудов процес или нов процес на нарастване на стойността, произтича тук от следното.

Да приемем, че построяването на локомотив или на някаква друга машина отнема 100 работни дни. По отношение на работниците, заети в предене и в машиностроене, тези 100 работни дни образуват прекъснатата (*diskrete*) величина, състояща се съгласно предпоставката от 100 следващи един след друг отделни десетчасови трудови процеси. Но по отношение на продукта — машината — 100-те работни дни образуват непрекъснатата величина, така да се каже, един работен ден от 1000 работни часа, един единствен производствен акт. Такъв работен ден, образуван от редица последователни повече или по-малко многобройни и взаимно свързани работни дни, аз наричам работен период. Когато говорим за работен ден, ние разбираме продължителността на работното време, за което работникът трябва всекидневно да изразходва своята работна сила, всекидневно да ра-

боти. Ако говорим за работен период, това означава брой свързани помежду си работни дни, необходим в определен отрасъл за получаване на готов продукт. Продуктът на всеки работен ден е тук само частичен продукт, който ден след ден продължава да се изработва и едва в края на по-дългия или по-късия период на работното време придобива своя завършен вид, става готова потребителна стойност.

Поради това прекъсванията, нарушенията на обществения производствен процес, например вследствие на кризи, оказват съвсем различно влияние върху онези продукти на труда, които по своята природа са делими, и върху онези, които изискват за своето производство по-дълъг, свързан период. След днешното производство на определено количество прежда, въглища и пр. в единия случай утре няма да последва ново производство на прежда, въглища и пр. Иначе стои обаче работата с корабите, зданията, железопътните линии и т.н. Тук не само се прекъсва работата, но се прекъсва и един свързан производствен акт. Ако строежът не продължи, средствата за производство и трудът, които са потребени за неговото извършване, са напразно изразходвани. И дори да бъде възобновен след това, в междинния период неизбежно ще станат повреди.

В продължение на целия работен период като че ли на слоеве се натрупва онази част от стойността, която основният капитал всекидневно отдава на продукта до неговата пълна зрялост. И тук в същото време се проявява практическата важност на различието между основен и оборотен капитал. Основният капитал се авансира в производствения процес за по-дълго време, не е нужно той да се възобновява преди изтичането на този може би многогодишен период. Обстоятелството дали парната машина пренася своята стойност всекидневно на части върху преждата, продукта на делим трудов процес, или тя за три месеца я предава на локомотив, продукт на непрекъснат производствен акт, никак не се отразява върху влягането на капитала, необходим за покупка на парната машина. В единия случай нейната стойност тече назад на малки дози, например седмично, в

другия — на по-големи части, например на всеки три месеца. Но и в двата случая възобновяването на парната машина става може би едва след 20 години. Щом всеки отделен период, за който стойността на парната машина се връща обратно на части чрез продажба на продукта, е по-къс от периода на нейното собствено съществуване, машината продължава да функционира в производствения процес в течение на няколко работни периоди.

Иначе стои работата с обратните съставни части на авансирания капитал. Работната сила, купена за тази седмица, е изразходвана през тази седмица и се е предметила в продукта. Тя трябва да бъде заплатена в края на тази седмица. И това влагане на капитал в работна сила се повтаря всяка седмица в течение на трите месеца, без изразходване на тази капиталова част в една седмица да избавя капиталиста от необходимостта следващата седмица отново да купува труд. За заплащане на работна сила всяка седмица трябва да се изразходва нов добавъчен капитал и ако се абстрахираме от всички кредитни отношения, капиталистът трябва да е в състояние да плаща работна заплата за три месеца, макар фактически да я плаща само на седмични части. Същото се отнася и до другата част на обратния капитал, суровите и спомагателните материали. Един слой труд след друг се напластяват върху продукта. Не само стойността на изразходваната работна сила, но и принадлежна стойност непрекъснато се пренася върху продукта в течение на трудовия процес, но върху продукт още неготов, още неприел формата на готова стока и следователно неспособен за обръщение. Същото важи и за капиталовата стойност, която на слоеве се пренася върху продукта от суровини и спомагателни материали.

В зависимост от по-голямата или по-малка продължителност на работния период, определяна от специфичната природа на изготвяния продукт или на полезната цел, която се преследва при неговото изготвяне, са необходими постоянни добавъчни вложения на оборотен капитал (работна заплата, сурови и спомагателни материали), при

което нито една част от тях не се намира във форма, способна за обръщение, и следователно не може да служи за възобновяване на същата операция; напротив, всяка част последователно се закрепва в сферата на производството като съставна част на образуващия се продукт, свързва се във формата на производствен капитал. Но времето на оборота е равно на сумата от времето на производство и времето на обръщение на капитала. Следователно удължаването на времето на производство намалява скоростта на оборота на капитала в същата степен, както удължаването на времето на обръщението. Но в дадения случай е необходимо да се обърне внимание на две обстоятелства.

Първо: по-продължителното пребиваване в сферата на производството. Така например капиталът, авансиран първата седмица за труд, суровини и т.н., както и частите от стойността на основния капитал, пренесени върху продукта, за целия тримесечен период остават свързани в сферата на производството и като включени в едва-що образуващ се, още неготов продукт, не могат да встъпят в процеса на обръщение като стока.

Второ: тъй като работният период, необходим за производствения акт, продължава три месеца и в действителност е само един свързан трудов процес, всяка седмица нова част оборотен капитал трябва да се прибавя към предишния. По този начин масата на последователно авансирания добавъчен капитал расте с удължаването на работния период.

Ние приехме, че капиталите, вложени в памукопредачеството и в машиностроенето, са еднакво големи, че тези капитали в еднаква пропорция се делят на постоянен и променлив капитал, както и на основен и оборотен, че работните дни са еднакво дълги, накратко, че са еднакви всички условия, с изключение на продължителността на работния период. В първата седмица вложенията в двата случая са еднакво големи, но продуктът на фабриканта-предач може да бъде

продаден, с получените пари може да бъде купена нова работна сила, нови суровини и т.н., накратко, производството може да се води по-нататък в същия мащаб. Фабрикантът на машини, напротив, едва след три месеца, когато неговият продукт е вече напълно готов, може да превърне отново в пари оборотния капитал, изразходван първата седмица, и отново да оперира с него. И така, **първо**, има разлика в обратния приток на едно и също количество вложен капитал. **Второ**: в течение на трите месеца в преденето и в машиностроенето са приложени еднакво големи производствени капитали, но величината на разходите на капитал е съвсем различна за фабриканта-предач и за машиностроителя, тъй като един и същ капитал в единия случаи се възобновява бързо и следователно може отново да повтори същата операция; в другия случай той се възобновява само сравнително бавно и следователно до момента на неговото възобновяване нови количества капитал трябва постоянно да се прибавят към старите. Така че различни са периодите, в които се възобновяват определени части от капитала, или различни са периодите, в които се авансира капиталът; различни са също така и масите на капитала (макар ежедневно и ежеседмично да се прилагат еднакви капитали), които трябва да бъдат авансирани в зависимост от дължината на работния процес. Това обстоятелство трябва да бъде отбелязано, защото в някои случаи, като например в случаи, които ще разгледаме в следващата глава, продължителността на времето, за което се авансира капиталът, може да расте, без да расте пропорционално капиталът, който се авансира. Капиталът трябва да се авансира за по-дълго време и по-големи количества капитал се свързват във форма на производствен капитал.

На по-малко развитите стъпала на капиталистическото производство предприятията, които изискват дълъг работен период и следователно големи капиталовложения за продължително време, особено ако те са осъществими само в крупен мащаб, се водят или съвсем некапиталистически, а на обществена или държавна сметка, като например

прокарването на пътища, канали и пр. (в предишни времена те в по-голямата си част са били прокарвани с принудителен труд, доколкото се касае до работната сила). Или пък такива продукти, чието произвеждане изисква сравнително дълъг работен период, само в нищожна своя част се произвеждат със средства на самите капиталисти. Например при построяване на жилищна сграда частното лице, за което тя е предназначена, дава от време на време аванси на строителния предприемач. С това то фактически заплаща сградата на части, в степен, в която напредва производственият процес. Напротив, в епохата на развития капитализъм, когато, от една страна, значителни маси капитал се съсредоточават в ръцете на отделни лица, а, от друга страна, наред с отделните капиталисти се появява асоциираният капиталист (акционерните дружества) и в същото време се развива кредитното дело, капиталистическият строителен предприемач само по изключение построява сгради за отделни частни лица по поръчка. Работата му е да строи за пазара редица сгради, цели градски квартали, тъй както отделни капиталисти строят железници като предприемачи.

Какъв преврат е предизвикало капиталистическото производство в лондонското сградостроителство, узнаваме от сведенията на един предприемач, дадени пред комисията за банките в 1857 г.

В неговите младини, казва той, къщите се строели обикновено по поръчка, като разходите се изплащали на предприемача постепенно, при завършване на отделни стадии на строежа. За спекулация се строело само малко; предприемачите се впускали в това главно да създадат редовна заетост за своите работници, та по този начин да не позволят те да се разпръснат. За последните 40 години всичко това се е изменило. По поръчка се строи вече много малко. Който се нуждае от нова къща, си избира една от онези, които са построени със спекулативна цел или още се намират в строеж. Предприемачът работи вече не за клиента, а за пазара; подобно на всеки друг промишленник той трябва да има готови стоки на пазара. Докато преди

един предприемач имаше в строеж за спекулация може би, да речем, три или четири къщи едновременно, сега той трябва да купи (т.е. според континенталния начин на изразяване да наеме обикновено за 99 години) значителен участък земя, да издигне на него 100 или 200 къщи и по този начин да се впусне в предприятие, което надхвърля от двадесет до петдесет пъти неговото състояние. Средства се получават чрез ипотeki, при което парите постъпват у предприемача в степен, в която напредва строежът на отделните къщи. Ако настъпи криза, която спъва изплащането на авансите, обикновено пропада цялото предприятие; в най-добрия случай къщите остават недостроени до по-благоприятни времена; в най-лошия те се продават на публичен търг на половин цена. Без спекулативен строеж, и то в крупен мащаб, сега не може да преуспее нито един предприемач. Печалбата от самите строежи е извънредно нищожна; главната изгода се състои в повишаване на поземлената рента, в умелия избор и използване на застрояваната площ. Чрез такава спекулация, която предвижда търсенето на сгради, е построена цялата Белгравия и Тибурния, както и многото хиляди вили в околностите на Лондон. (Със съкращения от „Report from the Select Committee on Bank Acts“. Част I, 1857. Evidence, въпроси 5413—5418, 5435—5436).

Извършването на работи със значително дълъг работен период и в широк мащаб попада изцяло в ръцете на капиталистическата промишленост едва когато концентрацията на капитала е вече твърде значителна и когато, от друга страна, развитието на кредитната система дава на капиталиста удобна възможност да авансира, а следователно и да рискува чужд капитал вместо свой собствен. Но от само себе си се разбира, че обстоятелството дали авансираният за производство капитал принадлежи или не принадлежи на този, който го прилага, не оказва никакво влияние върху скоростта на оборота и върху времето на оборота на капитала.

Условията, които увеличават продукта на отделния работен ден, каквито са кооперацията, разделението на труда, прилагането на маши-

ни, в същото време съкращават работния период при свързани помежду си производствени актове. Така машините съкращават периода на строеж на сгради, мостове и пр.; жътварките, вършачките и пр. съкращават работния период, необходим да се превърне узрялото зърно в готова стока. Усъвършеистваното корабостроене, като увеличава скоростта на корабите, съкращава времето на оборота на авансирания в корабоплаването капитал. Но тези подобрения, съкращавайки работния период, а заедно с това и времето, за което трябва да бъде авансиран оборотният капитал, обикновено са свързани с увеличено влягане на основен капитал. От друга страна, в някои отрасли работният период може да бъде съкратен посредством просто разширяване на кооперирането; строежът на железопътна линия например се съкращава, ако бъдат поставени на крак големи работнически армии, които започват да работят изведнаж на много места. Времето на оборота тук се съкращава чрез нарастване на авансирания капитал. Повече средства за производство и повече работна сила трябва да бъдат обединени под командата на капиталиста.

И така, съкращаването на работния период е свързано най-вече с увеличение на капитала, авансиран за скъсеното време, така че в степента на намаляването на срока, за който се авансира капиталът, нараства масата на капитала, който се авансира. Предвид на това трябва да се припомни, че независимо от наличната маса обществен капитал, всичко зависи от степента, в каквата са раздробени или съсредоточени в ръцете на отделните капиталисти средствата за производство и средствата за живот или разпореждането с тях, следователно какви размери е достигнала вече концентрацията на капитала. Доколкото кредитът спомага концентрацията на капитала в едни ръце, ускорява я и я повишава, дотолкова той спомага за съкращаване на работния период, а следователно и на времето на оборота.

В производствените отрасли, където работният период, бил той непрекъснат или прекъснат, се предписва от определени природни усло-

вия, неговото съкращаване с посочените по-горе средства е неосъществимо.

«Изразът „по-бърз оборот“ не може да се приложи към добива на зърнени храни, тъй като тук е възможен само един оборот в годината. Що се отнася до скоговъдството, ние бихме желали просто да попитаме: как може да се ускори оборотът на две или тригодишни овце; или на четири или петгодишни волове?» (W. Walter Good: „Political, Agricultural and Commercial Fallacies“. London 1866, стр. 325.)

Необходимостта да се получат по-скоро свободни пари (например за твърдо установени плащания като данъци, поземлена рента и др.) разрешава този въпрос по такъв начин, че добитъкът например се продава и коли с голяма загуба за земеделието, преди да е достигнал икономически нормалната възраст; това довежда в края на краищата до покачване на цената на месото.

«Хората, които по-рано се занимаваха главно с отглеждане на добитък, използвайки през лятото пасището *midland cotmfeis* (централните графства), а през зимата яслите в източните графства в резултат на колебанията и спадането на цените на зърнените храни са изпаднали дотам, че сега се радват, ако успеят да изкарат нещо от високите цени на маслото и сиренето; първото те всяка седмица изнасят на пазара, за да покрият текущи разходи; срещу последното те вземат аванси от закупчик, който вдига сиренето, щом то стане годно за превоз, и, разбира се, определя свои цени. По тази причина, както и вследствие на това, че селското стопанство се управлява по законите на политическата икономия, телетата, които преди от районите с млечно стопанство, се изпращаха на юг за угояване, сега се колят масово, често едва навършили осем-десет дни, в кланиците на Бирмингам, Манчестър, Ливърпул и други съседни големи градове. Ако не беше обложен с данък малцът, не само фермерите щяха да получат повече печалба и по такъв начин биха могли да задържат младия си добитък, докато той стане по-възрастен и по-тежък, но и хората, които нямат крави, биха могли да употребяват вместо мляко малц за отхранване на телета и сегашният ужасяващ недостиг на млад добитък... би бил в значителна степен отстранен. Сега, когато на тези дребни стопани се препоръчва да отхранват телета, те

казват: ние много добре знаем, че отхракването с мляко ще оправдае разноските, но, първо, трябва да харчим пари, а ние не можем да направим това, и второ — ще трябва дълго да чакаме, за да получим отново парите си, докато при млечното стопанство ги получаваме веднага.» (пак там, стр. 11, 12).

Ако удължаването на оборота има такива последици дори за подробните английски фермери, лесно е да си представим какви затруднения трябва да предизвика то сред дребните селяни на континента.

В съответствие с продължителността на работния период, следователно и на периода от време, необходим за изготвяне на годна за обръщение стока, частта от стойността, пренасяна на слоеве от основния капитал върху продукта, се натрупва и обратният приток на тази стойност се забавя. Но това забавяне не предизвиква ново влагане на основен капитал. Машината продължава да действа в производствения процес независимо от това, дали по-бавно или по-бързо тече назад в парична форма възстановяването на изхабената ѝ част. Иначе стои работата с оборотния капитал. Не само вложените капитал трябва да бъде обвързан в съответствие с продължителността на работния период за по-дълго време, но трябва също така постоянно да се авансира нов капитал за работна заплата, суровини и спомагателни материали. Забавеният обратен приток оказва върху основния и оборотния капитал различно влияние. Независимо от това, дали обратният приток е по-бавен или по-бърз, основният капитал продължава да действа. Напротив, оборотният капитал при забавен обратен приток губи способност да функционира, щом е блокиран във форма на непродаден или неготов, непригоден още за продажба продукт и не е налице добавъчен капитал, за да бъде възстановен *в натура*.

«Докато селянинът умира от глад, неговият добитък процъфтява. Имаше обилни дъждове и израсна богат тревен фураж. Индийският селянин ще умре от глад до своя угоен вол. Изискванията на суеверието са сурови

по отношение на отделния индивид, но те са насочени към запазване на обществото като цяло; запазването на работния добитък осигурява правилния ход на земеделието, а с това и източниците «а бъдещите средства за съществуване и на бъдещото богатство. Може да звучи сурово и тъжно, но така е: в Индия е по-лесно да се замести човек, отколкото вол.» (Return, East India, Madras and Orissa Famine, p. 44, № 4)

Сравнете с това изречението из „Манавадхармашастра“.

«Жертването на живот без възмездие, за да се запази живот на жрец или на крава... може да осигури блаженство на тези родове от нисък произход.»

Разбира се, невъзможно е да се достави на пазара петгодишно животно, преди то да е навършило пет години. Но в известни граници е възможно, чрез изменение на начина на отглеждане на животните, да се подготвят те в по-кратко време за тяхното предназначение. Това именно бе постигнато от Бейкуел. Преди английските овце, както още до 1855 г. и френските, не бяха годни за клане преди четвъртата или петата година. По системата на Бейкуел овцата може да бъде отхранена за една година и във всеки случай преди изтичането на две години пораста напълно. Чрез старателен подбор Бейкуел, фермер от Дишли-Грендж, сведе костния скелет на овцете до минимума, необходим за тяхното съществуване. Неговите овце бяха наречени нюлайстерски.

«Овцевъдът сега може да продаде на пазара три овце за същото време, което преди беше нужно за отглеждане на една овца, и то овца, чиито части, които дават най-много месо, са по-дебели, по-закръглени, по-силно развити. Почти цялото им тегло е чисто месо.» (Lavergne: „The Rural Economy of England etc.“, 1855, p. 20.)

Методите, които съкращават работния период, са само в много различна степен приложими в различните производствени отрасли и не изравняват разликата в продължителността на различните работни периоди. Така в нашия пример прилагането на нови работни ма-

шини може абсолютно да съкрати работния период, необходим за изготвяне на един локомотив. Но ако в същото време усъвършенстваният процес на предене още по-бързо увеличава количеството на всекидневно и седмично давания готов продукт, то относително, в сравнение с преденето, дължината на работния период в машиностроенето ще се увеличи.

(горе)

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

ВРЕМЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Работното време е винаги производствено време, т.е. време, през което капиталът е обвързан в сферата на производството. Напротив, не всяко време, през което капиталът се намира в производствен процес, непременно е поради това и работно време.

Тук не става дума за прекъсвания на трудовия процес, които са свързани от естествените граници на самата работна сила, макар да видяхме какъв важен мотив за неестествено удължаване на трудовия процес и за непрекъснатата дневна и нощна работа е вече самият факт, че основният капитал — фабричните здания, машините и пр. стои неизползван през време на прекъсвания на трудовия процес. Тук става дума за прекъсване, независимо от дължината на трудовия процес, зависещо от самата природа на продукта и от начина на изготвянето му, за прекъсване, през време на което предметът на труда е подложен на по-късо или по-дълго траещи природни процеси, трябва да претърпи физически, химически, физиологически изменения, през време на които трудовият процес напълно или отчасти е спрял.

Така младото вино трябва първо известно време да претърпи ферментация и след това отново да отлежава известно време, за да достигне определена степен на съвършенство. В много производствени отрасли продуктът трябва да бъде подложен на изсушаване, като например в грънчарството, или на известни влияния, които изменят

химическите му свойства, като например в белилното производство. Зимната пшеница се нуждае, може би, от девет месеца, за да узрее. Между сеитба и жътва трудовият процес почти съвсем прекъсва. В лесовъдството след завършване на засаждането и необходимите за него подготвителни работи семената се нуждаят, може би, от сто години, за да се превърнат в готов продукт; през целия този период те се нуждаят само от сравнително незначително въздействие на труда.

Във всички тези случаи през голяма част от времето на производство труд се прибавя само от време на време. Описаните в предишната глава условия, при които към вече вложения в производствения процес капитал трябва да се прибавя нов допълнителен капитал и труд, са налице тук само с по-дълги или по-кратки прекъсвания.

Следователно във всички тези случаи производственото време на авансирания капитал се състои от два периода: един период, през който капиталът се намира в трудовия процес; втори период, през който формата на съществуване на капитала — тази на още неготов продукт — е предоставена на въздействието на природни процеси, без да се намира в трудовия процес. Нещата не се изменят от това, че тези два периода могат частично да се кръстосат и вмъкват един в друг. Работният период и производственият период тук не се покриват. Производственият е по-дълъг от работния период. Но едва след завършване на производствения период продуктът е готов, узрял и следователно може да бъде превърнат от форма на производствен във форма на стоков капитал. Съответно на продължителността на онази част от производственото време, която не е работно време, се удължава следователно и периодът на оборота на капитала. Доколкото производственото време, което надхвърля работното време, не е определено веднаж завинаги от дадени природни закони, както е при узряването на зърнените храни, нарастването на дъба и т.н., периодът на оборота често може повече или по-малко да се съкращава чрез изкуствено съкращаване на производственото време. Това става например при въвеждане на химическото избелване вместо избелва-

нето на поляна, въвеждането на по-съвършени сушилни апарати в сушилният процес. Така е при дъбенето, където при стария метод проникването на дъбилната киселина в кожите е изисквало 6—13 месеца, а при новия, при който се употребява въздушна помпа, тази операция е съкратена на 1,5—2 месеца (*J. G. Courcelle — Se-neail. „Traite theorique el pratique des Entreprises mdustrielles etc., Paris, 1857“, 2 ed.*). Най-ярък пример на изкуствено съкращаване на производствено време, запълнено с природни процеси, дава историята на железодобивното производство — по-специално превръщането на чугуна в стомана — през последните сто години, като се почне от откритото през 1780 г. пудлинговане и се стигне до съвременния бес-семеров процес и другите въведени оттогава най-нови методи. Времето за производство е съкратено извънредно много, но в същата степен се е увеличило влягането на основен капитал.

Своеобразен пример за отклонение на производственото от работното време е американското производство на обуцарски калъпи. Тук значителна част от разносните произтичат от това, че дървото трябва да съхне до 18 месеца, за да не се изкривява след това готовия калъп, да не изменя своята форма. През това време дървото не се подлага на никакъв друг трудов процес. По този начин периодът на оборота на вложения капитал се определя не само от времето на самото производство на калъпите, но и от времето, през което капиталът трябва да стои неизползван в съхнещото дърво. То се намира 18 месеца в производствен процес, преди да може да влезе в същински трудов процес. Този пример показва в същото време колко различни могат да бъдат периодите на оборота на различните части на целия оборотен капитал при обстоятелства, които възникват не в сферата на обръщението, а в процеса на производството.

Особено ясно изпъква разликата между производствено време и работно време в селското стопанство. В нашия умерен климат земята ражда жито един път в годината. Съкращаването или удължаването на производствения период (средно деветмесечен за зимните) за-

виси на свой ред от смяната на добри и лоши години, поради това не може да бъде точно определено и контролирано предварително, както в същинската промишленост. Само странични продукти като мляко, сирене и пр. могат да бъдат произведени и продадени в по-къси периоди. В сравнение с това работното време ни представят така:

«В различни райони на Германия — в зависимост от изменящите се климатически и други оказващи въздействие условия — може да се приеме следният брой работни дни за трите главни работни периода: за пролетния от края на март или началото на април до средата на май, 50—60 работни дни; за летния период от началото на юни до края на август 65—80; и за есенния период от началото на септември до края на октомври или средата, или края на ноември, 55—75 работни дни. На зимата се падат само такива дейности, които могат да се извършват през това време, като извозване на тор, на дърва, отиване на пазар, докарване на строителни материали и пр.» (F. Kirchof: «*Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre*». Dresden 1852, s. 160).

Поради това колкото по-неблагоприятен е климатът, толкова по-къс става работният период в селското стопанство, следователно толкова по-кратко става и времето, за което се влага капитал и труд. Например Русия. Там в някои северни области полските работи са възможни само в 130—150 дни в годината. Лесно е да си представим каква загуба би било за Русия, ако 50 от 65 милиона население на нейната европейска част би оставало незаето шестте или осемте зимни месеци, когато трябва да се прекратят всякакви полски работи. Освен 200 000 селяни, които работят в 10 500 фабрики, в селата на Русия навсякъде се е развила домашна промишленост. Има села, в които всички селяни поколение след поколение са тъкачи, кожари, обуцари, шлосери, ножари и пр.; това се наблюдава особено в губерниите Московска, Владимирска, Калужска, Костромска и Петербургска. Между другото тази домашна промишленост вече все повече и повече се принуждава да служи на капиталистическото производство: на тъкачите например основата и вътъкът се доставят от закупчиците непосредствено или при посредничеството на търговски агенти

(съкратено по „*Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.*“ 1865, p. 86, 87, A1» 8.). Оттук се вижда, как несъвпадането на производствен период и работен период, при което последният образува само част от първия, е естествена основа за обединяване на земеделието със спомагателни селски промишлености и как, от друга страна, тези последните на свой ред дават опорна точка на капиталиста, който отначало прониква тук като закупчик. Когато капиталистическото производство по-късно завършва отделянето на манифактурата от земеделието, селският работник става все повече и повече зависим от чисто случайни странични занятия и от това неговото положение се влошава. За капитала, както ще видим по-късно, всички различия в оборота се изглаждат. За работника — не.

В повечето отрасли на същинската промишленост като минното дело, транспорта и т.н., производството върви равномерно, година след година се работи равно работно време и — ако оставим настрана колебанията на цените, нарушенията в хода на сделките и пр. като ненормални прекъсвания — разходите за капитала, който влиза във всекидневния процес на обръщение, също се разпределят равномерно по време. Също така, при неизменни други условия на пазара, обратният приток на оборотния капитал или неговото възобновяване през годината се разпределя на равномерни периоди. Напротив, при капиталовложения, при които работното време е само част от производственото време, в различните периоди на годината оборотният капитал се изразходва с голяма неравномерност, докато неговият обратен приток става само наведнаж, в момент, определян от природните условия. За това тук, при еднакъв мащаб на предприятието, т.е. при еднаква величина на авансирания оборотен капитал, последният трябва да се авансира наведнаж в по-големи маси и за по-дълго време, отколкото в предприятията с непрекъснати работни периоди. Продължителността на живота на основния капитал тук също така значително се отличава от времето, в което той действително функ-

ционира производствено. Естествено, при разлика между работно и производствено време, то и времето на потребление на приложения основен капитал постоянно се прекъсва за по-дълги или по-къси периоди, както е например в земеделието с работния добитък, сечивата и машините. Доколкото този основен капитал се състои от работен добитък, той непрекъснато изисква еднакви или почти еднакви разходи на фураж и пр. и през времето, когато добитъкът работи, и през времето, когато не работи. При мъртвите средства на труда неупотребата също така се придружава от известно обезценяване. Следователно продуктът изобщо се оскъпява, щом предаването на стойността върху продукта се изчислява не само за времето, когато основният капитал функционира, но и за времето, през което той губи стойност. В тези производствени отрасли бездействието на основния капитал, независимо от това, дали то е свързано с текущи разходи или не, е също така условие за неговото нормално приложение, както например загубата на известно количество памук при преденето; също така във всеки трудов процес, извършващ се при нормални технически условия, непроизводствените, но неизбежни разходи за работна сила също така влизат в сметката, както и производствените. Всяко усъвършенстване, което намалява непроизводствените разходи на средства на труда, суровини и работна сила, в същото време намалява и стойността на продукта.

В селското стопанство се съединяват и сравнително продължителен работен период, и голяма разлика между работно и производствено време. Ходскин вярно отбелязва по този повод:

«Разликата във времето» (макар че той не различава тук работно от производствено време), «което е необходимо, за изготвяне на продукти в селското стопанство, и времето, което се изисква в други отрасли на труда, е главната причина за голямата зависимост на селските стопани. Те не могат да доставят своите стоки на пазара за по-късо време от една година. През цялото това време те трябва да вземат на кредит от обушаря, шивача, ковача, коларя и разни други производители, от чиито

продукти те се нуждаят и чиито продукти могат да бъдат изготвени в малко дни или седмици. Вследствие на тава естествено обстоятелство и вследствие на по-бързото увеличение на богатството в другите отрасли на труда собствениците на земя, които са монополизирали земята на цялата държава, като извън това са присвоили и монопола на законодателството, все пак не са в състояние да спасят себе си и своите слуги и арендатори от участието да бъдат най-зависимите хора в страната.» (Thomas Hodgskin: «Popular Political Economy». London 1827, p. 147, бележката).

Всички методи, чрез които в земеделието, от една страна, се разпределят по-равномерно разходите за работна заплата и средства на труда през годината, от друга страна, се съкращава времето на оборота, като например при отглеждане на различни култури и създадена по такъв начин възможност за получаване реколти по различно време на годината — всички тия методи изискват увеличаване на вложения в производството оборотен капитал, изразходван за заплата, торове, семена и пр. Така става при преминаване от триполно стопанство с угар към плодосменно без угар. Така става във Фландрия при *cultures dérobées*,

«При *cultures dérobées* се въвеждат кореноплодни; едно и също поле първо растат зърнени храни, лен, рапица за задоволяване потребностите на човека, а след жътвата то се засява с кореноплодни за храна на добитъка. Тази система, при която рогатият добитък през цялото време може да остава в обора, дава значително натрупване на тор и става по тагъв начин основа на плодосменното стопанство. В песъчлавите местности повече от една трета от обработените площи са с *cultures dérobées*; получава се същото, както ако размерите на обработената площ биха се увеличили с една трета.»

Наред с кореноплодните се отглеждат детелина и други фуражни треви.

«Земеделието, доведено до такава интензивност, при която то преминава в градинарство, изисква, разбира се, сравнително значително влагане на капитал. В Англия капиталовложенията се изчисляват на 250 франка

на хектар. Във Фландрия нашите селяни биха намерила по всяка вероятност капиталовложение от 500 франка на хектар за твърде незначително.» (*«Essais sur l'Economie Rurale de la Belgique par Emile de Laveleye.» Bruxelles, 1863, p. 59, 60, 63*)

Да вземем накрая лесовъдството.

«Производството на дърво съществено се отличава от повечето други производства по това, че при него силата на природата действа самостоятелно и при естественото обновяване не е потребна силата на човек или капитал. Впрочем и там, където горите се обновяват изкуствено, влагането на човешка сила и на капитал в сравнение с действието на природните сили е незначително. Освен това гората може да расте добре на такива почви и места, където не растат зърнени храни или производството им е неизгодно. Но лесовъдството изисква в същото време, при правилно стопанисване, по-голяма площ, отколкото зърнената култура, тъй като на малки парцели гората не може да се раздели на правилни участъци, по-голямата част от допълнителните доходи се губят, по-трудно е опазването на гората и т.н. Обаче производственият процес е свързан с такива дълги срокове, че той надхвърля рамките на плановете на едно частно стопанство, в отделни случаи дори границите на един човешки живот. Капиталът, вложен в придобиване на горски участъци.»

(при обществено производство този капитал отпада и въпросът е само колко земя може да откъсне обществото от орната и пасищна земя за горско стопанство),

«дава доходоносни плодове едва след изтичане на дълго време и извършва оборот само отчасти, а пълният оборот при някои сортове дървета изисква до 150 години. Освен това правилното водене на горско стопанство изисква постоянен запас от неизсечена гора, който надхвърля годишното ползване 10—40 пъти. Поради това онзи, който няма други доходи и притежава значителни горски площи, не е в състояние да води правилно горско стопанство.» (Kirchhoi, p. 58).

Дългото производствено време (включващо само относително малко работно време), а оттам и дългите периоди на оборота правят лесо-

въдството неизгодно за частните, а следователно за капиталистическите предприятия — защото капиталистическото производство по своята същност е частно, макар мястото на отделния капиталист да заема асоциираният капиталист. Развитието на културата и на промишлеността изобщо се е проявило отдавна толкова енергично с унищожаването на горите, че в сравнение с всичко това, което е било направено за поддържане и засаждане на гори, е нищожно.

Заслужава особено отбелязване в приведения по-горе цитат от Кирхоф следното място:

«Освен това правилното водене на горско стопанство изисква постоянен запас от неизсечена гора, който надхвърля годишното ползване 10-40 пъти.»

Това означава един оборот на 10—40 и повече години.

Същото е и при животновъдството. Част от стадото (запас от добитък) остава в производствения процес, докато друга част на същото се продава като годишен продукт. Само една част от капитала тук извършва оборот ежегодно, точно както при основния капитал, машините, работния добитък и пр. Макар този капитал да е капитал, фиксиран в производствения процес за продължително време и поради това удължаващ оборота на целия капитал, все пак той не е основен капитал в категоричния смисъл.

Това, което тук се нарича запас — определено количество жива гора или жив добитък — относително се намира в производствения процес (едновременно като средства на труда и като материал на труда); съобразно с природните условия на неговото възпроизводство при правилно стопанство значителна част от него трябва да се намира в тази форма.

Подобно влияние оказва върху оборота един друг вид запас, който е само потенциален производствен капитал, но вследствие природата

на стопанството трябва да се натрупва на по-големи или по-малки маси, затова трябва да се авансира за производство за по-дълго време, макар той да влиза в активния производствен процес само малко по малко. Тук се отнасят например торът, докато той не е още извозен на полето, също така зърното, сеното и такива запаси от средства за живот, които влизат в производството на добитък.

«Значителна част от капитала на предприятието се състои от стопански запаси. Последните могат обаче повече или по-малко да загубят от стойността си, ако предпазните мерки за тяхното добро запазване, не се прилагат достатъчно грижливо; поради недостатъчен надзор част от запасите от продукт може да бъде дори напълно загубена за стопанството. Ето защо тук е необходимо особено старателно наглеждане на хамбари, плевни, житници и погребни, също така трябва грижливо да се заключват помещенията за запаси, да се държат те в същото време чисти, да се проветряват и пр.; зърнените храни и другите съхранявани в хамбари плодове трябва от време на време да се пресяват по съответен начин, картофите и цвеклото да се предпазват както от студ, тъй и срещу влага и гниене» (*Kirchhof, стр. 292*); «При пресмятане потребностите на собственото стопанство, особено това, което е нужно за гледане на добитък, при което разпределението става в зависимост от реколтата и целта, трябва да се има предвид не само покриването на потребността, но да се държи сметка и за оставане на известен запас за непредвидени обстоятелства. Ако при това се окаже, че потребността не може да бъде напълно покрита от произведенията на собственото стопанство, трябва преди всичко да се помисли дала недостигът не може да се покрие с други продукти (сурогати) или поне вместо недостигащите да се набавят такива по-евтино. Ако например се появи недостиг на сено, то може да се замени с кореноплодни с прибавка на слама. Изобщо тук трябва постоянно да се има предвид предназначението и пазарната цена на различните продукти и съобразно това да се решава въпросът за потреблението; ако например овесът е скъп, докато цените на граха и ръжта са сравнително ниски, може с изгода да се замени в храната на конете част от овеса с грах или ръж и останалият вследствие на това овес да се продаде» (пак там, стр. 300).

По-горе при разглеждане образуването на запаси вече споменахме, че е необходимо определено по-голямо или по-малко количество потенциален производствен капитал, т.е. определено количество предназначени за производство средства за производство, които трябва да се намират в запас в по-голяма или по-малка маса и само постепенно да влизат в производствен процес. При това бе посочено, че в дадено предприятие или капиталистическо производство с определени размери големината на този производствен запас зависи от по-голямата или по-малка трудност на неговото възобновяване, от сравнителната близост на пазара, от развитието на транспортни и съобщителни средства и пр. Всички тези обстоятелства влияят върху минимума капитал, който трябва да е налице във форма на производствен запас, а следователно и върху продължителността на времето, за което трябва да се правят капиталови аванси, и върху размерите на капиталовата маса, която се авансира наведнаж. Тези размери, които по този начин влияят и върху оборота, зависят от по-голяма или по-малка продължителност на време, през което оборотният капитал е закрепен във формата на производствен запас само като потенциален производствен капитал. От друга страна, доколкото това застояване зависи от по-голяма или по-малка възможност за бързо възстановяване, от условията на пазара и т.н., то зависи от времето на обръщение, от обстоятелства, които се отнасят до обръщението.

«Освен това всички такива инвентарни предмети или принадлежности, като ръчни инструменти, решета, кошници, въжета, колесна смазка, гвоздеи и пр., толкова повече трябва да се намират в запас в случай на нужда от бързо възстановяване, колкото по-малко може да се разчита на възможност да се набавят бързо отблизо. Най-последно, всяка година през зимата целият инвентар трябва да бъде грижливо прегледан, при което трябва незабавно да се положи грижа да бъдат направени попълнения и поправки. Обаче колко големи или малки трябва да бъдат изобщо запасите за нуждите на инвентара, зависи главно от местните условия. Там, където няма наблизо занаятчийски или магазини, трябва да се държат по-големи запаси, отколкото там, където на място или наблизо има занаят-

чий и магазини. Но ако при равни други условия необходимите запаси се купуват наведнъж в по-голямо количество, обикновено се получава изгода да се купи по-евтино, особено ако за това се избира благоприятен момент; наистина при това изведнъж се изтегля от оборотния капитал на предприятието значителна сума, без която стопанството не винаги може да мине леко» (Kirchhof, стр. 301).

Разликата между производствено и работно време допуска както виждаме, най-различни случаи. Оборотният капитал може да се намира в период на производство, преди да влезе в същински трудов процес (производството на обуцарски калъпи); или той се намира в период на производство, след като вече е преминал през същински работен процес (вино, посеви); или производственото време на места се прекъсва от работното време (земеделие, лесовъдство); голяма част от годния за обръщение продукт остава в активния производствен процес, докато една много по-малка част влиза в годишно обръщение (лесовъдство и животновъдство); по-дългото или по-късо време, за което трябва да бъде вложен оборотен капитал във форма на потенциален производствен капитал и за което следователно по-голяма или по-малка маса капитал трябва да бъде вложена наведнаж, произтича отчасти от характера на самия производствен процес (земеделие), а отчасти зависи от близостта на пазарите и т.н., с една дума, от обстоятелства, които се отнасят до сферата на обръщението.

По-късно (книга III) ще видим до какви нелепи теории са дошли Мак Кулох, Джеймс Мил и др. вследствие на опита да отъждествят производственото време, отклоняващо се от работното време, с това последното, опит, който на свой ред произтича от неправилно прилагане на теорията за стойността.

Цикълът на оборота, който по-рано разглеждахме, е даден чрез трайността на основния капитал, авансиран за производствен процес. Тъй

като този цикъл обхваща по-дълга или по-къса редица от години, той обхваща също така редица годишни, съответно повтарящи се през годината обороти на основния капитал.

В земеделието такъв цикъл на оборота се определя от системата на полевъдството.

«Срокът на арендата във всеки случай не трябва да бъде по-къс от времето на оборота в практикуваната система на полевъдство, следователно при триполно стопанство всякога ще имаме работа с числата 3, 6, 9 и т.н. Ако е приета триполната система с угар, полето за шест години се обработва четири пъти, при това в години, през които се обработва, се засява със зимнини или пролетници и ако свойствата на почвата изискват или позволяват, последователно с пшеница и ръж, с ечемик и овес. Всеки вид зърнени храни дава на една и съща почва по-големи или по-малки добиви от другите видове, всеки има различна стойност и се продава по различна цена. Поради това, ако доходът от полето е различен във всяка година на обработка, то и за първата половина на целия оборот» (за първите три години) «той ще бъде не такъв, както за втората половина. Дори средният доход за първата и втората половина от времето на оборота няма да бъде еднакъв, тъй като плодородието зависи не само от качеството на почвата, но и от времето, тъй като и цените се определят от най-ранообразни условия. Ако сега изчислим дохода от полето според средното плодородие и средните цени за целия шестгодишен период на оборота, ще получим общата цифра на ежегодния доход както за първия, така и за втория период на оборота. Но това няма да е така, ако изчислим дохода само за половината време на оборота, т.е. само за три години, тъй като тогава общата сума на дохода няма да съвпада. Оттук произтича, че при триполно стопанство времето за арендата трябва да бъде определяно най-малко на шест години. Но винаги си остава пожелателно и по-изгодно за арендатора и за земевладелеца срокът на арендата да представлява многократният срок на арендата {sic!} (очевидна грешка на Курхов; трябва да бъде: времето на оборота. ред.) и по този начин при триполната система вместо на 6 да се определя на 12, 18 и повече години, при седемполната — вместо 7 — 14, 28 години» (Kirchhof, стр. 117,118).

{В ръкописа ка Маркс тук стои: „Английското плодосменно стопанство. Тук да се направи забележка.“}

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

ВРЕМЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Всички досега разгледани от нас обстоятелства, които водят до различие в периодите на оборота на различните капитали, вложени в различни производствени отрасли, а поради това и до различие във времето, за което трябва да бъде авансиран капиталът, възникват в самия производствен процес като различие между основен и оборотен капитал, различие в работните периоди и т.н. Обаче времето на оборот на капитала е равно на сумата от неговото производствено време и времето на обръщението. Поради това от само себе си се разбира, че различната продължителност на времето на обръщение прави различно времето на оборота, а следователно и продължителността на периода на оборота. Това става очевидно, било ако сравним две различни капиталовложения, в които е различно само времето на обръщение, а всички други условия, които видоизменят оборота, са еднакви, или ако вземем даден капитал с дадено съотношение между основен и оборотен капитал, при даден работен период и т.н. и хипотетично изменяме само времето на неговото обръщение.

Една част от времето на обръщение — относително най-важната — се състои от времето на продажба, от периода, когато капиталът се намира в състояние на стоков капитал. Съответно на относителната продължителност на този срок удължава се или се съкращава времето на обръщение, а оттам и периодът на оборота изобщо. Вследствие на разходите за съхранение и т.н. може да се окаже нужно и допълнително влагане на капитал. Ясно е от само себе си, че времето, необходимо за продажба на готови стоки, може да бъде твърде различно за отделните капиталисти в един и същ отрасъл, следователно не

само за масите капитал, вложени в различни отрасли, но и за различните самостоятелни капитали, които в действителност са самооформили се части от целия капитал, вложен в един и същи отрасъл. При равни други условия периодът на продажба за един и същ индивидуален капитал ще се изменя съответно на общите колебания на пазарните отношения или на колебанията на тези отношения за отделните производствени отрасли. Сега няма да се спираме повече на това. Ние отбелязваме само простия факт: всички обстоятелства, които изобщо предизвикват различие в периодите на оборота на капиталите, вложени в различни производствени отрасли, имат последица, ако действат индивидуално (ако например един капиталист има възможност да продава по-бързо от своя конкурент; ако единият прилага повече от другия методи, съкращаващи работния период и т.н.), пак различие в оборота на различните индивидуални капитали, намиращи се в един и същ отрасъл.

Една от причините, които постоянно предизвикват разлика във времето на продажба, а оттам и във времето на оборота изобщо, е отдалечеността на пазара, където стоката се продава, от мястото на нейното производство. През цялото време на своето пътешествие до пазара капиталът остава обвързан в състояние на стоков капитал; ако се произвежда по поръчка — до момента на предаването ѝ; ако не е по поръчка, към времето на пътуване до пазара се присъединява и времето, през което стоката се намира на пазара в очакване да бъде продадена. Подобряването на съобщителни и транспортни средства съкращава абсолютно периода на странстване на стоките, но не премахва произтичащото от това странстване относително различие във времето на обръщение на различните стокови капитали или дори на различните части на един и същ стоков капитал, странстващи към различни пазари. Например усъвършенстваните платноходни и парни кораби, които съкращават времето за превоз, го съкращават както до близки, така и до отдалечени пристанища. Относителната разлика остава, макар често да намалява. Но вследствие на развитието на

транспортни и съобщителни средства относителните различия могат да се изменят по такъв начин, който не съответства на географските разстояния. Например железница, която води от мястото на производство до някакъв главен вътрешен център на население, може да направи един географски близък вътрешен пункт, до който няма железница, абсолютно или относително по-отдалечен в сравнение с географски по-далечния; също така може по същата причина да се изменя дори относителното разстояние на местата на производство от по-големите пазари за пласмент, с което се обяснява западането на стари и възникването на нови производствени центрове с изменени транспортни и съобщителни средства. (Към това се прибавя и относително по-евтиния транспорт на далечни разстояния в сравнение с късите.) Едновременно с развитие на транспортните средства нараства не само бързината на придвижване и вследствие на това се намалява пространствената отдалеченост по време. Развива се не само масата на съобщителните средства, така че например едновременно много кораби заминават за едно и също пристанище, няколко влака едновременно се движат между два пункта по различни линии, но например товарни кораби в различни дни на седмицата се отправят от Ливърпул за Ню Йорк или товарни влакове в различни часове на денонощието се движат от Манчестър за Лондон. Вследствие на това последно обстоятелство при дадена превозоспособност на транспортните средства абсолютната бързина — следователно и съответната част от времето на обръщение — наистина остава непроменена. Но последователни количества стоки могат да се отправят през по-кратки последователни интервали и по този начин да постъпват на пазара последователно, без да се натрупват във вид на потенциален стоков капитал, който чака изпращане на големи маси. Затова и обратният приток се разпределя на по-кратки последователни периоди от време, така че постоянно една част се превръща в паричен капитал, докато другата извършва обръщение във вид на стоков капитал. Чрез това разпределение на обратния приток на няколко последователни периоди се съкращава и времето на обръщение, а

оттам и оборотът. Преди всичко в по-голяма или по-малка степен се развива интензивността на функционирането на транспортните средства; например броят на влаковете по една железопътна линия се увеличава, от една страна, в степен, в която едно производствено място произвежда все повече, превръща се в по-крупен производствен център, и при това се увеличава по посока на вече съществуващия пазар за пласмент, следователно по посока на големи центрове на производство и население, на пристанища, през които минава износът и т.н. Но, от друга страна, тези особени лесни съобщения и ускореният чрез това оборот на капитала (доколкото той зависи от времето на обръщение) предизвиква, обратно, ускорена концентрация, от една страна, на производствения център, от друга — на неговия пазар. С ускорената по този начин концентрация на човешки и капиталови маси в дадени пунктове расте концентрирането на тези капиталови маси в по-малко ръце. В същото време става ново придвижване и преместване на местата на производство и на пазарите вследствие измененията на тяхното относително положение — в резултат на измененията в съобщителните средства. Едно производствено място, което е имало особени предимства поради положението си на някакво шосе или канал, се оказва сега край едно единствено железопътно разклонение, което функционира само на сравнително големи интервали, докато друго място, което е лежало съвсем настрана от главните пътища, сега се е оказало във възлов пункт на няколко линии. Второто място се развива, първото запада. По този начин изменението на транспортните средства води до местни различия във времето на обръщение на стоките, в условията на покупки и продажби и т.н., или иначе разпределя съществуващите вече местни различия. Важността на това обстоятелство за оборота на капитала се проявява в споровете между представители на търговци и на промишленици от различни места с управленията на железниците. (Виж например цитираната по-горе Синя книга «Railway Committee».)

Всички производствени отрасли, които по характера на своите про-

дукти са предназначени главно за местен пласмент, като например пивоварните, се развиват по тази причина до най-големи размери в главните населени центрове. По-бързият оборот на капитала отчасти уравновесява тук по-голямата скъпотия на някои условия на производство, мястото за строеж и пр.

Ако, от една страна, с прогреса на капиталистическото производство развитието на транспортните и съобщителни средства съкращава времето на обръщение за дадено количество стоки, същият този прогрес и създаващите се с развитието на транспортните и съобщителни средства възможности довеждат до необходимостта да се работи за все по-далечни пазари, с една дума, за световния пазар. Масата на намиращите се на път стоки и пътуващи за далечни пунктове необикновено нараства, поради това абсолютно и относително нараства и онази част от обществения капитал, която постоянно остава за по-дълго време в стадий на стоков капитал, в пределите на времето на обръщение. С това расте и онази част от общественото богатство, която, вместо да служи непосредствено като средство за производство, се изразходва за транспортни и съобщителни средства и за необходимия за тяхното функциониране основен и оборотен капитал.

Относителната продължителност на пътуването на стоката от мястото на производство до място на пласмент предизвиква различие не само в първата част на времето на обръщението, във времето на продажбата, но и във втората част, в обратното превръщане на парите в елементи на производствения капитал, във времето на покупката. Например стоката пътува за Индия. Това продължава например четири месеца. Да приемем, че времето на продажба = 0, т.е. че стоката се изпраща по поръчка и се плаща при доставяне на стоката на агента на производителя. Изпращането на парите обратно (тук е безразлично в каква форма се изпращат те) трае също четири месеца. Така че общо минават осем месеца, преди същият капитал да може отново да функционира като производствен и следователно преди да може да възобнови същата операция. Предизвикваните по този на-

чин различия в оборота образуват едно от материалните основания за различните срокове на кредит, тъй както морската търговия например във Венеция и Генуа съставя изобщо един от източниците на самата кредитна система.

«Кризата в 1847 г. даде на банките и търговските фирми от онова време възможност да съкратят сроковете за плащане на менителници от Индия и Китай (времето за пътуване на менителници между тези страни и Европа) от 10 месеца след издаването на 6 месеца след предявяването и сега, след изминаването на 20 години, с ускоряване на съобщенията и въвеждане на телеграфа стана необходимо по-нататъшно съкращаване от 6 месеца след предявяване на 4 месеца след издаването като първа крачка към 4 месеца след предявяването. Плаването на платноходен кораб от Калкута до Лондон около нос Добра Надежда продължава средно по-малко от 90 дни. Срокът четири месеца след предявяване би бил равнозначен приблизително на 150 дни път. Сегашният срок от 6 месеца след предявяване се равнява приблизително на 210 дни път» ("Economist", London, 16 юни 1866 г.).

Напротив:

«Бразилският срок за плащане все още се определя на два или три месеца след предявяване, менителници от Антверпен (срещу Лондон) се теглят за три месеца след издаването, и дори Манчестър и Бредфорд теглят менителници срещу Лондон за три месеца и за по-дълги срокове. По мълчаливо съгласие на търговеца се предоставя по този начин достагъчна възможност да реализира своята стока, ако не по-рано, то все пак около времето, когато изтича срокът на теглените срещу него менителници. Поради това срокът на индийските менителници не е прекомерно голям. Индийските произведения, които се продават в Лондон в повечето случаи със срок на плаване три месеца, не могат да бъдат реализирани, ако се прибави и известно време за продажба, в много по-кратък срок от пет месеца, при това още пет месеца средно минава между закупуването в Индия и предаването в английските складове. Тук имаме период от десет месеца, докато срокът на издадените срещу стоките менителници не надхвърля седем месеца» („Economist“, London, 30 юни 1866).

«На 2 юли 1866 г. пет големи лондонски банки, които имат връзки главно с Индия и Китай, както и парижката Comptoir d'Escompte заявиха, че от 1 януари 1867 г. техните банкови клонове и агенции в Изтока ще купуват и продават само такива менителници, които се издават за не повече от четири месеца след предявяване» („Economist", London, 7 юли 1866 г.).

Това понижение обаче не успя и трябваше да бъде отменено. {Оттогава насам Суецкият канал революционизира всичко това.} Разбира се, при по-продължително време на обръщение на стоките се увеличава рискът за изменение на цените на стоките, тъй като се удължава периодът, в който може да настъпи изменение на цените. Разлика във времето на обръщение — отчасти индивидуална разлика между различни отделни капитали от един и същ производствен отрасъл, отчасти разлика между различни отрасли в зависимост от различни платежни срокове, когато не се плаща веднага в брой — произтича от различните платежни срокове при покупка и продажба. Ние няма да се спираме тук по-подробно на този важен за кредитното дело пункт.

Различия във времето на оборота произтичат и от големината на сделките за доставки, нарастващи паралелно с размерите и мащаба на капиталистическото производство. Договорът за доставка, като сделка между купувач и продавач, представлява операция, която се отнася до пазара, до сферата на обръщението. Произтичащите оттук различия във времето на оборота произтичат следователно от сферата на обръщение, но те се отразяват непосредствено върху сферата на производство, и при това независимо от платежните срокове и другите условия на кредита, следователно и при плащане в брой. Например каменните въглища, памукът, преждата и т.н. са делими продукти. Всеки ден дава своето количество готов продукт. Но ако фабрикантът-предач или притежателят на рудници поеме доставки на такава маса продукти, която изисква, да кажем, четириседмичен или шестседмичен период на следващи един след друг работни дни, то по отношение на продължителността на времето, за което трябва да се авансира капитал, положението е същото, както ако в този тру-

дов процес би бил въведен непрекъснат работен период от четири или шест седмици. Тук, разбира се, се приема, че цялата поръчана маса продукт трябва да бъде доставена наведнъж или пък че тя ще бъде платена едва след като бъде доставена. По този начин всеки ден, взет отделно, е доставял своето определено количество готов продукт. Но тази готова маса винаги е само част от масата, която трябва да се достави по договор. В този случай, ако готовата част на поръчаната стока вече не се намира в производствения процес, тя все пак лежи в склада само като потенциален капитал.

Да преминем сега към втория период от времето на обръщение: към времето на покупката, или към периода, през който капиталът от парична форма отново се превръща в елементи на производствен капитал. През този период той трябва по-дълго или по-късо време да остава в своето състояние на паричен капитал, следователно известна част от целия авансиран капитал трябва непрекъснато да се намира в състояние на паричен капитал, макар тази част да се състои от постоянно сменящи се елементи. В едно определено предприятие от целия авансиран капитал трябва да се намират във форма на паричен капитал, например $n \times 100$ ф.ст., така че, докаго всички съставни части на тези $n \times 100$ ф.ст. непрекъснато се превръщат в производствен капитал, тази сума все пак постоянно отново се попълва от притока от обръщението, от реализирания стоков капитал. По този начин определена част от стойността на авансирания капитал постоянно се намира в състояние на паричен капитал, следователно във форма, отнасяща се не към сферата на неговото производство, а към сферата на неговото обръщение.

Ние вече видяхме, че получаваното вследствие отдалечеността на пазара удължаване на времето, в което капиталът остава обвързан във форма на стоков капитал, направо предизвиква закъснение на обратния приток на пари, следователно забавя и превръщането на капитала от паричен в производствен капитал.

Освен това, що се отнася до закупуването на стоки, ние видяхме (гл.VI) как времето за покупка, по-голямата или по-малка отдалеченост от главните източници за набавяне на суров материал заставя да се купува суров материал за по-дълги периоди и да се пази той годен за употреба във вид на производствен запас, във вид на скрит, или потенциален производствен капитал, как следователно тези обстоятелства, при един и същ мащаб на производство, увеличава масата на капитала, който трябва да се авансира наведнъж, и времето, за което той трябва да се авансира.

По подобен начин влияят в различни отрасли на производство периодите (по-къси или по-дълги), през които на пазара се хвърлят големи маси суров материал. Така например в Лондон всеки три месеца се произвеждат големи търгове с публично наддаване за вълна, които оказват решаващо влияние върху целия пазар на вълна; обратно, пазарът на памук се възобновява от реколта на реколта, общо взето, непрекъснато, макар и не винаги равномерно. Такива периоди определят главните срокове на закупки на този суров материал и поспециално влияят върху спекулативните покупки, определящи повече или по-малко продължителни авансирания на тези елементи на производство — влияят точно така, както природата на произведените стоки въздейства върху спекулативното, умишлено, повече или по-малко продължително задържане на продукта във форма на потенциален стоков капитал.

«И така, селският стопанин също трябва да бъде до известна степен спекулант и поради това да се въздържа от продажба на своите продукти съобразяю с обстоятелствата на времето.»

Следват някои общи правила:

«Между това при пласиране на продукта най-главното зависи все пак от лицето, от самия продукт и от мястото. Когато човек освен пресметливост и щастие (!) има и достатъчен капитал, не бива да го виним, ако той при необикновено ниски цени остави събраните от него зърнени храни да

полежат дори и цяла година; напротив, комуто не достига капитал или изобщо (!) спекулативен дух, той ще се стреми да получи сегашните средни цени и следователно ще трябва да продава, щом му се удаде случай. Ако се остави вълната да лежи повече от година, това почти винаги носи само вреда, докато зърнените храни и маслодайните семена могат да бъдат съхранявани няколко години без вреда за техните свойства. Такива продукти, които обикновено са подложени на силни колебания в цената за кратки периоди от време като например маслодайните семена, хмелът, кардировъчните шишарки и пр., с пълно право се оставят да лежат през годините, когато техните цени стоят по-ниско от производствените им цени. Най-малко може да се бави продажбата на такива предмети, които изискват всекидневен разход за тяхното държане, като угоения добитък, или които могат да се развалят като плодове, картофи и т.н. В някои райони продуктът през известно време на годината се продава средно по най-ниска, в друго време, напротив, по най-висока цена. Така например средната цена на зърнените храни около Мартиновден в някои места е по-ниска, отколкото между Рождество и Пасха. Освен това в други места някои продукти могат да се продадат добре само в известно време, като например вълната на панаирите за вълна в такива места, в които освен на панаирите търговията с вълна обикновено е нищожна и т.н.» (Kirchhof, ар. 302).

При разглеждане на втората половина от времето на обръщение, през което парите отново се превръщат в елементи на производствен капитал, трябва да се има предвид не само това превръщане само по себе си, не само времето, през което парите успяват да се върнат обратно в зависимост от отдалечеността на пазара, където се продава продуктът; трябва преди всичко да се вземат под внимание и размерите на онази част от авансирания капитал, която постоянно трябва да се намира в парична форма, в състояние на паричен капитал.

Като оставим настрана всякаква спекулация, размерът на закупките на онези стоки, които постоянно трябва да са налице като производствен запас, зависи от сроковете на възобновяване на този запас, следователно от обстоятелства, които на свой ред зависят от пазарните условия и поради това са различни за различните сурови материали

и т.н.; следователно тук трябва от време-навреме да се авансират пари наведнъж в по-големи количества. Съответно на оборота на капитала парите текат обратно по-бързо или по-бавно, но винаги на части. Част от тях също така постоянно отново се изразходва през кратки интервали време — именно онази част, която отново се превръща в работна заплата. Но друга част, подлежаща на обратно превръщане в суров материал и пр., трябва по-дълго време да се натрупва като резервен фонд, който служи за покупки или за плащане. Следователно тази част съществува във форма на паричен капитал, макар размерът, в който тя съществува като такава, постоянно да се изменя.

В следващата глава ще видим как други обстоятелства — произтичащи било от производствения процес, било от процеса на обръщение — правят необходимо определен дял от авансирания капитал да се намира в парична форма. Но изобщо трябва да отбележим, че икономистите са твърде склонни да забравят, че част от необходимия в предприятието капитал не само последователно преминава през трите форми: паричен, производствен и стоков капитал, но че различните негови части постоянно съществуват една до друга в тези три форми, макар относителната величина на тези части постоянно да се изменя. Икономистите забравят именно онази част, която постоянно съществува като паричен капитал, макар тъкмо това обстоятелство да е много нужно за разбиране на буржоазното стопанство, а поради това налага да се съобразяват с него и в практиката.

(горе)

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

ВЛИЯНИЕ НА ВРЕМЕТО НА ОБОРОТА ВЪРХУ ВЕЛИЧИНАТА НА АВАНСИРАНИЯ КАПИТАЛ

В тази и следващата (шестнадесета) глава ще изследваме влиянието на времето на оборота върху нарастването на капитала по стойност.

Да вземем стоковия капитал, който е продукт на работен период нап-

пример от девет седмици. Засега ще оставим настрана както онази част от стойността на продукта, която е присъединена към него вследствие средното изхабяване на основния капитал, така и принадлежната стойност, присъединена към него през време на производствения процес, така че стойността на този продукт ще бъде равна на стойността на авансирания за неговото производство оборотен капитал, т.е. на работната заплата и на потребените за неговото производство суровини и спомагателни материали. Нека тази стойност да е равна на 900 ф.ст., така че седмичното авансиране възлиза на 100 ф.ст. Следователно периодичното производствено време, което тук съвпада с работния период, е 9 седмици. При това равнозначно е дали ще приемем, че тук става дума за работен период за неделим продукт, или за непрекъснат работен период за делим продукт, стига на пазара да се доставя наведнъж такова количество делим продукт, което струва 9 седмици труд. Нека времето на обръщение да трае три седмици. Следователно целият период на оборота трае 12 седмици. След изтичане на 9 седмици авансираният производствен капитал се превръща в стоков капитал, но след това той още три седмици се намира в период на обръщение. Следователно новият производствен период може да започне отново едва в началото на 13-та седмица и производството би трябвало да спре за три седмици, или за една четвърт от целия период на оборота. И тук е безразлично дали се приема, че това продължава средно, докато стоката бъде продадена, или че това време зависи от отдалечеността на пазара, или от сроковете за плащане на продадената стока. Ако всеки три месеца производството спира за три седмици, то в течение на годината ще спира за $3 \times 4 = 12$ седмици = 3 месеца = $\frac{1}{4}$ от годишния период на оборота. Ето защо само по два начина е възможно производството да се води непрекъснато седмица след седмица в еднакви размери.

Или мащабът на производството трябва да бъде съкратен така, че 900 ф.ст. да стигнат за поддържане на работата в пълен ход както през време на работния период, така и през време на обръщението

на първия оборот. Тогава в началото на 10-та седмица се открива втори работен период, следователно и втори период на оборота, преди да е завършил първият период на оборота, защото периодът на оборота е дванадесетседмичен, а работният период деветседмичен. 900 ф.ст., разпределени на 12 седмици, дават 75 ф.ст. седмично. Преди всичко е ясно, че такъв съкратен мащаб на предприятието предполага изменение на размерите на основния капитал, следователно той изобщо предполага съкращаване на вложенията в предприятието. Второ, остава под въпрос може ли изобщо да стане такова съкращаване, тъй като според развитието на производството в различни предприятия съществува известен нормален минимум капиталовложение, под който отделното предприятие става неконкурентноспособно. Този нормален минимум с развитие на капиталистическото производство на свой ред постоянно расте и следователно не е постоянен. Но между дадения всеки път нормален минимум и постоянно разширяващия се нормален максимум съществуват множество междинни стъпала — среда, която допуска твърде различни степени на капиталовложение. Поради това в границите на тази среда е възможно съкращаване, предел на което е всеки път определен нормален минимум. — При задръжка в производството, препълване на пазари, поскъпване на суровини и пр. съкращаването на нормалното авансиране на оборотен капитал, при дадена величина на основния капитал, става чрез ограничаване на работното време, така че се работи например само половин ден; точно така във време на процъфтяване при дадена величина на основния капитал прекомерно разширяване на оборотния капитал става отчасти чрез удължаване на работното време, отчасти чрез интензификация. При предприятия, които отнапред имат предвид такива колебания, си помагат отчасти чрез гореспоменатите средства, отчасти чрез едновременното използване на по-голям брой работници, което е свързано с прилагане на резервен основен капитал, например резервни локомотиви по железниците и пр. Но тук, където приемаме нормални условия, няма да

вземаме под внимание такива ненормални колебания.

И така тук, за да се направи производството непрекъснато, вложението на същия оборотен капитал трябва да се разпредели върху по-продължително време, върху 12 седмици вместо 9. Следователно във всеки даден интервал време функционира намален производствен капитал; оборотната част на производствения капитал е намалена от 100 на 75, или с една четвърт. Цялата сума, с която се съкращава производствения капитал, функциониращ през деветседмичния работен период, е $= 25 \times 9 = 225$ ф.ст., или четвърт от 900 ф.ст. Но отношението на времето на обръщение към периода на оборота както преди е $\frac{3}{12} = \frac{1}{4}$. От това следва: за да не се прекъсва производството през време на обръщение на производствения капитал, превърнат в стоков капитал, за да продължава то непрекъснато седмица след седмица, това може да се постигне, ако няма за това специален оборотен капитал, само чрез намаляване на производството, чрез съкращаване на оборотната съставна част на функциониращия производствен капитал. Оборотната съставна част на капитала, освободена по такъв начин за продължаване на производството през време на обръщението, се отнася към целия авансиран оборотен капитал, както времето на обръщението се отнася към периода на оборота. Както вече отбелязахме, това важи само за такива производствени отрасли, в които трудовият процес се извършва в еднакъв мащаб седмица след седмица, където следователно не се налага, както в земеделието, в различни работни периоди да се влагат различни количества капитал.

Напротив, ако приемем, че характерът на предприятието изключва възможността да се съкращава нивото на производството, а поради това и размерите на оборотния капитал, авансиран седмично, непрекъснатостта на производството може да бъде постигната само чрез добавъчен оборотен капитал, в гореприведения случай чрез добавъчни 300 ф.ст. През дванадесетседмичния период на оборота ще бъдат последователно авансирани 1200 ф.ст., от тях 300 ще са $\frac{1}{4}$,

както 3 седмици по отношение на 12. След изтичане на 9-седмичния работен период капиталовата стойност от 900 ф.ст. се превръща от форма на производствен капитал във форма на стоков капитал. Нейният работен период е завършен, но не може да се възобнови със същия капитал. През трите седмици, през които последният се намира в сферата на обръщението, функционирайки като стоков капитал, той по отношение на производствения процес се намира в такова състояние, като че ли изобщо не съществува. Тук оставяме настрана всички кредитни отношения и поради това приемаме, че капиталистът води предприятието си само със собствен капитал. Но когато капиталът, авансиран за първия работен период, след като завърши производствения процес, в продължение на 3 седмици остава в процес на обръщение, през това време функционира добавъчно авансиран капитал от 300 ф.ст., така че непрекъснатостта на производството няма да бъде нарушена.

Тук трябва да се отбележи следното:

Първо: Работният период на авансирания в самото начало капитал от 900 ф.ст. завършва след изтичане на 9 седмици, но обратният приток на капитала не идва по-рано от още три седмици, следователно едва в началото на 13-та седмица. Обаче новият работен период започва незабавно с помощта на добавъчния капитал от 300 ф.ст. Именно вследствие на това се поддържа непрекъснатостта на производството.

Второ: функциите на първоначалния капитал от 900 ф.ст. и на капитала от 300 ф.ст., който е новодобавен след завършване на първия деветседмичен работен период и открива втория работен период непосредствено след завършване на първия, тези функции в първия период на оборота са точно разграничени една от друга или най-малко могат да бъдат разграничени, докато в течение на втория период на оборота те се преплитат една с друга.

Да си представим работата по-нагледно.

Първият период на оборота трае 12 седмици. Първият работен период — 9 седмици; оборотът на авансирания за него капитал завършва в началото на 13-та седмица. През последните 3 седмици функционира добавъчният капитал от 300 ф.ст., който започва втория деветседмичен работен период.

Втори период на оборота. В началото на 13-та седмица 900 ф.ст. се стичат обратно и могат да започнат нов оборот. Но вторият работен период вече е започнал в десетата седмица с помощта на добавъчните 300 ф.ст.; вследствие на това в началото на 13-та седмица вече завършва една трета от работния период, 300 ф.ст. са се превърнали от производствен капитал в продукт. Тъй като за завършване на втория работен период са необходими още само 6 седмици, в производствения процес на втория работен период могат да влязат само две трети от стеклия се обратно капитал от 900 ф.ст., именно само 600 ф.ст. От първоначалните 900 ф.ст. са се освободили 300 ф.ст., за да играят същата роля, която е играл в първия работен период добавъчният капитал от 300 ф.ст. В края на 6-та седмица от втория период на оборота завършва вторият работен период. Авансираният за него капитал от 900 ф.ст. се връща след 3 седмици, следователно в края на 9-та седмица от втория дванадесетседмичен период на оборота. През 3-те седмици на неговото време на обръщение влиза в действие освободилият се капитал от 300 ф.ст. С това започва в 7-мата седмица на втория период на оборота, или в 19-та седмица на годината, третият работен период на капитал от 900 ф.ст.

Трети период на оборота. В края на деветата седмица на втория период на оборота отново се стичат обратно 900 ф.ст. Но третият работен период вече е започнал на 7-мата седмица на предишния период на оборота и 6 седмици от него вече са минали. Поради това той ще продължи още само 3 седмици. По този начин от получените обратно

900 ф.ст. в производствения процес влизат само 300 ф.ст.

Четвъртият работен период запълва останалите 9 седмици на този период на оборота и по този начин от 37-мата седмица на годината започват едновременно **четвъртият период** на оборота и **петият работен период**.

За опростяване на пресмятането ще вземем работен период от 5 седмици, време на обръщение 5 седмици, следователно период на оборота от 10 седмици; годината ще смятаме 50 седмици, седмичното разходване на капитал нека бъде 100 ф.ст. Следователно работният период изисква оборотен капитал от 500 ф.ст. и времето на обръщение изисква добавъчен капитал от нови 500 ф.ст. Работните периоди и периодите на оборотите се представят тогава в такъв вид:

1 раб. пер.	1—05 седм.	(500 ф.ст. стока)	възвр. в края на	10-та седм.
2 " "	6—10 " "	(500 " " ")	" " " "	15-та седм.
3 " "	11—15 " "	(500 " " ")	" " " "	20-та седм.
4 " "	16—20 " "	(500 " " ")	" " " "	25-та седм.
5 " "	21—25 " "	(500 " " ")	" " " "	30-та седм.

Ако времето на обръщение = 0, следователно периодът на оборота е равен на работния период, броят на оборотите е равен на броя на работните периоди в годината. Следователно при петседмичен работен период то би било $\frac{50}{5}$ седмици = 10, а стойността на извършилия обръщение капитал би била = $500 \times 10 = 5000$. В таблицата, където времето на обръщение е взето 5 седмици, стойността на годишно произвежданите стоки също ще възлезе на 5000 ф.ст., но от тях $\frac{1}{10} = 500$ ф.ст., постоянно се намира във вид на стоков капитал и се връща едва след изтичането на 5 седмици. В този случай към края на годината продуктът на десетия работен период (46—50 работни седмици) ще завърши само половината от своето време на оборота, като неговото време на обръщение ще се падне на първите 5 седмици на следващата година.

Да вземем и трети пример: работен период от 6 седмици, време на

обръщение от 3 седмици, седмично авансиране за трудов процес 100 ф.ст.

1-ви работен период: 1—6 седмица. В края на 6-та седмица е налице стоков капитал от 600 ф.ст., който ще се възвърне в края на 9-та седмица.

2-ри работен период: 7—12 седмица. През 7—9-а седмица се авансират 300 ф.ст. добавъчен капитал. В края на 9-та седмица се възвръщат 600 ф.ст. От тях през 10—12-та седмица се авансират 300 ф.ст.; следователно в края на 12-та седмица има свободни 300 ф.ст. и в стоков капитал 600 ф.ст., възвръщащи се в края на 15-та седмица.

3-ти работен период: 13—18 седмица. През 13—15-та седмица се авансират гореспоменатите 300 ф.ст., след това се стичат обратно 600 ф.ст., от тях 300 ф.ст. се авансират за 16—18-та седмица. В края на 18-та седмица има свободни 300 ф.ст. в пари; 600 ф.ст. се намират в стоков капитал, те се стичат обратно в края на 21-та седмица. (Виж по-подробно изложението на този случай по-долу, при пункт II.)

И така, за 9 работни периода (=54 седмици) ще бъде произведена стока за $600 \times 9 = 5400$ ф.ст. В края на деветия работен период капиталистът ще има 300 ф.ст. в пари и 600 ф.ст. в стока, която още не е завършила своето време на обръщение.

При сравнение на тези три примера ние намираме преди всичко, че само във втория пример става последователна смяна на капитал I от 500 ф.ст. и добавъчния капитал II със същата големина, така че тези две части на капитала се движат отделно една от друга; причината се състои само в това, че тук е приет съвсем изключителен случай: работният период и времето на обръщението образуват две равни половини на периода на оборота. Във всички други случаи, каквото и да е неравенството между двата периода на цялото време на оборота, движенията на двата капитала, още от втория период на оборота,

взаимно се преплитат, както в примери I и III. В такъв случай добавъчният капитал II заедно с част от капитал I образуват капитал, който функционира във втория период на оборота, докато пък остатъкът от капитал I се освобождава за първоначалната функция на капитал II. Капиталът, който действа през време на обръщение на стоковия капитал, не е тъждествен в този случай с капитал II, първоначално авансиран за тази цел, но той е равен на него по стойност и представлява също такава част от целия авансиран капитал.

Второ: капиталът, който е функционирал през работния период през време на обръщението лежи неизползван. Във втория пример капиталът функционира за 5 седмици работен период и лежи неизползван в течение на 5 седмици време на обръщението. Следователно общото време в годината, през което капитал I лежи неизползван, ще възлезе в този случай на половин година. За това време тогава встъпва добавъчният капитал II, който следователно в приетия случай от своя страна също така остава неизползван половин година. Но добавъчният капитал, който се изисква, за да се поддържа непрекъснатост на производството през време на обръщението, се определя не от цялата величина, т.е. не от цялата сума на времето на обръщението през годината, а само от отношението на времето на обръщение към периода на оборота. (Тук, разбира се, се приема, че всички обороти се извършват при еднакви условия.) Поради това в пример II е нужен 500 ф.ст. добавъчен капитал, а не 2500 ф.ст. Това става просто поради обстоятелството, че добавъчният капитал постъпва в оборота точно тъй, както и първоначално авансираният, и следователно точно както и той компенсира своята маса с броя на оборотите.

Трето: ако производственото време е по-дълго от работното време, това нищо не изменя в разгледаните тук обстоятелства. Чрез това, разбира се, ще се удължат периодите на оборотите като цяло, но поради това удължаване на оборота не ще бъде нужен добавъчен капитал за трудовия процес. Целта на добавъчния капитал е само запълване на празнини, образуващи се в трудовия процес вследствие на

времето на обръщението; следователно той трябва само да предпази производството от спирания, които произтичат, от времето на обръщение; нарушенията, които възникват от специфични условия на производство, могат да бъдат отстранени по друг начин, който няма да разглеждаме тук. Съществуват, напротив, такива предприятия, където се работи само на интервали, по поръчка, където следователно могат да настъпват прекъсвания между работните периоди. В такива предприятия необходимостта от добавъчен капитал *pro tanto* отпада. От друга страна, дори в повечето случаи на сезонна работа съществуват известни граници за времето на възвръщане на капитала. Същата работа следващата година не може да бъде възобновена със същия капитал, ако времето на обръщение на този капитал още не е завършило. Напротив, времето на обръщение може да бъде и по-кратко от интервала от един производствен период до следващ. В този случай капиталът лежи неизползван, ако в междинното време не бъде употребен за друга цел.

Четвърто: капиталът, авансиран за един работен период, например 600 ф.ст. в пример III, ще бъде вложен отчасти в суровини и спомагателни материали, в производствен запас за работния период в постоянен оборотен капитал, отчасти в променлив оборотен капитал, т.е. в заплащане на самия труд. Частта, вложена в постоянен оборотен капитал, може да съществува във форма на производствен запас нееднакво време, например запасяването със суров материал може да става не за целия работен период, въглищата могат да се купуват всеки две седмици. Тъй като тук кредитът още не се предполага, тази част от капитала, доколкото тя не е на разположение във форма на производствен запас, трябва да е на разположение във форма на пари, за да се превръща според потребността в производствен запас. Това не изменя величината на стойността на постоянния оборотен капитал, авансиран за 6 седмици. Обратно, работната заплата — ако оставим настрана паричния запас за непредвидени разходи, същинския резервен фонд за отстраняване на смущения — се дава на по-

кратки срокове, най-често седмично. Следователно, ако капиталистът не принуждава работника да му авансира своя труд за по-дълъг срок, капиталът, необходим за работна заплата, трябва да се намира в парична форма. Следователно след възвръщане на капитала част от него трябва да се задържа в парична форма за заплащане на труда, докато другата част може да бъде превърната в производствен запас.

Добавъчният капитал се дели точно по същия начин както първоначалният. Но това, което го отличава от капитал I, то е (като оставим настрана кредитните отношения) следното: за да бъде на разположение за неговия собствен работен период, той трябва да бъде авансиран вече за целия пръв работен период на капитал I, в който период той не влиза. Той може още през това време поне частично да се превръща в постоянен оборотен капитал, който се авансира за целия период на оборота. Доколко той приема тази форма или колко време остава във форма на добавъчен паричен капитал, докато стане необходимо такова превръщане, това зависи отчасти от специфичните производствени условия на определени производствени отрасли, отчасти от местни обстоятелства, отчасти от колебания на цените на суровините и пр. При разглеждане на целия обществен капитал се оказва, че повече или по-малко значителна част от този добавъчен капитал винаги се намира в състояние на паричен капитал в течение на сравнително дълго време. Напротив, що се отнася до онази част на капитал II, която се авансира за работна заплата, тя винаги ще се превръща в работна сила само постепенно в степен, в която изтичат и се заплащат сравнително кратки работни периоди. Значи тази част от капитал II през времетраенето на целия работен период ще се намира във форма на паричен капитал, докато чрез превръщането в работна сила тя взема участие във функционирането на производствения капитал.

Следователно това присъединяване на добавъчен капитал, необходимо за превръщане на времето на обръщение на капитал I в произ-

водствено време, увеличава не само размера на авансирания капитал и продължителността на времето, за което необходимо се авансира целият капитал, но то увеличава специално и онази част от авансирания капитал, която съществува като паричен запас, следователно намира се в състояние на паричен капитал и притежава форма на потенциален паричен капитал.

Същото става — както по отношение на авансирането във форма на производствен запас, така и по отношение на авансирането във форма на паричен запас, — ако предизвикването от времето на обръщение разделяне на капитала на две части: на капитал за първия работен период и на капитал, който го замества през време на обръщението, става не чрез увеличаване на вложения капитал, а чрез намаляване на производството. В сравнение с величината на производство капиталът, обвързан в парична форма, тук още повече нараства.

Чрез това разделяне на капитала на първоначално производствен и добавъчен капитал изобщо се постига непрекъснатата последователност на работните периоди, постоянно функциониране на еднакво голяма част от авансирания капитал като производствен.

Да се вгледаме в пример II. Капиталът, който постоянно се намира в производствен процес, е 500 ф.ст. Тъй като работният период = 5 седмици, то в продължение на 50 седмици (приемани за година) този капитал ще бъде в работа 10 пъти. Поради това и продуктът, ако оставим настрана принадлежната стойност, се равнява на $500 \times 10 = 5000$ ф.ст. Следователно от гледна точка на капитала, който непосредствено и непрекъснато работи в производствения процес — от гледна точка на капиталова стойност от 500 ф.ст., — времето на обръщение наглед съвсем се заличава. Периодът на оборота съвпада с работния период; времето на обръщението се приравнява на нула.

Ако, напротив, производствената дейност на капитала от 500 ф.ст.

редовно се е нарушавала от петседмичен период на обръщение, така че той става отново способен за производствена дейност едва след завършване на целия десетседмичен период на оборота, то за 50 седмици през годината бихме имали 5 десетседмични оборота; в тях се съдържат 5 петседмични производствени периода, следователно всичко 25 седмици производство с общо количество на продукта за $500 \times 5 = 2500$ ф.ст.; освен това 5 петседмични периоди на обръщение, следователно общо време на обръщението също 25 седмици. Ако тук казваме, че капиталът от 500 ф.ст. е извършил 5 оборота в годината, очевидно и ясно е, че през половината от всеки период на оборота този капитал от 800 ф.ст. никак не е функционирал като производствен капитал и че общо пресметнато той е функционирал само половин година, а през другата половина никак не е функционирал.

В нашия пример за цялото времетраене на тези пет периода на обръщение влиза в работа добавъчен капитал от 500 ф.ст. и вследствие на това оборотът се повишава от 2500 на 5000 ф.ст. Но затова пък и авансираният капитал сега възлиза на 1000 вместо на 500 ф.ст. 5000, разделено на хиляда, е равно на 5. Следователно вместо 10 оборота, те са 5. Така в действителност се и пресмята. Но когато се каже, че капитал от 1000 ф.ст. е извършил пет оборота в годината, в празната глава на капиталиста изчезва споменът за времето на обръщение и се появява объркана представа, че този капитал в течение на 5 последователни периода постоянно е функционирал в производствения процес. Но ако казваме, че капитал от 1000 ф.ст. е извършил 5 оборота, тук се включва и времето на обръщение, и времето на производство. И наистина, ако 1000 ф.ст. действително са функционирали непрекъснато в производствения процес, при нашите предпоставки продуктът би трябвало да възлезе на 10 000 ф.ст. вместо на 5000. Но за да имаме постоянно 1000 ф.ст. в производствения процес, също така би трябвало изобщо да бъдат авансирани 2000 ф.ст. Икономистите, у които изобщо не може да се намери нищо ясно за механизма на оборота, постоянно изпускат този важен момент, че

производството ще се извършва без прекъсване само ако в производствения процес фактически постоянно бъде заета само част от промишления капитал. Докато едната част се намира в производствен период, другата част постоянно трябва да се намира в период на обръщение. Или, с други думи, едната част може да функционира като производствен капитал само ако другата част във форма на стоков или паричен капитал остава изтеглена от производството в същински смисъл. Да се изпуска това значи изобщо да не се забелязва значението и ролята на паричния капитал.

Предстои ни сега да изследваме какво различие ще се окаже в оборота в зависимост от това, дали двете части на периода на оборота — работният период и периодът на обръщението — са равни или работният период е по-голям или по-малък от периода на обръщението, и по-нататък да изследваме как влияе това върху обвързването на капитала във форма на паричен капитал.

Да приемем, че капиталът, който се авансира всяка седмица, е равен във всички случаи на 100 ф.ст., а периодът на оборота — на 9 седмици; следователно капиталът, който се авансира за всеки период на оборота, е равен на 900 ф.ст.

(горе)

I. РАБОТЕН ПЕРИОД, РАВЕН НА ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Макар този случай в действителност да се среща само като рядко изключение, той трябва да послужи като изходен пункт на изследването, защото тук отношенията се представят в най-прост и нагледен вид.

Двата капитала (Капитал I, който се авансира за първия работен период, и добавъчният Капитал II, който функционира през време на периода на обръщение на капитал I) се сменят един друг в своите движения, без да се преплитат помежду си. Поради това, с изключе-

ние на първия период, всеки от двата капитала се авансира само за своя собствен период на оборота. Нека периодът на оборота бъде, както в следващите примери, 9 седмици, следователно работният период и периодът на обръщение по $4\frac{1}{2}$ седмици. Тогава ще имаме следната годишна схема (седмиците, които се падат на втората година на оборота, са поставени в скоби.):

Таблица I КАПИТАЛ I:

Периоди на оборота	Работни периоди	Авансирани	Периоди на обръщение
I. 1—9 седм.	1— $4\frac{1}{2}$ седм.	450 ф. ст.	4— $9\frac{1}{2}$ седм.
II. 10—18 "	10— $13\frac{1}{2}$ "	450 "	13— $18\frac{1}{2}$ "
III. 19—27 "	19— $22\frac{1}{2}$ "	450 "	22— $27\frac{1}{2}$ "
IV. 28—36 "	28— $31\frac{1}{2}$ "	450 "	31— $36\frac{1}{2}$ "
V. 37—45 "	37— $40\frac{1}{2}$ "	450 "	40— $45\frac{1}{2}$ "
VI. 46—(54) "	46— $49\frac{1}{2}$ "	450 "	(49— $54\frac{1}{2}$) "

***31)**

КАПИТАЛ II:

Периоди на оборота	Работни периоди	Авансирани	Периоди на обръщение
I. $4\frac{1}{2}$ — $13\frac{1}{2}$ седм.	$4\frac{1}{2}$ —9 седм.	450 ф. ст.	10— $13\frac{1}{2}$ седм.
II. $13\frac{1}{2}$ — $22\frac{1}{2}$ "	$13\frac{1}{2}$ —18 "	450 "	19— $22\frac{1}{2}$ "
III. $22\frac{1}{2}$ — $31\frac{1}{2}$ "	$22\frac{1}{2}$ —27 "	450 "	28— $31\frac{1}{2}$ "
IV. $31\frac{1}{2}$ — $40\frac{1}{2}$ "	$31\frac{1}{2}$ —36 "	450 "	37— $40\frac{1}{2}$ "
V. $40\frac{1}{2}$ — $49\frac{1}{2}$ "	$40\frac{1}{2}$ —45 "	450 "	46— $49\frac{1}{2}$ "
VI. $49\frac{1}{2}$ —($58\frac{1}{2}$) "	$49\frac{1}{2}$ —(54) "	450 "	(55— $58\frac{1}{2}$) "

За 51 седмици, които тук вземаме за година, капитал I е завършил шест пълни работни периода, следователно произвел е стоки за $6 \times 450 = 2700$ ф.ст., а капитал II в пет пълни работни периода — за $5 \times 450 = 2250$ ф.ст. Освен това капитал II през последните $1\frac{1}{2}$ седмици на годината (от средата на 50-та до края на 51-вата седмица) е произвел още за 150 ф.ст. — всичко за 51 седмици е произведен продукт за 5100 ф.ст. Следователно, що се отнася до непосредствено производство на принадена стойност, която се произвежда само през време на работен период, целият капитал от 900 ф.ст. би извършил оборот $5\frac{2}{3}$ пъти ($5\frac{2}{3} \times 900 = 5100$ ф.ст.). Но ако разгледаме действителния оборот, ще видим, че капитал I е извършил оборот $5\frac{2}{3}$ пъти, тъй като в края на 51-вата седмица той има още да завършва

за 3 седмици своя шести оборотен период; $5\frac{2}{3} \times 450 = 2550$ ф.ст.; а капитал II е извършил оборот $5\frac{1}{6}$ пъти, тъй като са изминали само $1\frac{1}{2}$ седмици от неговия шести оборотен период, следователно още $7\frac{1}{2}$ седмици от него се падат на следващата година; $5\frac{1}{6} \times 450 = 2325$; целият действителен оборот = 4875 ф.ст.

Да разглеждаме капитал I и капитал II като два съвсем независими един от друг капитала. В своите движения те са съвсем самостоятелни; тези движения се допълват едно друго само защото техните работни периоди и техните периоди на обръщение непосредствено се сменят едни други. Те могат да се разглеждат като два съвсем независими капитала, принадлежащи на различни капиталисти.

Капитал I е изминал пет пълни оборотни периода и две трети от шести. В края на годината той се намира във форма на стоков капитал, на който за неговото нормално реализиране са нужни още 3 седмици. През това време той не може да влезе в производствен процес. Той функционира като стоков капитал: извършва обръщение. Той е изминал само $\frac{2}{3}$ от своя последен оборотен период. Това може да се изрази така: той е извършил само $\frac{2}{3}$ пъти оборот, само $\frac{2}{3}$ от цялата му стойност е извършила пълен оборот. Ние казваме: 450 ф.ст. извършват своя оборот за 9 седмици, следователно 300 ф.ст. — за 6 седмици. Такъв начин на изразяване пренебрегва органическото отношение между двете специфично различни съставни части на времето на оборота. Точният смисъл на израза, че авансираният капитал от 450 ф.ст. е извършил $5\frac{2}{3}$ оборота, е само, че той е извършил 5 пълни оборота и само $\frac{2}{3}$ от шести. Напротив, в израза: извършилият оборот капитал е равен на авансирания капитал, взет $5\frac{2}{3}$ пъти, следователно в гореприведения случай — $5\frac{2}{3} \times 450$ ф.ст. = 2550 ф.ст., е вярно това, че ако този капитал от 450 ф.ст. не се допълваше с друг капитал от 450 ф.ст., в действителност една част от него би трябвало да се намира в производствен процес, а другата в процес на обръщение. Ако искаме да изразим времето на оборота чрез масата на извършилия оборот капитал, то може да бъде изразено винаги изключително

чрез маса налична стойност (в действителност — маса готов продукт). обстоятелството, че авансираният капитал не се намира в състояние, в което той отново може да започне производствен процес, се изразява в това, че само част от него се намира в състояние, пригодено за производство, в това, че капиталът, за да се намира в състояние на непрекъснато производство, трябва съобразно с взаимното съотношение на периодите на производство и обръщение да се раздели на части, една от които постоянно да се намира в период на производство, а друга — постоянно в период на обръщение. Тук действа същият закон, според който масата на постоянно функциониращия производствен капитал се определя от *отношението* между времето на обръщение и времето на оборота.

В края на 51-вата седмица, която ние тук приемаме за край на годината, 150 ф.ст. от капитал II са авансирани за производство на още незавършен продукт. Една друга част се намира във форма на постоянен оборотен капитал — суровини и пр., — т.е. в такава форма, в която тя може да функционира в производствения процес като производствен капитал. Но трета част се намира в парична форма; това е най-малко сумата на работната заплата за останалата част от работния период (3 седмици), която обаче се изплаща само в края на всяка седмица. Макар в началото на новата година, следователно на новия цикъл от обороти, тази част от капитала да се намира не във форма на производствен капитал, а във форма на паричен капитал, в която тя не може да влезе в производствен процес, все пак при започване на новия оборот оборотен променлив капитал, т.е. жива работна сила, вече действа в производствения процес. Това явление произлиза от обстоятелството, че макар работната сила да се купува и потребява от началото на работния период, да кажем седмично, заплаща се едва в края на седмицата. Парите действат в този случай, като плащанно средство. Поради това, от една страна, те като пари се намират още в ръцете на капиталиста, докато, от друга страна, стоката, в която те се превръщат, работната сила, вече действа в производст-

вения процес; по този начин една и съща капиталова стойност тук се появява два пъти.

Ако разглеждаме само работните периоди, то:

$$\begin{array}{r} \text{Капитал I произвежда} \quad 6 \times 450 = 2\,700 \text{ ф.ст.} \\ \text{„ II „} \quad 5\frac{1}{3} \times 450 = 2\,400 \text{ ф.ст.} \\ \hline \text{Следователно всичко...} \quad 5\frac{1}{3} \times 900 = 5\,100 \text{ ф.ст.} \end{array}$$

И така, целият авансиран капитал от 900 ф.ст. $5\frac{2}{3}$ пъти в годината е функционирал като производствен капитал*). За производството на принадлежна стойност е безразлично дали през цялото време 450 ф.ст. действат в производствен процес и 450 ф.ст. в процес на обръщение, сменяйки се едни други, или пък 900 ф.ст. действат за $4\frac{1}{2}$ седмици в производство, а за следващите $4\frac{1}{2}$ седмици в обръщение.

$$\begin{array}{r} \text{Оборотът на капитал I е} \quad 5\frac{2}{3} \times 450 = 2\,550 \text{ ф.ст.} \\ \text{„ „ „ II „} \quad 5\frac{1}{6} \times 450 = 2\,325 \text{ ф.ст.} \\ \hline \text{Оборотът на целия капитал е} \quad 5\frac{5}{12} \times 900 = 4\,875 \text{ ф.ст.} \end{array}$$

Защото броят на оборотите на целия капитал е равен на сумата на резултатите от оборотите на I и II, разделена на сумата на I и II капитал.

Трябва да отбележим, че капитал I и II, ако са независими един от друг, все пак биха представлявали само различни самостоятелни части на обществения капитал, авансиран в една и съща сфера на производство. Следователно, ако общественият капитал в тази производствена сфера се състои само от I и II, за оборота на обществения капитал в тази сфера би важил същият начин на изчисление, който приложихме тук за двете съставни части, I и II, на един и същ частен капитал. Ако отидем по-нататък, също такава изчисление може да се направи за всяка част на целия обществен капитал, вложен в някоя отделна производствена сфера. Обаче в края на краищата

броят на оборотите на целия обществен капитал е равен на сумата на капитала, който е извършил обръщение в различните производствени сфери, разделена на сумата на капитала, авансиран в тези производствени сфери.

По-нататък трябва да се отбележи, че тъй както тук в едно и също частно предприятие капиталите I и II, точно взето, не съвпадат по годините на своя оборот (тъй като оборотният цикъл на капитал II започва $4\frac{1}{2}$ седмици по-късно от този на капитал I, годината на капитал I завършва $4\frac{1}{2}$ седмици по-рано от тази на капитал II), така и различните индивидуални капитали в една и съща производствена сфера започват своите операции в съвсем различни откъси от време и поради това завършват годишния си оборот в различно време на годината. Достатъчно е да извършим такова изчисление на средната величина, каквото приложихме по-горе към капитали I и II, за да сведем годините на оборота на различните самостоятелни части на обществения капитал към една обща оборотна година.

(горе)

II. РАБОТЕН ПЕРИОД, ПО-ГОЛЯМ ОТ ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Вместо да се сменят един друг, работни и оборотни периоди на капитал I и II се кръстосват помежду си. Едновременно тук става освобождаване на капитал, каквото в разгледания по-рано случай не ставаше.

Но това никак не изменя обстоятелството, че сега, както и преди, **1)** броят на работните периоди на целия авансиран капитал е равен на сумата на стойността на годишния продукт на двете авансирани части на капитала, разделена на целия авансиран капитал, и **2)** броят на оборотите на целия капитал е равен на сумата от двата сбора на извършилия оборот капитал, разделена на сумата на двата авансирани

капитала. И тук трябва да разглеждаме двете части на капитала така, като че ли извършваните от тях обороти са съвсем независими едни от друг.

И така, ние пак ще приемем, че за трудовия процес седмично се авансират 100 ф.ст. Работният период трае 6 седмици; следователно всеки път изисква авансиране на 603 ф.ст. (**капитал I**). Периодът на обръщение е 3 седмици; следователно оборотният период е, както и преди, 9 седмици. **Капитал II** от 300 ф.ст. влиза в действие в триседмичния период на обръщение на **капитал I**. Ако разглеждаме двата като капитали, независими един от друг, схемата на годишния оборот има такъв вид:

Таблица II

КАПИТАЛ I, 600 ф.ст.:

Оборотни периоди	Работни периоди	Авансирани	Периоди на обръщение
I. 1— 9 седм.	1— 6 седм.	600 ф. ст.	7— 9 седм.
II. 10—18 "	10—15 "	600 "	16—18 "
III. 19—27 "	19—24 "	600 "	25—27 "
IV. 28—36 "	28—33 "	600 "	34—36 "
V. 37—45 "	37—42 "	600 "	43—45 "
VI. 46—(54) "	46—51 "	600 "	(52—54) "

ДОБАВЪЧЕН КАПИТАЛ II, 300 ф.ст.:

Оборотни периоди	Работни периоди	Авансирани	Периоди на обръщение
I. 7—15 седм.	7— 9 седм.	300 ф. ст.	10—15 седм.
II. 16—24 "	16—18 "	300 "	19—24 "
III. 25—33 "	25—27 "	300 "	28—33 "
IV. 34—42 "	34—36 "	300 "	37—42 "
V. 43—51 "	43—45 "	300 "	46—51 "

Производственият процес продължава цяла година без прекъсване в еднакви размери. Двата капитала, I и II, остават съвсем разделени. Но за да си ги представим разделени, трябваше да разкъсаме техните действителни кръстосвания и сплитания, а от това да изменим и

броя на оборотите. Съгласно горната таблица, би извършвал оборот:

$$\text{Капитал I } 5\frac{2}{3} \times 600 = 3\,400 \text{ ф.ст.}$$

$$\text{„ II } 5 \times 300 = 1\,500 \text{ ф.ст.}$$

$$\text{Следователно целият капитал...} 5\frac{4}{9} \times 900 = 4\,900 \text{ ф.ст.}$$

Но това е невярно, защото, както ще видим, действителните периоди на производство и обръщение не съвпадат абсолютно с периодите на приведената схема, където главната цел беше, да се представят двата капитала, I и II, като независими един от друг.

В действителност обаче капитал II няма нито работен период, нито период на обръщение, отделени от периодите на капитал I. Работният период трае 6 седмици, периодът на обръщение — 3 седмици. Тъй като капитал II е равен само на 300 ф.ст., той може да запълни само част от работния период. Така е и в действителност. В края на 6-та седмица продукт на стойност 600 ф.ст. влиза в обръщение и в края на 9-та седмица се връща във форма на пари. Заедно с това в началото на 7-та седмица започва да действа капитал II и покрива потребностите на следващия работен период през 7—9-та седмици. Но по нашата предпоставка в края на 9-та седмица работният период завършва само наполовина. Следователно в началото на 10-та седмица отново влиза в действие току-що възвърналият се капитал I от 600 ф.ст. и със своите 300 ф.ст. покрива аванси, необходими за 10—12-та седмица. С това завършва вторият работен период. В обръщение се намира продукт на стойност 600 ф.ст., които в края на 15-та седмица ще се върнат обратно; но освен това има освободили се 300 ф.ст., сумата на първоначалния капитал II, които могат да функционират в първата половина на следващия работен период, следователно през 13—15-та седмици. След тяхното изтичане отново се възвръщат 600 ф.ст.; от тях 300 ф.ст. ще бъдат достатъчни до края на този работен период, а 300 ф.ст. остават свободни за следващия.

Така че работата върви по следния ред:

I оборотен период: 1—9-а седмица.

1-ви работен период: 1—6-а седмица. Функционира капитал I, 600 ф.ст.

I-ви период на обръщение: 7—9-а седмица. В края на 9-та седмица 600 ф. ст. се стичат обратно.

II оборотен период: 7—15-а седмица.

2-ри работен период: 7—12-а седмица.

Първа половина: 7—9-а седмица. Функционира капитал II, 300 ф. ст.

В края на 9-та седмица 600 ф. ст. се стичат обратно в парична форма (капитал I).

Втора половина: 10—12-а седмица. Функционират 300 ф.ст. от капитал I.

Другите 300 ф.ст. от капитал I остават свободни.

2-ри период на обръщение: 13—15-а седмица.

В края на 15-та седмица 600 ф.ст. (образувани наполовина от капитал I, наполовина от капитал II) се стичат обратно във вид на пари.

III оборотен период: 13—21-ва седмица.

3-ти работен период: 13—18-а седмица.

Първа половина: 13—15-а седмица. Освободилите се 300 ф.ст. започват да функционират. В края на 15-та седмица 600 ф.ст. се стичат обратно във вид на пари.

Втора половина: 16—18-а седмица. От възвърналите се 600 ф.ст. функционират 300 ф.ст., другите 300 ф.ст. отново остават свободни.

3-ти период на обръщение: 19—21-ва седмица, в края на които отново се възвръщат във вид на пари 600 ф.ст.; в тези 600 ф.ст. капитал I и капитал II сега са слети така, че не могат вече да бъдат различени един от друг.

По този начин до края на 51-вата седмица се получават осем пълни

оборотни периода на капитал от 600 ф.ст. (I: 1—9-а седмица; II: 7—15-а; III: 13-21-ва; IV: 19—27-а; V: 25-33-а; VI: 31—39-а; VII: 37—45-а; VIII: 43—51-а седмица). Но тъй като 49—51-а седмици се падат на осмия период на обръщение, през това време трябва да влезе в действие и да поддържа хода на производството 300 ф.ст. освободил се капитал. С това в края на годината оборотът ще има такъв вид: 600 ф.ст. осем пъти са извършили своето обръщение, това прави 4800 ф.ст. Към това трябва да се прибави продуктът на последните 3 седмици (49—51-а), но той е извършил само една трета от своето деветседмично обръщение, следователно към сумата на оборота трябва да се смята само една трета от неговата величина, 100 ф.ст. Следователно, ако годишният продукт, смятайки годината от 51 седмици, е равен на 5100 ф.ст., капиталът, който е извършил оборот, ще бъде само $4800 + 100 = 4900$ ф.ст.; следователно целият авансиран капитал от 900 ф.ст. е извършил оборот $5\frac{4}{9}$ пъти, т.е. незначително повече, отколкото в случай I.

В приведенния пример се приема случай, при който работното време е равно на $\frac{2}{3}$, а времето на обръщение на $\frac{1}{3}$ от оборотния период, следователно работното време е просто кратно на времето на обръщението. Пита се, става ли по-горното освобождаване на капитал и при други условия?

Да приемем работния период = 5 седмици, времето на обръщение = 4 седмици, капиталът, който седмично се авансира = 100 ф.ст.

I оборотен период: 1—9-а седмица.

1-ви работен период: 1—5-а седмица. Функционира капитал I = 500 ф.ст.

1-ви период на обръщение: 6—9-а седмица. В края на 9-та седмица 500 ф. ст. се стичат обратно във вид на пари.

II оборотен период: 6—14-а седмица.

2-ри работен период: 6—10-а седмица.

Първа част: 6—9-а седмица. Функционира капитал II = 400 ф.ст. В края на 9-та седмица се стича обратно във форма на пари капитал I =

500 ф.ст.

Втора част: 10-а седмица. От възвърналите се 500 ф.ст. функционират 100 ф.ст. Другите 400 ф.ст. остават свободни за следващия работен период.

2-ри период на обръщение: 11—14-а седмица. В края на 14-та седмица 500 ф.ст. се стичат обратно във вид на пари.

До края на 14-та седмица (11—14) функционират по-рано освободените се 400 ф.ст.; от възвърналите се след това 500 ф.ст. 100 ф.ст. попълват потребностите за третия работен период (11—15-а седмица), така че отново се освобождават 400 ф.ст. за четвърти работен период. Същото явление се повтаря във всеки работен период; при неговото започване имаме 400 ф.ст., които са достатъчни за първите 4 седмици. В края на 4-та седмица се стичат обратно във вид на пари 500 ф.ст., от които само 100 ф.ст. са необходими за последната седмица; другите 400 ф.ст. остават свободни за следващия работен период.

Да вземем по-нататък работен период от 7 седмици с капитал I от 700 ф.ст., време на обръщение 2 седмици с капитал II от 200 ф.ст.

В такъв случай **първият оборотен период** трае от 1—9-та седмица, от тях първият работен период от 1-та до 7-та седмица с аванс от 700 ф.ст. и първият период на обръщение от 8-та до 9-та седмица. В края на 9-та седмица 700 ф.ст. се стичат обратно във форма на пари.

Вторият оборотен период от 8-та до 16-та седмица включва втория работен период от 8-та до 14-та седмица. От тях потребностите на 8-та и 9-та седмица се покриват от капитал II. В края на 9-та седмица се възвръщат предишните 700 ф.ст., от тях се употребяват до края на работния период (10—14-а седмица) 500 ф.ст.; 200 ф.ст. остават свободни за следващия работен период. *Вторият период на обръщение* трае през 15-та и 16-та седмица; в края на 16-та седмица отново се възвръщат 700 ф.ст. След това във всеки работен период се

повтаря същото явление. Потребността от капитал за първите две седмици се покрива посредством 200 ф.ст., освободили се в края на предишния работен период; в края на 2-та седмица се възвръщат 700 ф.ст., но работният период брои още само 5 седмици, така че за него могат да бъдат употребени само 500 ф.ст., следователно 200 ф.ст. постоянно остават свободни за следващ работен период.

И така, оказва се, че в нашия случай, където приехме, че работният период е по-голям от периода на обръщение, в края на всеки работен период при всички обстоятелства имаме свободен паричен капитал, еднакво голям с капитал II, авансиран за периода на обръщението. В нашите три примера капитал II се равняваше: **в първия** — на 300 ф.ст., **във втория** - на 400 ф.ст., **в третия** — на 200 ф.ст.; съответно на това освобождаващият се в края на работния период капитал беше 300, 400 и 200 ф.ст.

(горе)

III. РАБОТЕН ПЕРИОД, ПО-МАЛЪК ОТ ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Отначало пак ще приемем оборотен период от 9 седмици; от тях 3 седмици са работен период, за който имаме на разположение капитал I = 300 ф.ст. Нека периодът на обръщение да бъде 6 седмици. За тях е нужен добавъчен капитал от 600 ф.ст., който ние пак можем да разделим на два капитала по 300 ф.ст., като всеки от тях запълва един работен период. Ние имаме тогава три капитала по 300 ф.ст.; от тях 300 ф.ст. винаги са заети в производството, а 600 ф.ст. се намират в сферата на обръщението.

Таблица III

КАПИТАЛ I:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 1—9 седм.	1—3 седм.	4—9 седм.
II. 10—18 "	10—12 "	13—18 "
III. 19—27 "	19—21 "	22—27 "
IV. 28—36 "	28—30 "	31—36 "
V. 37—45 "	37—39 "	40—45 "
VI. 46—(54) "	46—48 "	49—(54) "

КАПИТАЛ II:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 4—12 седм.	4—6 седм.	7—12 седм.
II. 13—21 "	13—15 "	16—21 "
III. 22—30 "	22—24 "	25—30 "
IV. 31—39 "	31—33 "	34—39 "
V. 40—48 "	40—42 "	43—48 "
VI. 49—(57) "	49—51 "	(52—57) "

КАПИТАЛ III:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 7—15 седм.	7—9 седм.	10—15 седм.
II. 16—24 "	16—18 "	19—24 "
III. 25—33 "	25—27 "	28—33 "
IV. 34—42 "	34—36 "	37—42 "
V. 43—51 "	43—45 "	46—51 "

Ние имаме тук точно подобие на случай I с тази само разлика, че сега се редуват три капитала вместо два. Кръстосване или преплитане на капиталите не става; всеки отделен капитал може да се проследи отделно до края на годината. Следователно, както и в случай I, тук в края на работния период не става освобождаване на капитал. Капитал I е изцяло вложен в края на 3-та седмица, възвръща се изцяло в края на 9-та и отново започва действие в началото на 10-та седмица. Същото става с капиталите II и III правилната и пълна смяна на един капитал от друг изключва всякакво освобождаване на капиталите.

Целият оборот се изчислява по следния начин:

Капитал I	300 ф.ст	X	$5\frac{2}{3}$	=	1 700 ф.ст.
„ II	300 „ „	X	$5\frac{1}{3}$	=	1 600 ф.ст.
„ III	300 „ „	X	5	=	1 500 ф.ст.

Целият капитал от 900 ф.ст. X $5\frac{1}{3}$ = 4 800 ф.ст.

Да вземем сега още един пример, при който периодът на обръщение не е точно кратно спрямо работния период; например работен период 4 седмици, период на обръщение 5 седмици; в такъв случай съответстващите размери на капитала биха били: капитал I = 400 ф.ст., капитал II = 400 ф.ст., капитал III = 100 ф.ст. Ние даваме схема само на първите три оборота;

Таблица IV

КАПИТАЛ I:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 1—9 седм.	1—4 седм.	5—9 седм.
II. 9—17 „	9.10—12 „	13—17 „
III. 17—25 „	17.18—20 „	21—25 „

КАПИТАЛ II:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 5—13 седм.	5—8 седм.	9—13 седм.
II. 13—21 „	13.14—16 „	17—21 „
III. 21—29 „	21.22—24 „	25—29 „

КАПИТАЛ III:

Оборотни периоди	Работни периоди	Периоди на обръщение
I. 9—17 седм.	9 седм.	10—17 седм.
II. 17—25 „	17 „	18—25 „
III. 25—33 „	25 „	26—33 „

Сплитане на капиталите тук става само доколкото работният период на капитал III, който стига само за една седмица и който поради това няма самостоятелен работен период, съвпада с първата работна седмица на капитал I. Но затова в края на работния период както на

капитал I, така и на капитал II се освобождава равна на капитал III сума от 100 ф.ст. И наистина, ако капитал III запълва първата седмица на втори и всички следващи работни периоди на капитал I, а в края на тази първа седмица се стича обратно целият капитал I, 400 ф.ст., то останалата част от работния период на капитал I е равна само на 3 седмици и съответният разход на капитал на 300 ф.ст. Така освободилите се 100 ф.ст. ще бъдат след това достатъчни за първата седмица на непосредствено следващия работен период на капитал II; в края на тази седмица се възвръща целият капитал II от 400 ф.ст.; но тъй като започналият вече работен период може да погълне още само 300 ф.ст., след неговото завършване отново остават свободни 100 ф.ст. и така нататък. Следователно, когато времето на обръщение не е просто кратно на работния период, в края на работния период става освобождаване на капитал; и при това този освобождаващ се капитал е равен на онази част от капитала, която запълва времето, излишък на периода на обръщение над работния период или над кратното на работния период.

Във всички изследвани случаи приемахме, че във всяко от разгледащите тук предприятия и работният период, и времето на обръщение през цялата година остават еднакви. Тази предпоставка бе необходима, щом искахме да изясним влиянието на времето на обръщение върху оборота и върху размерите на авансирания капитал. Нещата с нищо не се изменят от това, че всъщност такава предпоставка не винаги се осъществява с такава зависимост, а често и съвсем не отговаря на действителността.

В целия този отдел ние разглеждахме само оборотите на оборотния капитал, но не и тези на основния по простата причина, че обсъжданият въпрос не е никак свързан с основния капитал. Употребяваните в производствения процес средства на труда и пр. са основен капитал само доколкото тяхното време на употреба е по-дълго от оборотния период на оборотния капитал, доколкото времето, през което тези средства на труда продължават да служат в постоянно повтаряни

трудови процеси, е по-дълго от оборотния период на оборотния капитал, следователно, доколкото то е $= n$ оборотни периоди на оборотния капитал. Независимо от това, дали цялото време, образувано от тези n оборотни периоди на оборотния капитал, е по-дълго или по-късо, онази част от производствения капитал, която е авансирана за това време като основен капитал, няма да бъде отново авансирана за същото време. Тя продължава да функционира в предишната си потребителна форма. Различието е само в следното: съответно на различната продължителност на отделния работен период, влизащ във всеки оборотен период на оборотния капитал, основният капитал предава по-голяма или по-малка част от своята първоначална стойност на продукта на този работен период, и, съответно на продължителността на времето на обръщение, също влизащо във всеки оборотен период, тази пренесена върху продукта част от стойността на основния капитал по-бързо или по-бавно се възвръща в парична форма. Природата на темата, обсъждана в този отдел — оборота на оборотната част на производствения капитал, — произтича от природата на самата тази част на капитала. Приложеният в един работен период оборотен капитал не може да бъде приложен в нов работен период, докато не завърши своя оборот, не се превърне в стоков капитал, от него — в паричен капитал, а от този последния — отново в производствен капитал. Поради това, за да може след първия работен период веднага без прекъсване да последва втори, трябва отново да се авансира капитал, и да се превръща той в оборотни елементи на производствения капитал, и при това да се авансира в количество, достатъчно да се запълнят празнините, образувани вследствие на периода на обръщение на оборотния капитал, авансиран за първия работен период. Оттук произлиза влиянието на продължителността на работния период на оборотния капитал върху величината на трудовия процес в дадено производство и върху начина, по който авансираният капитал се разделя на части, т.е. върху размера на новите количества капитал, които допълнително се авансират. Но това е

тъкмо онова, което трябва да разгледаме в настоящия отдел.

(горе)

IV. ИЗВОДИ

От досегашното изследване следва:

A. Различните дялове, на които трябва да бъде разделен капиталът, за да може една негова част постоянно да се намира в работен период, докато други части се намират в период на обръщение, се сменят една друга, като различни самостоятелни индивидуални капитали, в два случая: **1)** Ако работният период е равен на периода на обръщение, следователно, ако оборотният период се разпада на две равни части. **2)** Ако периодът на обръщение е по-дълъг от работния период, но в същото време е просто кратно на работния период, така че един период на обръщение = n работни периоди, където n трябва да бъде цяло число.

В тези случаи нито една част от последователно авансирания капитал не се освобождава.

B. Напротив, във всички случаи, когато: **1)** периодът на обръщение е по-голям от работния период и не е просто негово кратно и **2)** когато работният период е по-голям от периода на обръщение — в тези случаи в края на всеки работен период, като почнем от втория оборот, постоянно и периодично се освобождава известна част от целия оборотен капитал. И при това, ако работният период е по-голям от периода на обръщение, този освободил се капитал е равен на частта от целия капитал, авансиран за периода на обръщение, а ако периодът на обръщение е по-голям от работния период, този капитал е равен на частта от капитала, която запълва излишъка на периода на обръщението над работния период или над кратното на работните периоди.

C. От това следва, че за **обществения** капитал, разглеждан от глед-

на точка на неговата оборотна част, освобождаването на капитал трябва да е правило, а простото редуване на последователно функциониращи в производството **части** на капитала трябва да е изключение. Защото еднаквостта на работния период и на периода на обръщение или еднаквостта на периода на обръщение и простотократно на работния период — тази правилна пропорционалност на двете съставни части на периода на оборота няма нищо общо с природата на нещата и поради това общо взето може да съществува само като изключение.

Следователно твърде значителна част на обществения оборотен капитал, който извършва няколко оборота годишно, през годишния цикъл от обороти периодично се намира във форма на освободил се капитал.

Освен това е ясно, че като приемаме за неизменни всички други условия, величината на този освобождаващ се капитал расте с размерите на трудовия процес или с величината на производството, следователно изобщо с развитието на капиталистическото производство. В случая, означен с **B2)** — защото нараства целият авансиран капитал; в случая **B1)** — защото с развитието на капиталистическото производство нараства продължителността на периода на обръщението, а следователно и на периода на оборота в онези случаи, при които работният период е по-малък от периода на обръщението, **) при липса на правилно съотношение между двата периода.

В първия случай ние трябваше да влягаме седмично например 100 ф.ст., за шестседмичен работен период 600 ф.ст., за триседмичен период на обръщение 300 ф.ст., всичко 900 ф.ст. Тук постоянно ще се освобождават 300 ф.ст. Напротив, ако седмичното вложение бъде 300 ф.ст., за работния период имаме 1800 ф.ст., за периода на обръщение 900 ф.ст., следователно периодично ще се освобождават вече 900 ф.ст. вместо 300 ф.ст.

D. Целият капитал, например от 900 ф.ст., трябва да бъде разделен на две части: както и преди 600 ф.ст. за работния период и 300 ф.ст. за периода на обръщение. Частта, която действително се влага в процеса на труда, ще намалее вследствие на това с една трета, от 900 ф.ст. на 600 ф.ст., и поради това размерът на производството ще се съкрати с една трета. От друга страна, 300 ф.ст. функционират, само за да не се прекъсва работният период, за да може във всяка седмица на годината да се влагат в трудовия процес по 100 ф.ст.

Абстрактно взето, безразлично е дали 600 ф.ст. работят през $8 \times 6 = 48$ седмици (продуктът = 4800 ф.ст.) или целият капитал от 900 ф.ст. се влага в трудовия процес за 6 седмици, а след това за 3 седмици период на обръщение лежи неизползван. В последния случай за 48 седмици би се работило $5\frac{1}{3} \times 6 = 32$ работни седмици (продуктът = $900 \times 5\frac{1}{3} = 4800$ ф.ст.), и 16 седмици той би лежал неизползван. Но дори ако се абстрахираме от по-голямата вреда за основния капитал през време на неговото бездействие за 16 седмици и от оскъпяването на труда, който трябва да се заплаща през цялата година, макар да действа само част от годината, такива редовни прекъсвания на производствения процес изобщо са несъвместими с воденето на съвременна крупна промишленост. Самата тази непрекъснатост е производителна сила на труда.

Ако се вгледаме сега по-отблизо в освободилия се капитал — в действителност капитал, дейността на който е временно отложена, — ще се окаже, че значителна част от него постоянно трябва да има форма на паричен капитал. Да се спрем на примера: работен период 6 седмици, период на обръщение 3 седмици, седмичен разход 100 ф.ст. В средата на втория работен период, в края на 9-та седмица, се възвръщат 600 ф.ст., от които през останалата част на работния период ще трябва да се влагат само 300 ф.ст. Следователно в края на втория работен период от тази сума ще се освободят 300 ф.ст. В какво състояние се намират тези 300 ф.ст.? Да приемем, че $\frac{1}{3}$ трябва да бъде вложена в работна заплата, $\frac{2}{3}$ са суровини и спомагателни ма-

териали. Следователно от възвърналите се 600 ф.ст. 200 ф.ст., предназначени за работна заплата, се намират в парична форма, а 400 ф.ст. се намират във форма на производствен запас, във форма на елементи на оборотната част на постоянния производствен капитал. Но тъй като за втората половина на II работен период е нужна само половината от този производствен запас, другата негова половина 3 седмици се намира във форма на превишаващ производствен запас, т.е. запас, който надхвърля потребностите на един работен период. Но капиталистът знае, че от тази част на възвърналия се капитал (400 ф.ст.) на текущия работен период ще му трябва само половината = 200 ф.ст. Следователно от пазарните условия ще зависи дали той ще превърне веднага тези 200 ф.ст. изцяло или само отчасти в превишаващ нуждата на момента производствен запас или пък в очакване на по-благоприятни пазарни условия ще ги задържи изцяло или отчасти във вид на паричен капитал. От друга страна, разбира се от само себе си, че частта, вложена в работна заплата, равна на 200 ф.ст., се задържа в парична форма. Като купи работната сила, капиталистът не може да я постави в склада, като суровия материал. Той трябва да я включи в производствения процес и да ѝ плаща в края на всяка седмица. Следователно от освободилия се капитал от 300 ф.ст. във всеки случай тези 100 ф.ст. ще имат *форма* на освободил се, т.е. на такъв паричен капитал, който не е необходим за работния период. Така че капиталът, освободил се във форма на паричен капитал, трябва да е равен поне на променливата част на капитала, разходвана за работна заплата; максимумът на този паричен капитал е размерът на целия освободил се капитал. В действителност неговата величина постоянно се колебае между този минимум и максимум.

Паричният капитал, така освободил се вследствие само на механизма на оборотите, трябва да играе значителна роля (наред с паричния капитал, който се образува от последователното възвръщане на основния капитал, и с паричния капитал, необходим във всеки трудов процес за променлив капитал), щом се развива кредитната система, и

в същото време трябва да образува една от нейните основи.

Да приемем в нашия пример, че времето на обръщение се съкращава от три на две седмици. Нека това не е нормално явление, а само резултат на добрата конюнктура, на съкращаване на платежни срокове и пр. Капиталът от 600 ф.ст., изразходван през време на работния период, се връща една седмица по-рано, отколкото е необходимо, следователно той се освобождава за тази седмица. По-нататък, в средата на работния период както преди се освобождават 300 ф.ст. (част от онези 600 ф.ст.), но се освобождават за 4 седмици вместо за 3. Следователно за една седмица на паричния пазар се намират 600 ф.ст. и за 4 вместо 3 седмици — 300 ф.ст. Тъй като това се отнася не само до един капиталист, а до много и става в различни периоди, в различни производствени отрасли, на пазара се появява вследствие на това повече свободен паричен капитал. Ако такова състояние продължава по-дълго, производството се разширява, където условията позволяват това. Капиталистите, които работят с получен на кредит капитал, ще предявяват по-малко търсене на паричния пазар, което ще облекчи последния в същата степен, както и увеличеното предлагане; или, на края, сумите, станали излишни за механизма на обръщението, ще бъдат окончателно изхвърлени на паричния пазар.

Вследствие съкращаването на времето на обръщение от 3 на 2 седмици и следователно на оборотния период от 9 на 8 седмици $\frac{1}{9}$ от целия авансиран капитал става излишна. Шестседмичният работен период може сега да протича без прекъсване с 800 ф.ст., както преди с 900 ф.ст. Поради това част от стойността на стоковия капитал, равна на 100 ф.ст., превърнала се в пари, остава в такова състояние, във вид на паричен капитал, и вече не функционира по-нататък като част от капитала, авансиран за производствения процес. Докато производството продължава в предишни размери и при равни други условия, като цени и т.н., стойностната сума на авансирания капитал намалява от 900 на 800 ф.ст. Остатъкът от 100 ф.ст. от първоначално авансираната стойност се отделя във форма на паричен капитал. Ка-

то такъв той постъпва на паричния пазар и образува допълнителна част на функциониращите тук капитали.

От това се вижда как може да се образува излишък от паричен капитал и не само в смисъл, че предлагането му е по-голямо от неговото търсене; това е винаги само относителен излишък, какъвто има например в „меланхоличния период“, който след свършване на кризата открива нов цикъл. Не, това е излишък в смисъл, че определена част от авансираната капиталова стойност се оказва излишна за продължаване на целия обществен процес на възпроизводство (включващ и процеса на обръщение) и поради това се отделя във форма на паричен капитал; това е излишък, който възниква при предишната величина на производство и предишните цени изключително вследствие на съкращаване на периода на оборота. Масата — по-голяма или по-малка — пари в обръщение, няма никакво влияние върху това.

Да приемем, напротив, че периодът на обръщение се удължава, да кажем от 3 на 5 седмици. Тогава вече при следващия оборот възвръщането на авансирания капитал става 2 седмици по-късно. Последната част на производствения процес на този работен период не може да се води по-нататък чрез самия механизъм на оборота, който извършва авансираният капитал. При по-голяма продължителност на това състояние може да настъпи съкращаване на производствения процес — на размера, в който той се води, — както в предишния случай стана разширяване. Но за да продължи процесът в предишния мащаб, авансираният капитал трябва да се увеличи с $\frac{2}{9}$ от своя размер = 200 ф.ст. за цялото времетраене на това удължаване на периода на обръщението. Този добавъчен капитал може да се вземе само от паричния пазар. Ако удължаването на периода на обръщение става в един или няколко големи отрасли на капиталистическа дейност, то може да окаже натиск върху паричния пазар, ако това влияние не се парализира от противоположно влияние от друга страна. И в този случай е очевидно до осезаемост, че такъв натиск, както преди това излишъкът, ни най-малко не е свързан с изменение нито на цените на

стоките, нито на количеството на наличните средства за обръщение.

{Подготовката на тази глава за печат създаде немалки затруднения. Колкото и силен да беше Маркс в алгебрата, цифровите изчисления, особено търговските, не му се удаваха, макар да съществува една дебела връзка от тетрадки, в които той сам в много примери е правил всички видове търговски сметки. Но знанието на отделните сметководни методи и упражняването в обикновеното практическо търговско сметководство съвсем не е едно и също, и по този начин Маркс се е заплел в изчисленията на оборотите, така че наред с незавършеността на края са се получили известни неточности и противоречия. В отпечатаните по-горе таблици аз запазих само най-простото и аритметически вярното главно по следните съображения.

Неверните резултати на тези трудни изчисления са довели до това, че Маркс е придавал незаслужено значение на едно — според мен — фактически маловажно обстоятелство. Имам предвид това, което той нарича «освобождаване» на паричен капитал. Действителната същност на нещата при допуснатите по-горе предпоставки е следната.

Каквото и да е отношението между големината на работния период и времето на обръщение, следователно *отношението* между капитали I и II, след завършване на първия оборот у капиталиста така или иначе се възвръща на правилни интервали, равни по дължина на работния период, необходимият за един работен период капитал в парична форма, следователно сума, равна на капитал I.

Ако работният период = 5 седмици, времето на обръщение = 4 седмици, капитал I = 500 ф.ст., всеки път се възвръща парична сума от 500 ф.ст.: в края на 9-та, 14-та, 19-та, 29-та и т.н. седмица.

Ако работният период = 6 седмици, времето на обръщение = 3 седмици, капитал I — 600 ф.ст., възвръщат се по 600 ф.ст.: в края на 9-а, 15-а, 21-а, 27-а 33-а и т.н. седмица.

Най-после, ако работният период = 4 седмици, времето на обръщение = 5 седмици, капитал I = 400 ф.ст., възвръщането на всеки 400 ф.ст. ще последва в края на 9-а, 13-а, 17-а, 21-а, 25-а и т.н. седмица.

Дали част от тези възвърнали се пари ще бъде излишна за текущия работен период, следователно дали тя ще се освободи и какви са нейните размери — това е съвсем безразлично. Предполага се, че производството върви непрекъснато в същата величина, а за да става това, трябва да са налице пари, следователно те трябва да се възвръщат, безразлично дали се «освобождават» или не. Прекъсне ли производството, прекъсва и освобождаването,

С други думи: освобождаване на пари, следователно образуване на скрит, само потенциален капитал в парична форма, разбира се, става, но то става при всякакви обстоятелства, а не само при специални условия, близки до условията, набелязани в текста; и то става в по-голяма величина, отколкото се предполага в текста. По отношение на оборотния капитал I промишленият капиталист в края на всеки оборот се намира в съвсем същото положение, както при основаването на предприятието: той отново е получил наведнъж целия оборотен капитал, докато той може да извършва само постепенно превръщането му отново в производствен капитал.

Главното в текста е посочването, че, от една страна, значителна част от промишления капитал постоянно трябва да съществува в парична форма, от друга страна — още по-значителна част трябва да приема временно парична форма. Моите допълнителни бележки само подкрепят това посочване. — Ф.Е.}

(горе)

V. ВЛИЯНИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕТО НА ЦЕНИТЕ

Ние приехме по-горе неизменни цени, неизменна величина на производството, от една страна, съкращаване или удължаване на времето

на обръщение — от друга. Да приемем сега, напротив, неизменна продължителност на оборотния период, неизменна величина на производството, но, от друга страна, изменение на цените, т.е. спадане или покачване на цените на оборотните елементи на производствения капитал, т.е. на цените на суровите и спомагателни материали и на труда или на двата първи от тези елементи. Да приемем, че цената на суровините и спомагателните материали, а също така на работната заплата, са спаднали наполовина. Тогава в нашия пример ще бъде нужно седмично да се авансира капитал от 50 ф.ст. вместо 100, а за деветседмичен оборотен период — 450 ф.ст. вместо 900. Преди всичко 450 ф.ст. от авансираната капиталова стойност се отделят като паричен капитал, но производственият процес ще продължи в същия мащаб, със същия оборотен период и с предишното негово деление на работен период и период на обръщение. Годишното количество продукт също ще остане предишното, но неговата стойност ще намалее наполовина. Тази промяна, придружавана от изменение в търсенето и предлагането на паричен капитал, не е предизвикана нито от ускоряване на обръщението, нито от изменение на количеството намиращи се в обръщение пари. Напротив, понижението на стойността, съответно на цената на елементите на производствения капитал наполовина би имало преди всичко това влияние, че за воденето на предприятието *X* в предишни размери би се авансирала капиталова стойност, намалена наполовина; а тъй като предприятието *X* авансира тази капиталова стойност преди всичко във форма на пари, т.е. на паричен капитал, то значи би хвърляло на пазара само половината от предишното количество пари. Количеството на хвърлените в обръщение пари би намаляло, тъй като цените на елементите на производството са спаднали. Такова би било **първото** следствие.

Но, **второ**, половината от първоначално авансираната капиталова стойност от 900 ф.ст. = 450 ф.ст., която *a)* би сменяла последователно формата на паричен капитал, производствен капитал и стоков ка-

питал, *b*) едновременно би се намирала отчасти във форма на паричен капитал, отчасти във форма на производствен капитал и отчасти във форма на стоков капитал, при което тези части биха се намирали редом една до друга — тази половина би се отделила от оборота на предприятието *X* и би постъпила поради това като допълнителен паричен капитал на паричния пазар, би оказала върху него въздействие като допълнителна съставна част. Тези освободили се пари, 450 ф.ст., действат като паричен капитал не защото са пари, оказали се излишни за водене на предприятието *X*, а защото са съставна част от първоначалната капиталова стойност и следователно трябва да продължават да действат като капитал, а не да бъдат изразходвани като просто средство за обръщение. Най-подходящата форма, за да се накарат те да действат като капитал, е да се хвърлят на паричния пазар като паричен капитал. От друга страна, би могло и да се удвои мащабът на производството (основния капитал оставяме настрана). Със същия авансиран капитал от 900 ф.ст. би могло да се води производствен процес в двоен мащаб.

От друга страна, ако цените на оборотните елементи на производствения капитал биха се покачили с половина седмично вместо 100 ф.ст. биха били нужни 150 ф.ст., следователно вместо 900 ф.ст. вече 1350 ф.ст. За да се води предприятието в същия мащаб, би бил необходим 450 ф.ст. добавъчен капитал и това, в зависимост от състоянието на паричния пазар, би оказало върху него *съответно* по-голям или по-малък натиск. Ако за всеки свободен капитал на пазара вече би се предявявало търсене, би възникнала усилена конкуренция за свободен капитал. Ако известна част от него би лежала неизползвана, тя *съответно* би била призвана към дейност.

Но възможен е и трети случай; при даден мащаб на производство, при неизменна бързина на оборота и неизменни цени на елементите на оборотния производствен капитал цената на продуктите на предприятието *X* може да спадне или да се покачи. Ако цената на стоките, произвеждани от предприятието *X*, спада, цената на неговия стоков

капитал от 600 ф.ст., които то постоянно хвърля в обръщение, спада например на 500 ф.ст. Следователно една шеста от стойността на авансирания капитал не се възвръща от процеса на обръщението; тя пропада в този процес (съдържащата се в стоковия капитал принадлежна стойност тук не се взема под внимание). Но тъй като стойността, а съответно и цената на елементите на производството остава същата, възвърналите се 500 ф.ст. ще стигнат за възстановяване на $\frac{5}{6}$ от капитала от 600 ф.ст., постоянно зает в производствения процес. Следователно, за да продължава производството в същия мащаб, би трябвало да се изразходват 300 ф.ст. добавъчен паричен капитал.

Обратно: ако цената на продуктите на предприятието X се покачи, ще се покачи и цената на стоковия капитал от 600 ф.ст. например на 700 ф.ст. Една седма от неговата цена = 100 ф.ст. идва не от производствения процес, не е била авансирана за него, а идва от процеса на обръщението. Обаче за възстановяване на производствените елементи са нужни само 600 ф.ст.; следователно 100 ф.ст. се освобождават.

Изследването на причините защо в първия случай периодът на оборота се съкращава или удължава, защо във втория случай цените на суровия материал и на труда, а в третия случай цените на произведените продукти се покачват или спадат, не влиза в кръга на въпросите, които досега изследвахме.

Но в кръга на тия въпроси влиза, разбира се, следното:

I случай. Неизменна величина на производството, неизменна цена на елементите на производството и на продуктите, изменение в периода на обръщението, а следователно и в периода на оборота.

Както приехме в нашия пример, вследствие на съкращаване периода на обръщението ще бъде нужно да се авансира $\frac{1}{9}$, по-малко от целия капитал; поради това капиталът ще се съкрати от 900 ф.ст. на 800

ф.ст. и ще се отдели паричен капитал от 100 ф.ст. Както преди предприятие X доставя същия шестседмичен продукт със същата стойност 600 ф.ст., а тъй като се работи цяла година без прекъсване, за 51 седмици то ще даде предишното количество продукт на стойност 5100 ф.ст. Следователно по отношение на количеството и цената на продукта, който предприятието хвърля в обръщение, няма никаква промяна, не става такава и в сроковете, в които предприятието хвърля продукт на пазара. Но има освободени 100 ф.ст., тъй като вследствие съкращаването на периода на обръщение процесът е наситен при капиталов аванс само от 800 ф.ст. вместо предишните 900 ф.ст. Тези 100 ф.ст. освободил се капитал съществуват във форма на паричен капитал. Но те съвсем не са такава част от авансирания капитал, която постоянно би трябвало да функционира във форма на паричен капитал. Да приемем, че от авансирания оборотен капитал I = 600 ф.ст. $\frac{4}{5} = 480$ ф.ст. постоянно се изразходват за производствени материали и $\frac{1}{5} = 120$ ф.ст. — за работна заплата. Следователно седмично 80 ф.ст. отиват за производствени материали, 20 ф.ст. — за работна заплата. Следователно капитал II = 300 ф.ст. също трябва да бъде разделен на $\frac{4}{5} = 240$ ф.ст. за производствени материали и $\frac{1}{5} = 60$ ф.ст. — за работна заплата. Капиталът, изразходван за работна заплата, трябва постоянно да се авансира в парична форма. Щом стоковият продукт на стойност общо 600 ф.ст. отново се превърне в парична форма, щом той бъде продаден, 480 ф.ст. от тази сума могат да бъдат превърнати в производствени материали (в производствен запас), но 120 ф.ст. запазват своята парична форма, за да послужат за изплащане на работна заплата в продължение на 6 седмици. Тези 120 ф.ст. са онзи минимум от възвръщащия се капитал от 600 ф.ст., който постоянно се възобновява и замества във форма на паричен капитал и поради това постоянно трябва да бъде налице като функционираща в парична форма част на авансирания капитал.

Ако сега от периодично освобождаващите се за 3 седмици 300 ф.ст.,

които също се разпадат на 240 ф.ст. за производствен запас и 60 ф.ст. за работна заплата, се отделят вследствие на съкращаване на времето на обръщение 100 ф.ст. във форма на паричен капитал, които ще бъдат съвсем изхвърлени от механизма на оборота — откъде идват парите за тези 100 ф.ст. паричен капитал? Само в една пета своя част те се състоят от паричен капитал, който периодично се освобождава в пределите на оборотите. Но $\frac{4}{5} = 80$ ф.ст. вече са замесени от добавъчен производствен запас със същата стойност. По какъв начин този добавъчен производствен запас се превръща в пари и откъде се вземат парите за това превръщане ?

След като веднъж е станало съкращаване на времето на обръщение, от горепосочените 600 ф.ст. са се превърнали в производствен запас само 400 ф.ст. вместо 480 ф.ст. Останалите 80 ф.ст. се задържат в тяхната парична форма и заедно с горепосочените 20 ф.ст., предназначени за работна заплата, са този отделен капитал от 100 ф.ст. Макар тези 100 ф.ст. да идват от обръщението посредством купуване на стоков капитал от 600 ф.ст. и сега се изтеглят от обръщение, тъй като няма да бъдат изразходвани отново за работна заплата и за елементи на производството, не трябва да се забравя, че във формата на пари те само отново се оказват в същата *форма*, в която първоначално са били хвърлени в обръщението. Отначало за производствен запас и за работна заплата са изразходвани 900 ф.ст. пари. Сега, за да се води същият производствен процес, са нужни вече само 800 ф.ст. Отделилите се вследствие на това в парична форма 100 ф.ст. образуват сега нов, търсещ влагане паричен капитал, нова съставна част на паричния пазар. Макар те и по-рано периодично да са приемали форма на освободен паричен капитал и на добавъчен производствен капитал, самите тези латентни състояния са условие за водене на производствения процес, тъй като са условие за неговата непрекъснатост. Сега 100 ф.ст. вече не са нужни за същата цел и поради това образуват нов паричен капитал, една от съставните части на паричния пазар, макар те съвсем да не образуват нито добавъчен

елемент на вече наличния обществен паричен запас (защото те са съществували при започване на предприятието и са били хвърлени от него в обръщението), нито ново натрупано съкровище.

Сега тези 100 ф.ст. фактически се изтеглят от обръщение, доколкото са част от авансирания паричен капитал, която вече не намира приложение в същото предприятие. Но такова изтегляне е възможно само защото се е ускорило с една седмица превръщането на стоковия капитал в пари, а тези пари — в производствен капитал, $C'—II—C$, следователно ускорило се е и обръщението на парите, участващи в този процес. Те са изтеглени от него, защото повече не са нужни за оборота на капитала на X .

Тук приемаме, че авансираният капитал принадлежи на този, който го прилага. Ако капиталът беше получен в кредит, това нямаше да измени нищо. При съкращаване времето на обръщение капиталистът ще се нуждае вместо от 900 ф.ст. само от 800 ф.ст. получен в кредит капитал. 100 ф.ст., върнати на кредитора, образуват както преди нов паричен капитал от 100 ф.ст., само с тази разлика, че сега той се намира в ръцете на Y вместо на X . По-нататък, ако капиталистът X би получавал на кредит производствени материали на стойност 480 ф.ст., така че сам да авансира в пари само 120 ф.ст. за работна заплата, сега той може да взема на кредит производствени материали за 80 ф.ст. по-малко, и тези 80 ф.ст. са по този начин стоков капитал в излишък за капиталиста, който дава на кредит, докато у капиталиста X биха се отделили 20 ф.ст. в пари.

Допълнителният производствен запас е намалял сега с $\frac{1}{3}$. Като $\frac{4}{5}$ от 300 ф.ст. той беше равен на допълнителен капитал $II = 240$ ф.ст.; сега той е равен само на 160 ф.ст., т.е. допълнителен запас за 2 седмици вместо за 3. Сега той ще се възобновява всеки 2 седмици вместо всеки 3, но също така за потребностите на 2 седмици вместо за 3. Закупките например на пазара на памук се повтарят по такъв начин по-често и на по-малки партии. От пазара се изтегля същото количест-

во памук, защото масата на продукта остава същата. Но закупките се разпределят иначе по време и се разпростират върху по-продължително време. Да приемем например, че става дума за 3 месеца и за 2 месеца; годишното потребление на памук нека бъде 1200 бали. В първия случай ще се продават:

на 1 януари	300 бали,	остават на склад	900 бали
„ 1 април	300	„ „ „ „	600 „
„ 1 юли	300	„ „ „ „	300 „
„ 1 октомври	300	„ „ „ „	0 „

Във втория случай, напротив:

на 1 януари	се продават	200,	на склад	1 000 бали
„ 1 март	„	200	„	800 „
„ 1 май	„	200	„	600 „
„ 1 юли	„	200	„	400 „
„ 1 септември	„	200	„	200 „
„ 1 ноември	„	200	„	0 „

Следователно вложените в памук пари се връщат напълно едва един месец по-късно, през ноември вместо през октомври. И така, ако чрез съкращаване на времето на обръщение, а заедно с това и на оборота, се отделя във форма на паричен капитал $\frac{1}{9}$ от авансирания капитал = 100 ф.ст., и ако те са съставени от 20 ф.ст. периодично повтарящ се излишък от паричен капитал, предназначен за седмично плащане на работна заплата, и от 80 ф.ст., които периодично се появяват като излишък от производствен запас за една седмица, на това намаление на излишъка от производствен запас у фабриканта на стойност 80 ф.ст. съответства увеличение на стоковия запас у търговеца на памук. Същият памук толкова по-дълго лежи в неговите складове като стока, колкото по-малко лежи в складовете на фабриканта като производствен запас.

Дотук приемахме, че съкращаването на времето на обръщение в предприятието на X произтича от това, че X по-бързо продава своите стоки или по-бързо получава пари за тях, съответно при кредит от

съкращаване на платежния срок. Следователно това съкращаване на времето на обръщение произтича от по-бързата продажба на стоката, от по-бързото превръщане на стоковия капитал в паричен, от $C'—II$, от първата фаза на процеса на обръщението. То може да произтича и от втората фаза, $II—C$, следователно от едновременното изменение било на работния период, било на времето на обръщение на капитала на Y , Z и т.н., които доставят на капиталиста X производствени елементи за неговия оборотен капитал.

Ако например памукът, въглищата и пр. при стария транспорт се намират на 3 седмици път от мястото на тяхното производство или складиране до производственото място на капиталист X , минимумът производствен запас на X трябва да стигне най-малко за 3 седмици, до пристигане на нови запаси. Докато памукът и въглищата се намират на път, те не могат да служат като средство за производство. През това време те представляват по-скоро предмет на труда за транспортната промишленост и на заетия в нея капитал, те са също така извършващ обръщението си стоков капитал на производителя на въглища или на търговеца на памук. При по-усъвършенстван транспорт времето на пътуване се съкращава на 2 седмици. Така че производственият запас може да се превърне от триседмичен в двуседмичен. Заедно с това се освобождава авансираният за това допълнителен капитал от 80 ф.ст., както и 20 ф.ст., предназначени за работна заплата, тъй като извършилият оборота си капитал от 600 ф.ст. се връща една седмица по-рано.

От друга страна, ако например се съкращава работният период на капитала, който доставя суровините (примери за което дадохме в предишни глави), ако следователно нараства възможността за възобновяване на суровините, производственият запас може да се намали, времето от един период на възобновяване до друг може да се съкрати.

Ако, напротив, времето на обръщение и вследствие на това оборот-

ният период се удължи, необходимо е авансиране на допълнителен капитал — от джоба на самия капиталист, ако той има допълнителен капитал. Но в такъв случай този капитал в една или друга форма ще бъде вложен като част от капитала, който се намира на паричния пазар; за да се получи на разположение, той трябва да се освободи от старата форма, например да се продадат акции, да се изтеглят влогове, така че и в този случай ще бъде оказано косвено влияние върху паричния пазар. Или капиталистът трябва да получи в кредит допълнителен капитал. Що се отнася до частта от допълнителния капитал, необходима за работна заплата, при нормални условия тя постоянно трябва да се авансира като паричен капитал и капиталистът X по този начин оказва от своя страна известен пряк натиск върху паричния пазар. За частта от капитала, която трябва да бъде вложена в производствени материали, авансирането във вид на паричен капитал е неизбежно само ако капиталистът трябва да ги плаща в брой. Ако той може да ги получи на кредит, това не оказва пряко влияние върху паричния пазар, защото допълнителният капитал тогава пряко се авансира като производствен запас, а не най-напред като паричен капитал. Ако кредиторът на свой ред пуска получената от X менителница непосредствено на паричния пазар, скантира я и пр., това ще въздейства косвено, чрез втора ръка, върху паричния пазар. Но ако той използва тази менителница, например за да плати предсрочно свой дълг, платим по-късно, този допълнително авансиран капитал няма да въздейства нито пряко, нито косвено върху паричния пазар.

II случай. Изменение на цената на производствените материали, всички други условия неизменни.

По-горе приехме, че от целия капитал от 900 ф.ст. $\frac{4}{5} = 720$ ф.ст. се разходват за производствени материали и $\frac{1}{5} = 180$ ф.ст. за заплати.

Ако цената на производствените материали спадне наполовина, за тях за шестседмичния работен период ще бъдат нужни само 240 ф.ст. вместо 480 ф.ст. и за добавъчен капитал № II ще са нужни само

120 ф.ст. вместо 240 ф.ст. Следователно капитал I се съкращава от 600 ф.ст. на $240+120 = 360$ ф.ст. и капитал II — от 300 ф.ст. на $120+60 = 180$ ф.ст. Целият капитал от 900 ф.ст. се намалява на $360+180 = 540$ ф.ст. Следователно отделят се 360 ф.ст.

Този отделил се и сега незаеет паричен капитал, който поради това търси приложение на паричния пазар, не е нищо друго освен част от капитала от 900 ф.ст., първоначално авансиран във вид на паричен капитал, която част е станала излишна вследствие на спадането на цените на онези елементи на производството, в които тя периодично се превръща — станала е излишна, ако предприятието не се разширява, а се води в предишния мащаб. Ако това спадане на цените е предизвикано не от случайни обстоятелства (например от особено богата реколта, прекалено голямо количество предлагани стоки и пр.), а от увеличаване на производителната сила на онзи отрасъл, доставящ суровини, този паричен капитал би бил абсолютен прираст за паричния пазар и изобщо за свободния капитал, който се намира във форма на паричен капитал, защото този капитал вече не би бил необходима съставна част на вече намерилия приложение капитал.

III случай. Изменение на пазарната цена на самия продукт.

В този случай с понижаването на цената част от капитала се оказва загубена и поради това трябва да бъде заместена от нов аванс на паричен капитал. Тази загуба за продавача може да бъде спечелена на свой ред от купувача. Пряко, ако продуктът е спаднал в пазарната си цена само вследствие на случайна конюнктура и след това отново се покачва до нормалната си цена. Косвено, ако изменението на цената е предизвикано от изменение на стойността, отразяващо се и на стария продукт, и ако този продукт като елемент на производството отново влиза в друга производствена сфера и *съответно* освобождава тук капитал. И в двата случая загубеният за X капитал, за чието заместване X упражнява натиск върху паричния пазар, може да му бъде доставен от неговите контрагенти като нов допълнителен капи-

тал. В такъв случай става само преместване.

Ако, напротив, цената на продукта се покачва, от сферата на обръщение се присвоява капиталова част, която не е била авансирана. Тя не е органическа част от капитала, авансиран за производствения процес, и поради това, ако производството не се разширява, образува отделен паричен капитал. Тъй като ние приехме, че цените на елементите на продукта са били дадени, преди той да е излязъл като стоков капитал на пазара, повишение на цените би могло да бъде предизвикано тук от действително изменение на стойността, доколкото то има обратно действие, например ако цената на суровите материали след това се е покачила. В този случай капиталистът X би спечелил от своя продукт, който извършва обръщение на пазара като стоков капитал, и от притежавания производствен запас. Тази печалба би му доставила допълнителен капитал, който ще му бъде нужен сега за продължаване на неговото предприятие при нови повишени цени на елементите на производството.

Или пък повишението на цените ще бъде само временно. Тогава онава, което за капиталиста X ще бъде нужно като допълнителен капитал, се оказва за другата страна освободил се капитал, доколкото неговият продукт е елемент на други производствени отрасли. Каквото единият е загубил, другият го е спечелил.

[\(горе\)](#)

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА

ОБОРОТ НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ

I. ГОДИШНА НОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Да приемем оборотен капитал от 2500 ф.ст, и то такъв, при който $\frac{4}{5} = 2000$ ф.ст. са **постоянен** капитал (материали за производство), а $\frac{1}{5} = 500$ ф.ст. - **променлив** капитал за работна заплата.

Периодът на оборота нека бъде равен на 5 седмици; работният пери-

од = 4 седмици, периодът на обръщение = 1 седмица. Тогава капитал I = 2000 ф.ст. ще се състои от 1600 ф.ст. постоянен капитал и 400 ф.ст. променлив капитал; капитал II = 500 ф.ст.; от тях 400 ф.ст. постоянен и 100 ф.ст. променлив. За всяка работна седмица се изразходва капитал от 500 ф.ст. За една година (50 седмици), се произвежда годишен продукт от $500 \times 50 = 25000$ ф.ст. Следователно капитал I от 2000 ф.ст., постоянно зает в работен период, прави $12\frac{1}{2}$ оборота годишно. $2000 \times 12\frac{1}{2} = 25\ 000$ ф.ст., от които $\frac{4}{5} = 20\ 000$ ф.ст. са постоянен капитал, изразходван за средства за производство, и $\frac{1}{5} = 5000$ ф.ст. — променлив капитал за работна заплата. Целият капитал от 2500 ф.ст. напротив, извършва оборот $\frac{25\ 000}{2\ 500} = 10$ пъти.

Изразходваният през време на производството променлив оборотен капитал може отново да служи в процес на обръщение само доколкото бъде продаден продуктът, в които е възпроизведена неговата стойност, доколкото той се превръща от стоков в паричен капитал, който отново да бъде изразходван за заплащане на работна сила. Но също така стои работата и с изразходвания за производството постоянен оборотен капитал (материали за производство), стойността на който отново се появява в продукта като част от стойността на последния. Общото свойство на двете тези части — променлива и постоянна част на оборотния капитал — и тяхното различие от основния капитал се състои не в това, че тяхната стойност, пренесена върху продукта, извършва обръщение чрез стоковия капитал, т.е. посредством обръщението на продукта като стока. Известна част от стойността на продукта, и поради това на продукта, извършващ обръщението като стока, известна част от стоковия капитал винаги се състои от изхабяването на основния капитал, т.е. от частта от стойността на основния капитал, пренесена върху продукта през време на производството. Но различието се състои в следното: основният капитал продължава да функционира в производствения процес в старата си потребителна форма в продължение на по-къс или по-дълъг цикъл от оборотни периоди на оборотния капитал (= оборотния постоянен +

оборотния променлив капитал); между това всеки отделен оборот възстановява целия оборотен капитал, който е влязъл — във вид на стоков капитал — от сферата на производство в сферата на обръщение. Първата фаза на обръщението, $C'—II$, е обща за оборотния постоянен и оборотния променлив капитал. Във втората фаза те се разделят. Парите, в които се е превърнала стоката, отчасти се превръщат в производствен запас (оборотен постоянен капитал). Съответно на различните срокове, в които се закупуват съставните части на този запас, една част от тези пари може да се превърне в производствени материали по-рано, друга по-късно, но в края на краищата всички тези пари отиват за производствени материали. Друга част от парите, получени от продажба на стоката, остават да лежат като паричен запас и малко по малко се изразходват за заплащане на работната сила, включена в производството. Тя образува оборотния променлив капитал. Въпреки това при оборота на капитала, при неговото превръщане в продукт, от продукт в стока, от стока в пари, всеки път става пълно възстановяване на едната или другата част. Именно на това основание ние разглеждахме в предишната глава оборота на оборотния капитал — постоянен и променлив — поотделно и заедно, без да вземаме под внимание основния капитал.

По въпроса, който сега ще разглеждаме, ние трябва да направим още една крачка напред и да разглеждаме променливата част на оборотния капитал така, като че ли само тя съставлява целия оборотен капитал, т.е. не ще вземаме под внимание постоянния оборотен капитал, който извършва обороти заедно с нея.

Авансирани са 2500 ф.ст. и стойността на годишния продукт = 25 000 ф.ст. Но променливата част на оборотния капитал е 500 ф.ст., поради това променливият капитал, който се съдържа в 25 000 ф.ст., е $= \frac{25\,000}{5} = 5000$ ф.ст. Ако 5000 ф.ст. се разделят на 500, ще получим брой на оборотите 10, точно както за целия капитал от 2500 ф.ст.

Това средно изчисление, при което стойността на годишния продукт

се дели на стойността на авансирания капитал, а не на стойността на частта от този капитал, постоянно заета в един работен период (следователно в нашия случай не на 400, а на 500, не на капитал I, а на капитал I + капитал II), е абсолютно точно тук, където става дума само за производство на принадлежна стойност. По-късно ще видим, че от друга гледна точка то се оказва не съвсем точно, както изобщо това средно изчисление не е напълно точно. Т.е. то е достатъчно за практически цели на капиталиста, но то не изразява точно или съответно всички реални обстоятелства, при които се извършва обръщението.

Досега ние никак не вземахме под внимание една част от стойността на стоковия капитал, именно съдържащата се в него **принадена стойност**, която е произведена и въплътена в продукта през време на производствения процес. Върху нея трябва да насочим сега своето внимание.

Ако приемем, че седмично изразходваният променлив капитал от 100 ф.ст. произвежда принадлежна стойност от $100\% = 100$ ф.ст., то променливият капитал от 500 ф.ст., изразходван за петседмичния оборотен период, ще произведе принадлежна стойност от 500 ф.ст., т.е. половината от работния ден се състои от принадлежен труд.

Но ако 500 ф.ст. променлив капитал произвеждат 500 ф.ст. принадлежна стойност, 5000 ф.ст. произвеждат $10 \times 500 = 5000$ ф.ст. Обаче авансираният променлив капитал = 500 ф.ст. Отношението на цялата маса принадлежна стойност, произведена през годината, към сумата от стойността на авансирания променлив капитал ние наричаме годишна норма (%) на принадлежната стойност. Следователно в настоящия случай тя съставлява $5000/500 = 1000\%$. Ако анализираме тази норма по-отблизо, ще се окаже, че тя е равна на нормата на принадлежната стойност, която авансираният променлив капитал произвежда в един оборотен период, умножена на броя на оборотите на променливия капитал (съвпадащи с броя на оборотите на целия оборотен капи-

тал).

Авансираният в един оборотен период променлив капитал в дадения случай = 500 ф.ст.; произведената от него принадлежна стойност също е = 500 ф.ст. Поради това нормата на принадлежната стойност за един оборотен период е $\frac{500m}{500v} = 100\%$. Тези 100%, умножени на 10, на броя на оборотите в годината, дават $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$.

Това важи за годишната норма на принадлежната стойност. Що се отнася до масата на принадлежната стойност, получавана от определен оборотен период, тази маса е равна на стойността на авансирания в този период променлив капитал, тук = 500 ф.ст, умножен на нормата на принадлежна стойност, тук следователно $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ ф.ст. Ако авансираният капитал би бил = 1500 ф.ст., при същата норма на принадлежна стойност масата на принадлежната стойност би била $1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ ф.ст.

Променливият капитал от 500 ф.ст., който извършва 10 оборота годишно и произвежда годишно принадлежна стойност от 5000 ф.ст., за който следователно годишната норма на принадлежната стойност = 1000%, ние ще наричаме капитал *A*.

Да приемем сега, че друг променлив капитал *B* от 5000 ф.ст. се авансира за цяла година (т.е. в дадения случай за 50 седмици) и поради това прави само един оборот годишно. Да приемем по-нататък, че в края на годината продуктът се заплаща в същия ден, в който бъде готов, и че следователно паричният капитал, в който той се превръща, се връща същия ден. Следователно периодът на обръщение тук = 0, периодът на оборота = работния период, именно на една година. Както в предишния случай в трудовия процес всяка седмица се намира променлив капитал от 100 ф.ст., а в 50 седмици — 5000 ф.ст. По-нататък нека нормата на принадлежна стойност бъде същата = 100%, т.е. при еднаква продължителност на работния ден половината от него се състои от принадлежен труд. Ако разглеждаме 5 седмици, вложени-

ят променлив капитал ще бъде равен на 500 ф.ст., нормата на принадлежна стойност = 100%, следователно масата на принадлежна стойност, произведена за 5 седмици, = 500 ф.ст. Количеството на работната сила, която се експлоатира, и степента на нейната експлоатация се приемат тук точно такива, както при капитал *A*.

Приложеният променлив капитал от 100 ф.ст. седмично произвежда принадлежна стойност от 100 ф.ст., поради това за 50 седмици приложеният капитал от $100 \times 50 = 5000$ ф.ст, ще произведе принадлежна стойност от 5000 ф.ст. Масата на годишно произвежданата принадлежна стойност се оказва същата, както в предишния случай, = 5000 ф.ст., но годишната норма на принадлежна стойност е съвсем друга. Тя е равна на произведената през годината принадлежна стойност, разделена на авансирания променлив капитал: $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$, докато преди за капитал *A* тя беше равна на 1000%.

При капитал *A*, както и при капитал *B*, ние седмично изразходвахме 100 ф.ст. променлив капитал; степента на нарастване на стойността или нормата на принадлежна стойност е съвсем същата = 100%; величината на променливия капитал е също еднаква = 100 ф.ст. Експлоатира се съвсем еднакво количество работна сила, величината и степента на експлоатация и в двата случая са еднакви, работните дни са еднакви и еднакво се разпадат на необходим труд и принадлежен труд. Сумата на приложения през годината променлив капитал е еднакво голяма = 5000 ф.ст., тя привежда в движение същата маса труд и извлича от работната сила, привеждана в движение от двата равни капитала, еднаква маса принадлежна стойност, 5000 ф.ст. И все пак разликата в годишната норма на принадлежна стойност на капиталите *A* и *B* е 900%.

Това явление прави, разбира се, такова впечатление, като че ли нормата на принадлежна стойност зависи не само от масата и степента на експлоатация на работната сила, привеждана в движение от променливия капитал, но освен това от някакви необясними влияния, произ-

тичащи от процеса на обръщение; и наистина, това явление се е тълкувало именно така, и макар не в тази чиста, но в своята по-сложна и скрита форма (във форма на годишна норма на печалбата) то е предизвикало в началото на 20-те години пълно разстройство в школата на Рикардо.

Загадъчното в това явление веднага изчезва, ако ние не само наглед, но действително поставим капиталите A и B в съвсем еднакви условия. Условията ще бъдат еднакви само ако променливият капитал B в целия си обем се изразходва за заплащане на работна сила в същия интервал време, както капитал A .

5-те хиляди ф.ст. на капитал B ще се изразходват тогава за 5 седмици, разход по 1000 ф.ст. седмично прави годишно 50 000 ф.ст. Принадената стойност тогава, при нашите предпоставки, също е 50 000 ф.ст. Извършилият оборот капитал = 50 000 ф.ст., разделен на авансирания капитал = 5000 ф.ст., дава броя на оборотите = 10. Нормата на принадлежна стойност $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$, умножена на броя на оборотите = 10, дава годишната норма на принадлежна стойност $\frac{50\,000m}{5\,000v} = 10 \times 100\% = 1000\%$. И така, сега годишните норми на принадлежна стойност са еднакви за A и B , именно 1000%, но масите на принадлежна стойност са: за B — 50 000 ф.ст., за A — 5000 ф.ст.; масите на произведената принадлежна стойност се отнасят сега както стойността на авансираните капиталы B и A , именно както $5000:500 = 10:1$. Но затова капитал B в еднакво продължително време е привел в движение десет пъти повече работна сила от капитал A .

Само капиталът, действително приложен в процеса на труда, създава принадлежна стойност и само за него важат всички развити досега закони, отнасящи се до принадлежната стойност, следователно и законът, че масата на принадлежната стойност при дадена норма се определя от относителната величина на променливия капитал.

Самият трудов процес се измерва чрез времето. При дадена про-

дължителност на работния ден (както тук, където приемаме предпоставката, че всички условия за капиталите *A* и *B* са еднакви, за да представим в ясна светлина разликата в годишната норма на принадлежната стойност) работната седмица се състои от определен брой работни дни. Или ние можем да разглеждаме някакъв работен период, например в дадения случай петседмичен, като един непрекъснат работен ден, който се състои напр. от 300 часа, ако работният ден — 10 часа, а седмицата — 6 работни дни. Но след това ние трябва да умножим този брой на броя на работниците, които всекидневно едновременно са заети съвместно в един и същ трудов процес. Ако броят на работниците примерно е 10, работната седмица ще бъде = $60 \times 10 = 600$ часа, а петседмичният работен период = $600 \times 5 = 3000$ часа. Следователно при еднаква норма на принадлежната стойност и при еднаква продължителност на работния ден се прилагат еднакво големи променливи капитали, ако за същия срок се привеждат в движение еднакви маси работна сила (изчислявани чрез умножаване на една работна сила с известна цена на броя на тези сили).

Да се върнем сега към нашите първоначални примери. И в двата случая *A* и *B* за всяка седмица от годината се прилагат еднакво големи променливи капитали, по 100 ф.ст. седмично. Поради това приложените, действително функциониращи в трудовия процес променливи капитали са равни, но авансираните променливи капитали никак не са равни. В пример *A* за всеки 5 седмици се авансират по 500 ф.ст., от които седмично се прилагат 100 ф.ст. В пример *B* за първия петседмичен период трябва да се авансират 5000 ф.ст., но от тях се прилагат само по 100 ф.ст. седмично, следователно за 5 седмици само 500 ф.ст. — $\frac{1}{10}$ от авансирания капитал. Във втория петседмичен период трябва да се авансират 4500 ф.ст., но се прилагат само 500 ф.ст. и т.н. Променливият капитал, авансиран за определен период време, се превръща в прилаган, т.е. в действително функциониращ и действащ променлив капитал само в степен, в която той действително встъпва в запълнените от трудовия процес отрезки на този

период време, доколкото той действително функционира в трудовия процес. В междинното време, през което една негова част се авансира само за да намери приложение по-късно, тази част като че ли съвсем не съществува за трудовия процес и поради това няма никакво влияние върху създаването както на стойност, така и на принадена стойност. Такова е например положението с капитал A от 500 ф.ст. Той е изцяло авансиран за 5 седмици, но в трудовия процес от него влизат последователно всяка седмица само 100 ф.ст. В първата седмица се прилага $\frac{1}{5}$ от него; $\frac{4}{5}$ са авансирани, макар още да не намират приложение; но те трябва да се намират в запас за трудовия процес на 4-те следващи седмици и поради това трябва да се авансират.

Обстоятелствата, които създават различие в отношението между авансиран и приложен променлив капитал, влияят върху производството на принадена стойност — при дадена норма на принадена стойност — само дотолкова и само по такъв начин, че те правят различно количество променлив капитал, което действително може да бъде приложено в определен период време, например в 1 седмица, в 5 седмици и пр. Авансираният променлив капитал функционира като променлив само дотолкова и само през това време, доколкото и когато той действително се прилага; но не и през време, когато той остава авансиран във вид на запас, без да намира действително приложение. Но всички условия, които изменят *отношенията* между авансиран и приложен променлив капитал, се свеждат до разлика в периодите на оборота (определяна от разликата или в работния период, или в периода на обръщение, или в единия и в другия). **Законът** за производство на принадена стойност е такъв, че при еднаква норма на принадена стойност равни маси функциониращ променлив капитал произвеждат равни маси принадена стойност. Следователно, ако от капитали A и B в еднакви интервали време при еднаква норма на принадена стойност се прилагат равни маси променлив капитал, те трябва да произведат в еднакви интервали време равни маси принадена стойност, колкото и различно да е отношението на този промен-

лив капитал, приложен в определен интервал време, към променливия капитал, авансиран за същия интервал време и следователно колкото и различно да е отношението на произведената маса принадлежна стойност не към приложения, а изобщо към авансирания променлив капитал. Различието на това отношение не само не противоречи на развитите от нас **зако**ни за производство на принадлежна стойност, а, напротив, потвърждава ги и е тяхно неизбежно следствие.

Да разгледаме първия петседмичен производствен период на капитал **B**. В края на 5-та седмица са намерили приложение и са потребени 500 ф.ст. Новосъздадената стойност е = 1000 ф.ст., следователно $\frac{500_m}{500_v} = 100\%$. Напълно както при капитал **A**. Обстоятелството, че при капитал **A** принадлежната стойност се реализира заедно с авансирания капитал, а при **B** не, засега не ни интересува, защото тук още става дума само за производство на принадлежна стойност и за нейното отношение към променливия капитал, авансиран през време на нейното производство. Ако, напротив, изчислим отношението на принадлежната стойност в **B** не към онази част от авансирания капитал от 5000 ф.ст., която е приложена, а поради това и потребена през време на производството на тази принадлежна стойност, а към целия авансиран капитал, ще получим $\frac{500_m}{5000_v} = \frac{1}{10} = 10\%$

И така, за капитал **B** 10%, а за капитал **A** — 100%, т.е. десет пъти повече. Ако тук биха казали: тази разлика в нормата на принадлежна стойност за еднакво големи капитали, които привеждат в движение еднакво количество труд, и при това труд, който се разделя на еднакви части заплатен и незаплатен труд, противоречи на законите на производството на принадлежна стойност — отговорът би бил прост и би се получил само от един поглед върху фактическите отношения: при **A** се изразява действителната норма на принадлежна стойност, т.е. отношението на принадлежната стойност, произведена в продължение на 5 седмици от променлив капитал от 500 ф.ст., към този променлив капитал от 500 ф.ст. При **B**, напротив, изчислението се прави по начин, който няма нищо общо нито с производството на принадлежна

стойност, нито със съответстващото му определяне на нормата на принадлежната стойност. 500 ф.ст. принадлежна стойност, произведени от променлив капитал от 500 ф.ст., се изчисляват всъщност не в отношението им към 500 ф.ст. променлив капитал, авансиран през време на производството на тази принадлежна стойност, а в тяхното отношение към капитал от 5000 ф.ст., $\frac{9}{10}$ от който, 4500 ф.ст., нямат нищо общо с производството на тази принадлежна стойност от 500 ф.ст. и трябва, напротив, само постепенно да влизат в действие за следващите 45 седмици, следователно никак не съществуват за производството в първите 5 седмици, само за които се говори тук. И така, в този случай разликата в нормата на принадлежна стойност на капитали *A* и *B* не е никакъв проблем.

Да сравним сега годишните норми на принадлежна стойност за капиталите *B* и *A*. За капитал *B* ние имаме $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$; за капитал *A* $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$. Но отношението на нормите на принадлежна стойност е същото както преди.

Тогава имаме:

$$\frac{\text{Норма на принадлежна стойност на капитал } B}{\text{Норма на принадлежна стойност на капитал } A} = \frac{10\%}{100\%}$$

а сега имаме:

$$\frac{\text{Годишна норма на принадлежна стойност на капитал } B}{\text{Годишна норма на принадлежна стойност на капитал } A} = \frac{100\%}{1000\%}$$

Но $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$, следователно същото отношение както и по-рано.

Обаче сега проблемът се е изменил. Годишната норма на капитал *B*: $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$ не е, разбира се, никакво отклонение нито даже привидност на отклонение от известните ни закони, отнасящи се до производството и съответстващата му норма на принадлежна стойност.

5000_v, авансирани и потребени в производството за годината, са произвели 5000_m. Следователно нормата на принадлежна стойност се изразява от гореприведената дроб $\frac{5000_m}{5000_v} = 100\%$. Годишната норма съвпада с действителната норма на принадлежната стойност. Следователно този път не капитал **B**, като преди, а капитал **A** е *аномалия*, която изисква обяснение.

Ние тук имаме норма на принадлежна стойност $\frac{5000_m}{500_v} = 1000\%$. Но ако в първия случаи 500_m, продуктът на 5 седмици, се изчислява в отношение към авансиран капитал от 5000 ф.ст., $\frac{9}{10}$, от който не са били приложени при производството на тази принадлежна стойност, сега 5000_m се изчисляват в отношение към 500_v, т.е. само към $\frac{1}{10}$ от променливия капитал, действително приложен при производството на 5000_m; защото 5000_m са продукт на променлив капитал от 5000 ф.ст., потребен в производството за 50 седмици, а не продукт на променлив капитал от 500 ф.ст., потребен само за един петседмичен период. В първия случай принадлежната стойност, произведена за 5 седмици, се изчислява в отношение към капитал, авансиран за 50 седмици, следователно десет пъти по-голям от онзи, който е потребен за 5 седмици. Сега принадлежната стойност, произведена за 50 седмици, се изчислява в отношение към капитал, авансиран за 5 седмици, следователно към капитал десет пъти по-малък от онзи, който е потребен за 50 седмици.

Капитал **A**, 500 ф.ст., никога не се авансира за повече от 5 седмици. След изтичането им той се възвръща и извършвайки годишно десет оборота, може да повтори същия процес десет пъти. От това следват два извода.

Първо. Авансираният капитал **A** е само 5 пъти по-голям от капиталовата част, постоянно прилагана в производствения процес за една седмица. Напротив, капитал **B**, който за 50 седмици прави само един оборот и следователно трябва да бъде авансиран за 50 седмици, е

50 пъти по-голям от онази негова част, която постоянно може да бъде приложена за една седмица. Поради това оборотът видоизменя отношението между капитала, авансиран за производствения процес за годината, и капитала, който постоянно може да бъде приложен за определен производствен период, например за една седмица. Тук ние имаме пред себе си първия случай, когато петседмична принадлежна стойност се изчислява не в отношението ѝ към капитала, приложен за тези 5 седмици, а в нейното отношение към капитал, десет пъти по-голям, прилаган в течение на 50 седмици.

Второ. Петседмичният период на оборота на капитал A е само $\frac{1}{10}$ от годината, затова годината включва в себе си 10 такива оборотни периода, в които капитал A от 500 ф.ст. постоянно се прилага отново. Приложеният капитал е равен тук на капитала, авансиран за пет седмици, умножен на броя на оборотните периоди в годината. Капиталът, *приложен* за годината, $= 500 \times 10 = 5000$ ф.ст. Капиталът, *авансиран* за годината, $\frac{5000}{10} = 500$ ф.ст. Действително, макар 500 ф.ст. постоянно да се прилагат отново, винаги за всеки 5 седмици се авансират отново не повече от тези 500 ф.ст. От друга страна, при капитал B се прилагат и авансират за 5 седмици само 500 ф.ст.; но тъй като периодът на оборота тук е $= 50$ седмици, капиталът, приложен за годината, е равен на капитала, авансиран не за 5 седмици, а за 50 седмици. Но годишно произвежданата *маса* принадлежна стойност при дадена норма на последната е съразмерна на капитала, *приложен* за годината, а не на капитала, *авансиран* за годината. Следователно за този капитал от 5000 ф.ст., който прави един оборот, тази *маса* принадлежна стойност не е по-голяма, отколкото за капитала от 500 ф.ст., който прави десет оборота, и тя е толкова голяма само защото капиталът с един оборот годишно сам е десет пъти по-голям от капитала, който прави десет оборота.

Извършилият оборот през годината променлив капитал — следователно частта от годишния продукт или равната на нея част от годишните разходи — е променливият капитал, действително приложен,

потребен в производството за годината. От това следва, че ако извършилият оборот за годината променлив капитал A и извършилият оборот за годината променлив капитал B са еднакво големи, и ако те се прилагат при равни условия на нарастване на стойността, ако следователно нормата на принадлежна стойност е еднаква за двата, то и годишно произвежданата маса принадлежна стойност също трябва да бъде еднаква за двата; следователно, тъй като масите на приложените капитали са еднакви — трябва да бъде еднаква и нормата на принадлежна стойност, изчислена за годината, доколкото тя се изразява чрез формулата:

$$\frac{\text{годишно произведена маса принадлежна стойност}}{\text{променлив капитал, извършил обръщение за година}}$$

Или изразено в обща форма: каквато и да е относителната величина на извършилите оборот променливи капитали, нормата на тяхната принадлежна стойност, произведена в годината, се определя от нормата на принадлежна стойност, която съответни капитали са давали в средни работни периоди (например средно за седмица или за ден).

Такова е единственото следствие, което произтича от законите на производството на принадлежната стойност и на определяне на нейната норма.

Да видим по-нататък какво изразява отношението:

$$\frac{\text{капитал, извършил оборот за година}}{\text{авансиран капитал}}$$

(при което ние, както вече казахме, имаме предвид само променливия капитал). Частното от делението дава броя на оборотите на капитала, авансиран за годината.

За капитал A имаме:

$$\frac{5000 \text{ ф.ст. капитал, извършил оборот за година}}{500 \text{ ф.ст. авансиран капитал}}$$

За капитал **B**:

$$\frac{5000 \text{ ф.ст. капитал, извършил оборот за година}}{5000 \text{ ф.ст. авансиран капитал}}$$

И в двете отношения числителят изразява авансирания капитал, умножен на броя на оборотите: за **A** — 500×10 , за **B** — 5000×1 , или пък умножен на обрънатата дроб на **времето** на оборота в отношението му към годината. Времето на оборота за **A** е $\frac{1}{10}$ от годината; обрънатата дроб на времето на оборота е $\frac{10}{1}$ от годината, следователно $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; за **B** — $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Знаменателят изразява извършилия оборот капитал, умножен на обрънатата дроб на броя на оборотите: за **A** — $500 \times \frac{1}{10}$; за **B** — $5000 \times \frac{1}{1}$.

Съответните маси труд (сумата на заплатения и незаплатения труд), привеждани в движение от двата променливи капитала, извършили оборот през годината, тук са равни, защото самите извършили оборот капитал са равни, и техните норми на нарастване на стойността също са равни.

Отношението на капитала, извършил оборот през годината, към авансирания променлив капитал показва;

1) отношението, в което се намира авансираният капитал към променливия капитал, приложен за определен работен период. Ако броят на оборотите = 10, както за капитал **B**, и годината се приема за 50 седмици, времето на оборота = 5 седмици. Променливият капитал трябва да бъде авансиран за тези 5 седмици, и този авансиран за 5 седмици капитал трябва да бъде 5 пъти по-голям от променливия капитал, прилаган за една седмица. Т.е. за една седмица само $\frac{1}{5}$ от авансирания капитал (тук 500 ф.ст.) може да бъде приложена. Напротив, при капитал **B**, където броят на оборотите = $\frac{1}{1}$, времето на обо-

рота = 1 година = 50 седмици. Отношението на авансирания капитал към седмично прилагания е следователно 50:1. Ако за **B** това отношение беше същото както за **A**, то **B** би трябвало седмично да влага 1000 ф.ст. вместо 100.

2) От това следва, че **B** трябва да приложи десет пъти по-голям капитал (5000 ф.ст.), отколкото **A**, за да приведе в движение също такава маса променлив капитал, следователно, при дадена норма на принадлежна стойност, също такава маса труд (заплатен и незаплатен), и за да произведе по този начин за година също такава маса принадлежна стойност. Действителната норма на принадлежна стойност не изразява нищо друго освен отношението на произведената в определен интервал време принадлежна стойност към приложения в същия интервал променлив капитал; с други думи, тя изразява онази маса незаплатен труд, която е приведена в движение от променливия капитал, намерил приложение в този интервал време. Тя няма абсолютно никакво отношение към онази част от променливия капитал, която е авансирана за време, през което не е намерила приложение; поради това тя също така никак не е свързана с отношението между частта от капитала, авансирана за определен интервал от време, и онази част от капитала, която е намерила приложение през този интервал — отношение, видоизменящо се и различно за различни капитали вследствие на влиянието на периода на оборота.

От гореизложеното, напротив, следва, че годишната норма на принадлежна стойност само в един единствен случай съвпада с действителната норма на принадлежна стойност, изразяваща степента на експлоатация на труда: именно, когато авансираният капитал прави само един оборот в годината и поради това авансираният капитал е равен на капитала, който е извършил годишен оборот, т.е. отношението на масата принадлежна стойност, произведена през годината, към капитала, приложен за нейното производство за година, съвпада и е тъждествено с отношението на масата на принадлежната стойност, произ-

ведена през годината, към капитала, авансиран през годината.

A) Годишната норма на принадлежна стойност е равна на:

$$\frac{\text{масата на принадлежна стойност, произведена през годината}}{\text{авансирания променлив капитал}}$$

Но масата на принадлежна стойност, произведена за година, е равна на действителната норма на принадлежната стойност, умножена на променливия капитал, който е приложен за нейното производство. Капиталът, приложен за производство на годишната маса принадлежна стойност, е равен на авансирания капитал, умножен на броя обороти, който ще означим с n . Поради това формула A се превръща в:

B) Годишната норма на принадлежна стойност е равна на:

$$\frac{\text{действ. норма на принад. стойност} \times \text{авансир. променл. капитал} \times n}{\text{авансирания променлив капитал}}$$

Например за капитал $B = 100 \times 5000 \times 1 / 5000$ или 100% Само ако $n = 1$, т.е. ако авансираният променлив капитал прави само един оборот в годината, следователно е равен на приложения за година или на извършилия оборот капитал — само в този случай годишната норма на принадлежна стойност е равна на действителната нейна норма.

Ако означим годишната норма на принадлежна стойност с M' , действителната норма на принадлежна стойност с m' , авансирания променлив капитал с v , броя на оборотите с n , то $M' = m'vn/v = m'n$; следователно $M' = m'n$ и само тогава е $= m'$, когато $n = 1$; следователно $M' = m' \times 1 = m'$.

По-нататък следва: годишната норма на принадлежна стойност винаги е $= m'n$, т.е. тя е равна на действителната норма на принадлежна стойност, произведена в един оборотен период от променливия капитал, употребен за този период, умножена на броя на оборотите на този променлив капитал за година или умножена (което е същото) на

обърнатата дроб на неговото време на оборота в отношение към годината като единица. (Ако променливият капитал прави 10 оборота на година, времето на неговия оборот = $\frac{1}{10}$ от годината; следователно обрънатата дроб на времето на оборота = $10_1 = 10$.)

$M' = m'$, ако $n = 1$. M' е по-голямо от m' , ако n е по-голямо от 1, т.е. ако авансираният капитал прави оборот повече от един път в годината или ако извършилият оборот капитал е по-голям от авансирания.

$M' < m'$, ако n е по-малко от 1, т.е. ако капиталът, извършил оборот за година, е само част от авансирания капитал, следователно ако периодът на оборота продължава повече от една година.

Да се спрем малко на последния случай.

Да запазим всички предпоставки на нашия предишен пример, нека само периодът на оборота да се удължи на 55 седмици. Трудовият процес изисква всяка седмица 100 ф.ст. променлив капитал, следователно 5500 ф.ст. за периода на оборота, и произвежда седмично $100m$; следователно m' както преди е 100%. Броят на оборотите n тук е = $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, защото времето на оборота $1 + \frac{1}{10}$ години (като приемаме, че годината има 50 седмици) = $\frac{11}{10}$ от годината,

$$M' = \frac{100\% \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = 90\frac{10}{11}\%$$

следователно е по-малка от 100%. Действително, ако годишната норма на принадлежна стойност би била 100%, 5500, през годината би трябвало да произведат $5500m$, докато за това са нужни $\frac{11}{10}$ от годината.

Тези 5500v произвеждат за година само $5000m$, следователно годишната норма на принадлежна стойност = $\frac{5000m}{5500v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$

Поради това годишната норма на принадлежна стойност, или съпоставянето на принадлежната стойност, произведена за година, с изобщо

авансирания променлив капитал (за разлика от променливия капитал, който е **извършил оборот**, през годината), не е само субективно, а самото действително движение на капитала предизвиква това противопоставяне. В края на годината у притежателя на капитал *A* се е върнал авансираният от него променлив капитал, равен на 500 ф.ст., и освен това 5000 ф.ст. принадлежна стойност.

Величината на авансирания от него капитал се изразява не от капиталовата маса, която той е прилагал за година, а от онази, която периодично се връща у него. За разглеждания въпрос няма никакво значение дали капиталът в края на годината съществува отчасти във вид на производствен запас, отчасти във вид на стоков или паричен капитал и в каква пропорция се дели той на тези различни дялове. У притежателя на капитал *B* са се върнали 5000 ф.ст., авансираният от него капитал, и освен това още 5000 ф.ст. принадлежна стойност. За притежателя на капитал *C* (последния разгледан от нас капитал от 5500 ф.ст.) е произведена за година 5000 ф.ст. принадлежна стойност (при разход 5000 ф.ст. и норма на принадлежна стойност 100%), но авансираният от него капитал, както и произведената принадлежна стойност, още не са се върнали у него.

$M' = m'n$ изразява, че нормата на принадлежна стойност, която важи за приложения в един оборотен период променлив капитал:

$$\frac{\text{масата на принад. стойност, произведена за един оборотен период}}{\text{променливия капитал, приложен в един оборотен период}}$$

трябва да бъде умножена на броя на оборотните периоди, или на броя на периодите на възпроизводство на авансирания променлив капитал, на броя на периодите, в които той възобновява своето обръщение.

В книга I на „Капиталът“, глава IV („Превръщане на парите в капитал“) и след това в глава XXI („Просто възпроизводство“) ние вече видяхме, че капиталовата стойност изобщо се авансира, а не се изразход-

ва, тъй като тази стойност, след като премине различни фази на своето обръщение, отново се връща в своя изходен пункт, и при това обогатена с принадлежаща стойност. Това я характеризира като авансирана стойност. Времето, което минава от изходния пункт на нейното движение до момента на нейното възвръщане, е време, за което тя е авансирана. Цялото обръщение, което извършва капиталовата стойност, измервано чрез времето от неговото авансиране до неговото възвръщане, образува неговия оборот, а продължителността на този оборот е обратният период. Когато този период е изтекъл и обръщението е завършено, същата капиталова стойност отново може да започне същия оборот, следователно отново да самонараства, да произвежда принадлежаща стойност. Ако променливият капитал, както е при A , прави десет оборота на година, за годината с един и същ авансиран капитал десет пъти ще бъде произведена такава маса принадлежаща стойност, която отговаря на един оборотен период.

Трябва да изясним природата на авансиране от гледна точка на капиталистическото общество.

Капитал A , който прави десет оборота на година, се авансира през годината десет пъти. За всеки нов оборотен период той се авансира отново. Но в същото време през годината A никога не авансира повече от една и съща капиталова стойност от 500 ф.ст. и в действителност никога не разполага за разглеждания от нас производствен процес с повече от тези 500 ф.ст. Щом тези 500 ф.ст. завършат един оборот, капиталист A ги кара отново да започнат също такъв оборот; капиталът по своята природа запазва характера си на капитал именно само чрез това, че постоянно функционира като капитал в повтарящи се производствени процеси. Той в дадения случай никога не се авансира за повече от 5 седмици. Ако оборотът продължи по-дълго, капиталът ще се окаже недостатъчен. Ако времето на оборота се съкрати, част от капитала става излишна. Тук се авансират не десет капитала по 500 ф.ст., а един капитал от 500 ф.ст. се авансира десет пъти в последователни интервали време. Годишната норма на при-

надена стойност се изчислява поради това не върху капитал от 500 ф.ст., авансиран десет пъти, или върху 5000 ф.ст., а върху капитал от 500 ф.ст., авансиран един път; точно така, както 1 талер, който прави десет пъти обръщение, винаги е само един единствен намиращ се в обръщение талер, макар той да изпълнява функцията на 10 талера. Но в тези ръце, в които той се намира при всяка сделка, той си остава както преди същата еднаква стойност от 1 талер.

Също така и капитал A при всяко свое възвръщане и при своето възвръщане в края на годината показва, че неговият притежател винаги оперира само с една и съща капиталова стойност от 500 ф.ст. Ето защо в неговите ръце всеки път се връщат само 500 ф.ст. Авансираният от него капитал поради това никога не превишава 500 ф.ст. Авансираният капитал от 500 ф.ст. образува поради това знаменателя на дробта, която изразява годишната норма на принадлежна стойност. Формулата за годишната норма на принадлежна стойност беше у нас такава:

$$M' = m'vn/v = m'n.$$

Тъй като действителната норма на принадлежна стойност $m' = m/v$ е равна на масата на принадлежната стойност, разделена на променливия капитал, чрез който тя е произведена, то в $m'n$ ние можем на мястото на m' да поставим това, което m' означава, т.е. m/v , и тогава ще получим друга формула: $M' = mn/v$.

Но чрез своя десетократен оборот, а поради това чрез десетократно възобновяване на неговото авансиране, капиталът от 500 ф.ст. изпълнява функцията на десет пъти по-голям капитал, на капитал от 5000 ф.ст., точно така, както 500 монети от по един талер, които извършват обръщение десет пъти в годината, изпълняват функцията на 5000 също такива монети, които извършват обръщение само един път.

II. ОБОРОТЪТ НА ОТДЕЛНИЯ ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

«Каквато и да е обществената форма на производения процес, той трябва да бъде непрекъснат, т.е. да протича периодично все през едни и същи стадии... Затова всеки обществен производствен процес — разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване — е същевременно и възпроизводствен процес... Като периодично нарастване на капиталовата стойност, или като периодичен плод на намиращия се в процес капитал, принадлежната стойност придобива форма на доход, който произлиза от капитала» („Капиталът“, Том I, глава XXI).

Ние имаме 10 петседмични периода на оборота на капитал A ; в първия оборотен период се авансират 500 ф.ст. променлив капитал, т.е. всяка седмица се обменят срещу работна сила 100 ф.ст., така че в края на първия оборотен период за работна сила ще бъдат изразходвани 500 ф.ст. Тези 500 ф.ст., които първоначално са част от авансирания капитал, престават да бъдат капитал. Те са изразходвани за работна заплата. Работниците от своя страна ги изразходват, за да си купят средства за живот, следователно те потребяват средства за живот на стойност 500 ф.ст. По този начин се унищожава известна стокова маса на такава именно стойностна сума (това, което работникът спестява например във вид на пари, също не е капитал). Тази стокова маса се потребява непроизводствено за работника, освен доколкото тя поддържа работоспособността на неговата работна сила, необходимо оръдие за капиталиста. — Но, второ, за капиталиста тези 500 ф.ст. са обменени срещу работна сила за същата стойност (съответно цена). Работната сила се потребява в производството от капиталиста в трудовия процес. В края на петата седмица е налице ново-създадена стойност от 1000 ф.ст. Половината от нея, 500 ф.ст., е възпроизведена стойност на променливия капитал, изразходван за заплащане на работната сила. Другата половина, 500 ф.ст., е новоп-

произведена принадлежна стойност.

Но петседмичната работна сила, в която чрез обмяната една част от капитала се е превръщала в променлив капитал, също така е изразходвана, потребена, макар и продуктивно. Трудът, който вчера е действал, не е същият труд, който действа днес. Неговата стойност, плюс създадената от него принадлежна стойност, съществува сега като стойност на нещо различно от самата работна сила, като стойност на продукта. Но вследствие на това, че продуктът е превърнат в пари, частта от неговата стойност, която е равна на стойността на авансирания променлив капитал, отново може да бъде превърната в работна сила и поради това отново може да функционира като променлив капитал. обстоятелството, че срещу капиталовата стойност, не само възпроизведена, но и превърната вече обратно в парична форма, ще бъдат заети същите работници, т.е. същите носители на работна сила, няма никакво значение. Възможно е във втория оборотен период капиталистът да използва нови работници вместо старите.

Следователно в 10 петседмични оборотни периоди за работна заплата ще бъде последователно изразходван в действителност капитал от 5000, а не от 500 ф.ст., и тази работна заплата отново ще бъде изразходвана от работниците за средства за живот. Така авансираният капитал от 5000 ф.ст. е потребен. Той вече не съществува. От друга страна, в производствения процес последователно се включва работна сила на стойност не 500, а 5000 ф.ст. и не само възпроизвежда собствената си стойност, равна на 5000 ф.ст., но произвежда свръх това и принадлежна стойност от 5000 ф.ст. Променливият капитал от 500 ф.ст., авансиран за втория оборотен период, не е еднакъв с капитала от 500 ф.ст., който е бил авансиран в първия оборотен период. Последният е потребен, изразходван за работна заплата. Но той е **възстановен** от нов променлив капитал от 500 ф.ст., който в първия оборотен период е бил произведен в стокова **форма** и отново превърнат в парична. Следователно този нов паричен капитал от 500 ф.ст. е парична *форма* на онази стокова маса, която е новопроизве-

дена в първия оборотен период. Обстоятелството, че в ръцете на капиталиста отново се намира точно такава парична сума от 500 ф.ст., т.е. ако оставим настрана принадлежната стойност, точно такова количество паричен капитал, каквото той първоначално е авансирал, замъглява факта, че капиталистът оперира с новопроизведен капитал. (Що се отнася до другите съставни части на стойността на стоковия капитал, които възстановяват елементите на постоянния капитал, тяхната стойност не се произвежда наново; изменя се само формата, в която съществува тази стойност.) — Да вземем третия оборотен период. Тук е очевидно, че капиталът от 500 ф.ст., авансиран за трети път, не е стар, а новопроизведен капитал, защото той е парична форма на стоковата маса, произведена във втория, а не в първия оборотен период, т.е. паричната форма на онази част от тази стокова маса, чиято стойност е равна на стойността на авансирания променлив капитал. Стоковата маса, произведена в първия оборотен период, е продадена. Частта от нейната стойност, равна на променливата част от стойността на авансирания капитал, е била обменена срещу новата работна сила на втория оборотен период и е произвела нова стокова маса, която пак е била продадена и част от нейната стойност образува капитала от 500 ф.ст., който се авансира за трети оборотен период.

И така върви в течение на десетте оборотни периода. През време на тях новопроизведените стокови маси (стойността на които, доколкото тя възстановява променливия капитал, също се произвежда като нова стойност, а не се появява просто отново, както става със стойността на постоянната оборотна част на капитала) всеки пет седмици се хвърлят на пазара и от това в производствения процес постоянно се включва нова работна сила.

Следователно чрез десетократния оборот на авансирания променлив капитал от 500 ф.ст. се постига не това, че този капитал от 500 ф.ст. може да бъде потребен в производството десет пъти, или че променлив капитал, достатъчен за пет седмици, може да се прилага в тече-

ние на 50 седмици. Напротив, за 50 седмици ще бъде приложен 10X500 ф.ст. променлив капитал, и капиталът от 500 ф.ст. винаги ще стига само за пет седмици, а след изтичане на петте седмици той ще трябва да се възстанови от новопроизведен капитал от 500 ф.ст. Това се отнася както за капитал *A*, така и за капитал *B*. Но оттук започва разликата.

В края на първия петседмичен период капиталистът *B*, както и капиталистът *A*, е авансирал и изразходвал променлив капитал от 500 ф.ст. Както *B*, така и *A* са превърнали неговата стойност в работна сила и са я възстановили чрез частта от стойността на новопроизведения от тази работна сила продукт, която е равна на стойността на авансирания променлив капитал от 500 ф.ст. Както за *B*, така и за *A* работната сила не само възстановява стойността на изразходвания променлив капитал от 500 ф.ст. с нова стойност на същата сума, но и присъединява към нея принадлежна стойност — както приехме, принадлежна стойност със същата величина.

Но новосъздадената стойност, която възстановява авансирания променлив капитал и увеличава неговата стойност с принадлежна стойност, се намира у *B* не във форма, в която отново може да функционира като производствен капитал, съответно — като променлив капитал. В такава форма той се намира у *A*. И до края на годината променливият капитал, изразходван от *B* в първите пет седмици и след това последователно всеки пет седмици, макар да се възстановява от новопроизведена стойност плюс принадлежна стойност, се намира не в такава форма, в която той може отново да функционира като производствен капитал, съответно — променлив капитал. Макар неговата *стойност* да е възстановена чрез нова стойност, следователно да е възобновена *формата* на неговата стойност (тук абсолютната форма на стойността, нейната парична форма) не е възобновена.

Следователно за втория петседмичен период (и така последователно за всеки пет седмици през годината) трябва също тъй да се намират

в запас следващи 500 ф.ст., както за първия период. Следователно, ако се абстрахираме от кредитните отношения, в началото на годината трябва да се намират в запас 5000 ф.ст., като потенциален авансиран паричен капитал, макар че в действителност те ще се изразходват, ще се превръщат в работна сила само малко по малко през годината.

Тъй като у *A*, напротив, обръщението, оборотът на авансирания капитал завършва още след изтичане на 5 седмици, стойността, която служи за възстановяване, след изтичане на първите 5 седмици вече се намира в такава форма, в която тя може да приведе в движение нова работна сила за пет седмици: намира се в своята първоначална, парична форма.

Във втория петседмичен период *A*, както и *B*, потребяват нова работна сила и за заплащането ѝ се изразходва нов капитал от 500 ф.ст. Средствата за живот на работниците, купени с първите 500 ф.ст., са потребени, във всеки случай тяхната стойност изчезва от капиталиста. С вторите 500 ф.ст. се купува нова работна сила, нови средства за живот се изтеглят от пазара. Накратко, изразходва се нов капитал от 500 ф.ст., а не старият. Но у *A* този нов капитал от 500 ф.ст. е парична форма на новопроизведената стойност, която възстановява изразходваните по-рано 500 ф.ст. У *B* тази възстановяваща стойност се намира в такава форма, в която тя не може да функционира като променлив капитал. Тя е налице, но не във форма на променлив капитал. Поради това за продължаване на производствения процес за най-близките 5 седмици трябва да е налице и трябва да се авансира добавъчен капитал от 500 ф.ст. в неизбежната тук парична форма. Така че за 50 седмици както *A*, така и *B* изразходват еднакъв по размери променлив капитал, заплащат и използват еднакво количество работна сила. Но *B* трябва да я плати с авансиране на капитал, равен на цялата нейна стойност = 5000 ф.ст., докато *A* я плаща последователно чрез стойността, която постоянно се възобновява в парична форма, произвежда се в продължение на всеки 5 седмици и

възстановява капитала от 500 ф.ст, авансиран за всеки 5 седмици. Следователно тук никога не се авансира паричен капитал за повече от 5 седмици, т.е. никога не се авансира капитал по-голям от 500 ф.ст., авансирани за първите 5 седмици. Тези 500 ф.ст. са достатъчни за цяла година. Ясно е поради това, че при еднаква степен на експлоатация на труда, при еднаква действителна норма на принадена стойност годишните норми на принадлежната стойност у *A* и *B* трябва да са обратно пропорционални на величините на променливите парични капитали, които трябва да се авансират, за да се постави в движение за годината еднаква маса работна сила.

A: $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$ и *B*: $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$. Но $500v:5000v = 1:10 = 100\%:1000\%$.

Разликата идва от различните оборотни периоди, т.е. между периодите, след изтичане на които стойността, възстановяваща променливия капитал, приложен в определен интервал време, отново може да функционира като капитал, следователно като нов капитал. У *B* както и у *A*, става същото възстановяване на стойността на променливия капитал, който е бил приложен в също такива периоди. Става също така еднакво нарастване на принадлежната стойност за еднакво дълги периоди. Но макар у *B* да става всеки 5 седмици възстановяване на стойност от 500 ф.ст. плюс 500 ф.ст. принадлежната стойност, все пак възстановяващата стойност още не образува нов капитал, защото тя не се намира в парична форма. У *A* старата капиталова стойност не само се възстановява чрез нова, но тя се възстановява в своята парична форма, следователно тя се възстановява като нов способен за функциониране капитал.

По-ранното или по-късно превръщане на възстановяващата стойност в пари, т.е. в такава форма, в която се авансира променливият капитал, е обстоятелство, което очевидно е съвсем безразлично за самото производство на принадлежната стойност. Последното зависи от големината на приложения променлив капитал и от степента на експлоа-

тация на труда. Но посоченото обстоятелство изменя величината на паричния капитал, който трябва да се авансира, за да постави през годината в движение определено количество работна сила, и следователно определя годишната норма на принадлежна стойност.

(горе)

III. ОБОРОТЪТ НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ ОТ ОБЩЕСТВЕНА ГЛЕДНА ТОЧКА

Да разгледаме за момент нещата от обществена гледна точка.

Да приемем, че един работник струва седмично 1 ф.ст., работният ден = 10 часа. У *A*, както и у *B* са заети през годината 100 работници (100 ф. ст. седмично за 100 работника прави за 5 седмици 500 ф.ст., а за 50 седмици — 5000 ф.ст.); те работят 6 дни в седмицата, по 60 работни часа всеки. Следователно 100 работника ще изработят в седмицата 6000 работни часа, а за 50 седмици 300 000 работни часа. Както *A*, така и *B* са ангажирали тази работна сила и следователно тя не може да бъде изразходвана за нищо друго от обществото. В това отношение от обществена гледна точка нещата стоят еднакво както у *A*, така и у *B*. По-нататък у *A*, както и у *B* всеки 100 работника получават годишно 5000 ф.ст. заплата (следователно 200 работника общо получават 10 000 ф.ст.) и вземат от обществото средства за живот за тази сума. И в това отношение от обществена гледна точка нещата стоят еднакво както у *A*, така и у *B*. Тъй като и в двата случая на работниците се плаща седмично, те вземат от обществото средства за живот седмично и срещу тях и в двата случая също така седмично хвърлят в обръщението паричен еквивалент. Но оттук започва разликата.

Първо. Парите, които работникът при *A* хвърля в обръщение, не са, както е за работника при *B*, само парична форма на стойността на неговата работна сила (в действителност платежно средство за вече извършена работа); още от втория оборотен период, смятан от за-

почване на предприятието, те са парична форма на *новосъздадената от самия него стойност* (= цената на работната сила плюс принадлежна стойност), произведена през първия оборотен период, с която стойност се заплаща неговият труд през втория оборотен период. При *V* е иначе. Макар по отношение на работника парите и тук да са средство за плащане на вече извършена от него работа, този извършен труд се заплаща не с новосъздадената от него стойност, превърната в пари (не чрез паричната форма на произведената от самия този труд стойност). Това може да настъпи едва от втората година, когато на работника при *V* ще се плаща с произведена през изтеклата година стойност, превърната в пари.

Колкото е по-къс оборотният период на капитала — колкото по-кратки са поради това сроковете, в които се извършва през годината неговото възпроизводство, — толкова по-бързо променливата част на капитала, първоначално авансирана от капиталиста в парична форма, се превръща в паричната форма на новопроизведената от работника като възстановяване на този променлив капитал стойност (тя освен това съдържа и принадлежна стойност); толкова по-кратко е следователно времето, за което капиталистът трябва да авансира пари от своя собствен фонд, толкова по-малък е в сравнение с дадените размери на производството капиталът, който той изобщо авансира, и толкова по-голяма относително е масата на принадлежната стойност, която той при дадена нейна норма изстисква през годината, защото толкова по-често капиталистът ще може да купува работника с паричната форма на създадената от самия работник стойност, толкова по-често ще задейства неговата сила.

При дадена величина на производството абсолютната величина на авансирания променлив паричен капитал (както и изобщо на оборотния капитал) намалява, а годишната норма на принадлежна стойност расте пропорционално на скъсяването на оборотния период. При дадена величина на авансирания капитал нивото на производство, а поради това при дадена норма на принадлежна стойност и абсолютната

маса на произведената през един оборотен период принадлежна стойност, растат едновременно с повишаване на годишната норма на принадлежната стойност, предизвиквано от скъсяване на периодите на възпроизводство. Изобщо от досегашното изследване излиза, че съответно на различната продължителност на оборотния период трябва да се авансира твърде различен по големина паричен капитал, за да може при една и съща степен на експлоатация на труда да се поставя в движение еднаква маса производствен оборотен капитал и еднаква маса труд.

Второ — и това е свързано с първото различие, — работникът при **B**, както и при **A**, плаща за купуваните от него средства за живот с променливия капитал, който се е превърнал в неговите ръце в средство за обръщение. Той например не само взема от пазара пшеница, но и я замества с паричен еквивалент. Но тъй като парите, с които работникът при **B** плаща своите средства за живот, получавайки ги от пазара, не са парична форма на новосъздадена стойност, хвърляна от него на пазара през годината, както е у работника на капиталист **A**, то макар той да доставя пари на продавача на средства за живот, не доставя никакви стоки — било средства за производство или за живот — които последният би могъл да купи с получените пари, както това става, напротив, в случая с работника на **A**. Поради това от пазара ще бъдат взети работна сила, средства за живот за тази работна сила, основен капитал във форма на средства на труда, прилагани от капиталист **B**, производствени материали, и в замяна на тях на пазара ще бъде хвърлен еквивалент във вид на пари; но през годината на пазара не се хвърля никакъв продукт, който да замести изтеглените от пазара веществени елементи на производствения капитал. Ако си представим не капиталистическо, а комунистическо общество, то преди всичко съвсем отпада паричният капитал, следователно отпадат всички онези маскировки на сделките, които произлизат от него. Работата се свежда просто до това, че обществото предварително трябва да пресмята колко труд, средства за производство и средства

за живот може без всякаква вреда да изразходва за такива отрасли на производство, които, като например строеж на железници, дълго време, година или повече, не доставят нито средства за производство, нито средства за живот и изобщо не дават никакъв полезен ефект, но, разбира се, отнемат от цялото годишно производство и труд, и средства за производство, и средства за живот. Напротив, в капиталистическото общество, където общественият разум винаги се проявява едва *post festum* (със задна дата - буквално: след празника, т.е. напразно. ред.), могат да стават и постоянно неизбежно стават големи нарушения. От една страна — натиск върху паричния пазар, докато, обратното, облекчеността на паричния пазар на свой ред извиква на живот маса такива предприятия, следователно създава именно условията, които по-късно предизвикват натиск върху паричния пазар. Паричният пазар изпитва натиск, защото при това положение постоянно се изисква авансиране на паричен капитал в по-голям мащаб за дълго време. Оставяме съвсем настрана обстоятелството, че индустриалци и търговци хвърлят в железопътни и други спекулации паричен капитал, необходим за водене на собствените им предприятия, и го заместват чрез заеми на паричния пазар. — От друга страна: натиск върху производствения капитал, който се намира на разположение на обществото. Тъй като елементите на производствения капитал постоянно се изтеглят от пазара и в замяна на тях на пазара се хвърля само паричен еквивалент, нараства платежоспособното търсене, без обаче то да съдържа в себе си никакви елементи на предлагане. Оттук покачване на цените както на средствата за живот, така и на производствените материали. При това в такова време обикновено се развива спекула и става значително разместване на капитал. Една банда от спекуланти, доставчици, инженери, адвокати и пр. се обогатява. Те създават на пазара усилено търсене на средства за потребление, заедно с това се покачва работната заплата. Що се отнася до търсенето на хранителни продукти чрез това, разбира се, се дава силен тласък и на селското стопанство. Но тъй като количеството хранителни продукти не може да се увеличи изведнъж, за една година,

расте техният внос, както и изобщо вносът на чуждестранни хранителни продукти (кафе, захар, вино и пр.) и предмети за разкош. В резултат се получава прекомерен внос и спекула в тази част на вносна-та търговия. От друга страна, в онези отрасли на промишлеността, в които производството може бързо да се разшири (същинската обра-ботваща промишленост, минното дело и пр.), покачването на цените предизвиква внезапно разширяване, след което скоро идва крах. Съ-щото въздействие се оказва върху пазара на труда, което привлича към нови производствени отрасли големи маси скрито относително излишно население и дори вече заети работници. Изобщо такива го-леми предприятия като железниците, отнемат от пазара на труда оп-ределено количество сили, които могат да бъдат доставени само от някои отрасли, като например селското стопанство, където се изпол-зват изключително силни момци. Това става и след като новите предприятия са се превърнали вече в постоянен производствен отря-съл и поради това вече се е образувал необходим за тези предприя-тия слой от незаседнали на едно място работници. Например когато железопътното строителство започне да се води в по-голям мащаб от средния. Тогава се поглъща част от резервната работническа армия, натискът на която е понижавал работната заплата. Става общо пови-шаване на работната заплата, дори в добре заангажираните части на пазара на труда. Това продължава дотогава, докогато неизбежният крах освободи отново резервна работническа армия; тогава работна-та заплата отново спада до своя минимум и по-ниско. ***32)**

Доколкото по-голямата или по-малка продължителност на оборотния период зависи от работния период в същински смисъл, т.е. от перио-да, който е необходим, за да се изготви продукт за пазара, тя се ос-новава върху дадени всеки път материални производствени условия за различни капиталовложения. Тези условия в земеделието имат повече характер на природни условия на производство, а в обработ-ващата промишленост и в по-голямата част на добивната промишле-ност се изменят паралелно с общественото развитие на самия произ-

водствен процес.

Доколкото продължителността на работния период се определя от размера на доставяните стокови маси (от количествени размери, в които продуктът обикновено се изнася на пазара като стока), тя има условен характер. Но за материална база на самата тази условност служи мащабът на производство и поради това тя е случайна само когато се разглежда единично.

Най-после, доколкото продължителността на оборотния период зависи от продължителността на периода на обръщение, тя зависи отчасти от постоянното изменение на пазарните конюнктури, от по-голямата или по-малка леснина на продажбата и произтичащата от това необходимост частично да се изнася продуктът на по-близък или по-далечен пазар. Ако се абстрахираме от размерите на търсенето изобщо, движението на цените играе тук главна роля, тъй като при спадане на цените продажбата съзнателно се ограничава, докато производството продължава както преди; при повишаване на цените, напротив, производството и продажбата не изостават едни от други, или стоката може да бъде продадена предварително. Обаче като истинска материална база трябва да се смята действителната отдалеченост на мястото на производство от мястото на пласмент.

Например английската памучна тъкан или прежда се продава за Индия. Да приемем, че износителят плаща на английския фабрикант на памучни произведения (той прави охотно това само при добро състояние на паричния пазар. Но ако фабрикантът сам възстановява своя паричен капитал чрез кредитни операции, работата не върви така гладко). Износителят продава по-късно своята памучна стока на индийския пазар, откъдето се връща у него неговият авансиран капитал. До момента на това възвръщане нещата стоят точно така, както в случай, когато продължителността на работния период прави необходимо авансиране на нов паричен капитал, за да се поддържа производственият процес в предишния мащаб. Паричният капитал, с

който фабрикантът плаща на своите работници, а също така възобновява останалите елементи на своя оборотен капитал, не е паричната форма на произведената от него прежда. Това може да стане само когато стойността на тази прежда се върне в Англия във вид на пари или продукт. Този паричен капитал, както и преди, е допълнителен паричен капитал. Разликата се състои само в това, че вместо от фабриканта той се авансира от търговеца, който може би на свой ред го е получил чрез кредитни операции. Също така, преди тези пари да бъдат хвърлени на пазара или едновременно с това, на английския пазар не се хвърля допълнителен продукт, който може да бъде купен с тези пари и да влезе в сферата на производствено или лично потребление. Ако това положение настъпи за дълго време и в сравнително голям мащаб, то ще предизвика същите последици, каквито по-рано предизвикваше удължаването на работния период.

Възможно е в самата Индия преждата да се продава пак на кредит. С този кредит в Индия се купува продукт и като плащане се изпраща в Англия или се превежда менителница за същата сума. Ако това състояние продължи, то ще доведе до натиск върху индийския паричен пазар, и това ще се отрази в Англия така, че може да предизвика тук криза. На свой ред кризата, дори ако е придружена от износ на благородни метали за Индия, предизвиква в тази страна нова криза вследствие на банкрутиране на английски търговски фирми и техните индийски клонове, на които индийските банки са давали кредит. Така възниква едновременна криза както на онзи пазар, *против* който се оказва търговският баланс, така и на пазара, в полза на който той се оказва. Това явление може да бъде още по-сложно. Например Англия е изпратила в Индия сребро на кюлчета, но английските кредитори на Индия предявяват там своите искания и Индия ще трябва скоро да изпрати обратно в Англия своите сребърни кюлчета.

Възможно е износната търговия за Индия и вносната търговия от Индия да се уравни приблизително, макар последната (с изключение на особени обстоятелства, като поскъпване на памука и пр.) по

своя размер да се определя и стимулира от първата. Търговският баланс между Англия и Индия може да изглежда уравновесен или да показва само слаби колебания в едната или другата страна. Но щом в Англия избухне криза, оказва се, че в индийските складове лежат непродадени памучни стоки (следователно непревърнал се стоков в паричен капитал — свръхпроизводство откъм тази страна) и че, от друга страна, в Англия не само лежат непродадени запаси от индийски продукти, но че голяма част от продадените и потребени запаси още съвсем не са платени. Ето защо това, което изглежда криза на паричния пазар, в действителност изразява аномалии в самия процес на производство и възпроизводство.

Трето. Относно самия приложен оборотен капитал (променлив и постоянен), продължителността на оборотния период, доколкото тя произтича от продължителността на работния период, довежда до следното различие: при няколко оборота през годината един елемент на променливия или на постоянния оборотен капитал може да бъде доставен от неговия собствен продукт, както е в каменовъгленото производство, в работилниците за готови дрехи и т.н. В друг случай това е невъзможно, поне през годината.

[\(горе\)](#)

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА

ОБРЪЩЕНИЕТО НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Ние видяхме дотук, че различието в оборотния период предизвиква различие в годишната норма на принадлежна стойност дори при неизменни маси на годишно произвежданата принадлежна стойност.

Обаче по-нататък необходимо възниква различие в капитализацията на принадлежната стойност, в **натрупването**, и дотолкова, при еднаква норма на принадлежна стойност, различие в нейната маса, произвеждана през годината.

Ще отбележим преди всичко, че капитал *A* (в примера от предишната глава) дава периодичен текущ доход, следователно с изключение на оборотния период при започване на предприятието капиталистът покрива собственото си потребление през годината от своето производство на принадлежна стойност и не е принуден да авансира за тази цел от собствен фонд. Последното, напротив, става при *B*. Макар в същите периоди от време той да произвежда същото количество принадлежна стойност както *A*, неговата принадлежна стойност не е реализирана и поради това тя не може да бъде потребена нито индивидуално, нито производствено. Доколкото имаме предвид личното потребление, принадлежната стойност се *антиципира* (*използва се предварително. бг.ред.*). За това трябва да бъде авансиран отделен фонд.

Една част от производствения капитал, която е трудно да се подведе под някаква рубрика, именно добавъчният капитал, необходим за ремонт и поддържане в изправност на основния капитал, изпъква сега също така в нова светлина.

При *A* тази част от капитала при започване на производството не се авансира нито изцяло, нито в по-голямата си част. Капиталистът няма нужда да я има на разположение, нито изобщо да я има. Тя възниква от самото предприятие чрез непосредствено превръщане на принадлежната стойност в капитал, т.е. чрез прякото ѝ прилагане като капитал. Една част от принадлежната стойност, която не само периодично се произвежда, но и се реализира през годината, може да покрива разходи, необходими за ремонт и т.н. Така част от капитала, нужна за водене на предприятие в първоначалния му мащаб, се създава през време на действие на предприятието от самото него чрез капитализиране на известна част от принадлежната стойност. За капиталист *B* това е невъзможно. Въпросната капиталова част трябва да е у него част от първоначално авансирания капитал. И в двата случая тази капиталова част ще фигурира в книгите на капиталиста като авансиран капитал, каквато е и в действителност, тъй като според приетото от нас тя е част от производствения капитал, необходим за

водене на предприятието в дадения мащаб. Но има огромна разлика в това, от какъв фонд се авансира тя. У *B* тя действително е част от първоначално авансирания капитал или от капитала, който трябва да се намира на разположение. У *A*, напротив, тя е прилагана като капитал част от принадлежната стойност. Този последният случай ни показва как не само натрупаният капитал, но и част от първоначално авансираният капитал може да бъде просто капитализирана принадлежна стойност.

С развитие на кредита отношението между първоначално авансирания капитал и капитализираната принадлежна стойност става още по-заплетено. Например *A* заема от банкера *C* част от производствения капитал, с който започва или продължава предприятието през годината. В началото той няма собствен капитал, достатъчен за водене на предприятие. Банкерът *C* му заема сума, която се състои изключително от принадлежна стойност, депозирана в банката от индустриалци *D, E, F* и пр. От гледна точка на *A* още не става дума за натрупан капитал. Но в действителност за *D, E, F* и т.н. *A* не е нищо друго освен агент, който капитализира присвоена от тях принадлежна стойност.

Ние видяхме („Капиталът“, книга I, гл. XXII), че натрупването, превръщането на принадлежната стойност в капитал по своето реално съдържание е процес на възпроизводство в разширен мащаб, независимо от това, дали такова разширение се изразява екстензивно, във вид на прибавяне на нови фабрики към стари, или в интензивно увеличаване на предишния мащаб на производство.

Разширяването на размерите на производството може да става на малки дози, когато една част от принадлежната стойност се употребява за такива подобрения, които или само повишават производителната сила на прилагания труд, или в същото време позволяват той да бъде експлоатиран по-интензивно. Или пък — където работният ден не е ограничен със закон — за разширяване на размерите на производство е достатъчно допълнително изразходване на оборотен капитал

(за производствени материали и работна заплата) без увеличаване на основния капитал, чието всекидневно време на употреба по този начин само се удължава, докато оборотният му период съответно се скъсява. Или капитализираната принадлежна стойност, при благоприятна пазарна конюнктура, позволява да се извършват спекулации със суровини, операции, за които първоначално авансираният капитал би бил недостатъчен.

Между това е ясно, че там, където по-големият брой на оборотните периоди води до по-често реализиране на принадлежна стойност през годината, ще настъпят периоди, през които нито ще може да се удължи работният ден, нито да се въведат частични подобрения; докато, от друга страна, пропорционалното разширяване на цялото предприятие е възможно само в известни по-широки или по-тесни граници, определяни отчасти от общото устройство на предприятието, например на зданията, отчасти от размерите на обработваната площ, както е в селското стопанство; и при това се изисква допълнителен капитал в такъв размер, че той може да бъде доставен само от многогодишно натрупване на принадлежна стойност.

И така, наред с действителното натрупване, или превръщане на принадлежната стойност в производствен капитал (и съответно възпроизводство в разширен мащаб), става натрупване на пари, събиране на една част от принадлежната стойност във вид на латентен паричен капитал, който едва по-късно, когато достигне известна величина, ще функционира като допълнителен активен капитал.

Така се представят нещата от гледна точка на отделния капиталист. Обаче с развитие на капиталистическото производство се развива в същото време и кредитната система. Паричният капитал, който капиталистът още не може да употреби в собственото си предприятие, се употребява от друг, който плаща за това лихва. Този капитал функционира за своя собственик като паричен капитал в специфичен смисъл, като капитал, който се различава от производствения. Но той

действия като капитал в други ръце. Ясно е, че при по-честа реализация на принадлежната стойност и при увеличен мащаб, в който тя се произвежда, расте пропорцията, в която нов паричен капитал, или пари във вид на капитал, се хвърля на паричния пазар, а оттук поне в по-голямата си част се поглъща за разширяване на производството.

Най-простата форма, която може да приеме този допълнителен потенциален паричен капитал, е формата на съкровище. Възможно е това съкровище да е допълнително злато или сребро, получено пряко или косвено при размяна със страните, които произвеждат благородни метали. И само по този начин паричното съкровище в страната нараства абсолютно. От друга страна, възможно е — и такива са повечето случаи — това съкровище да не е нищо друго освен пари, изтеглени от обръщение вътре в страната и приели форма на съкровище в ръцете на отделни капиталисти. Възможно е по-нататък този потенциален паричен капитал да се състои просто от стойностни знаци — кредитните пари ние тук още не вземаме предвид — или от прости, потвърдени от законни документи претенции (правни титули) на капиталистите към трети лица. Във всички тези случаи, каквато и да е формата на съществуване на този допълнителен паричен капитал, той, доколкото е капитал *in spe* (в перспектива. ред.) не е нищо друго освен допълнителен и пазен в запас правен титул на капиталиста срещу бъдещо допълнително годишно производство на обществото.

«Масата на действително натрупаното богатство, разглеждана от количествена страна ...е съвсем незначителна в сравнение с производителните сили на обществото, на което тя принадлежи, на каквото и стъпало на цивилизованост да се намира обществото; или дори в сравнение с действителното потребление на същото това общество само за малко години; толкова незначителна, че главното внимание на законодатели и икономисти трябва да се насочва към производителните сили и към тяхното бъдещо свободно развитие, а не, както е досега, само към натрупаното богатство, което се хвърля в очи. Несравнено по-голямата част на така наричаното натрупано богатство е само номинална и се състои не от действителни предмети, кораби, сгради, памучни стоки, мелиорации, а

само от правни титули, от претенции спрямо бъдещи годишни производителни сили на обществото, от правни титули, породени и увековечени чрез средства или институции, свойствени на необезпечеността ... Използването на такива предмети (натрупани физически вещи, или действително богатство) като просто средство на техните притежатели за присвояване на богатство, което тепърва трябва да бъде създадено от бъдещи производителни сили на обществото — това използване би им било отнето по силата на естествените закони на разпределението постепенно, без прилагане на сила; с подкрепата на кооперативния труд (co-operative labour) то би им било отнето за малко години» (William Thompson. „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth“ London, 1850, p. 453. — Тази книга е излязла за пръв път в 1824 г.)

«Малцина се замислят над това, а мнозинството никак не подозира колко нищожно и по своята маса, и по своето влияние е фактическото натрупване на обществото в сравнение с производителните сили на човечеството, дори с обикновеното потребление на едно единствено човешко поколение в продължение само на малко години. Причината е очевидна, но влиянието е твърде губелно. Богатството, което се потребява годишно, изчезва заедно със своето потребление; то се намира пред погледа само за един миг и прави впечатление само докато се наслаждаваме от него или докато го потребяваме. Но частта от богатството, която се потребява само бавно, мебели, машини, здания стоят пред нашите очи от нашето детство до старостта ни като трайни паметници на човешките усилия. По силата на притежанието на тази устойчива, трайна, само бавно потребявана част на общественото богатство — земята и суровините, върху които се работи, оръдията, с които се работи, къщите, които дават покрив през време на работа, — по силата на това притежание собствениците на тези предмети овладяват за своя лична изгода годишните производителни сили на всички действително производствени работници на обществото, колкото и да са незначителни тези предмети в сравнение с постоянно възобновяваните продукти на този труд. Населението на Британия и Ирландия е 20 милиона; средното потребление на всеки човек — мъж, жена, дете — е вероятно около 20 ф.ст., общо годишно потребяваният продукт на труда е богатство от приблизително 400 милиона ф.ст. Общата сума на натрупания капитал на тези страни се оценява като непревишаваща 1200 милиона, или утроения годишен продукт на труда;

разделено по равно, ще получим 60 ф.ст. на човек; за нас е важно тук повече *съотношението*, отколкото повече или по-малко точните абсолютни величини на тези предполагаеми суми. Лихвите на целия този капитал биха стигнали за издръжка на цялото население при неговото съвременно равнище на живот приблизително за два месеца от годината, а самият натрупан капитал (ако биха се намерили купувачи за него) би стигнал за издръжка на това население без труд за цели три години! След изтичане на това време, лишени от жилища, дрехи и храна, хората би трябвало да измрат от глад или да се превърнат в роби на онези, които са ги издържали през трите години. Както 3 години се отнасят към продължителността на живота на едно здраво поколение, да кажем към 40 години, така се отнася величината и значението на действителното богатство, натрупаният капитал дори на най-богатата страна към нейната производителна сила, към производителните сили само на едно човешко поколение; не към това, което те биха могли да произведат при разумен ред, при еднаква за всички обезпеченост и особено при кооперативен труд, а към това, което те действително абсолютно произвеждат при мизерни и обезкуражаващи възможности на състоянието на необезпеченост! ... И за да се запази и увековечи в днешното състояние на насилствено деление тази привидно огромна маса от наличен капитал или по-скоро да се запази, и увековечи придобитото чрез нея разпореждане с продукта на годишния труд и монопол върху него, трябва да се увековечи целият чудовищен механизъм с неговите пороци, престъпления и страдания от необезпечеността. Нищо не може да бъде натрупано, докато не бъдат задоволени насъщните потребности и огромният поток на човешките стремежи, търсещи удовлетворение; оттук — относителната незначителност на сумата на действителното богатство на обществото във всеки даден момент. Това е вечно обръщение на производство и потребление. При такава грамадна маса годишно производство и потребление едва ли би могло да се мине без шепа действително натрупване; обаче главното внимание е било насочено не към масата производителни сили, а към тази шепа натрупване. Но тази шепа е била заграбена от малцина и превърната в оръдие за присвояване на продукти на труда, възобновявани постоянно всяка година от голямата маса хора. С това се обяснява изключителната важност на такова оръдие за тези малцина... Около една трета от националния годишен продукт се отнема сега от производителите под името на обществени данъци и се консумира неп-

производствено от хора, които не дават срещу това никакъв еквивалент, т.е. такъв, който да има значение за производителите... Тълпата изумено гледа на натрупаните маси, особено ако те са съсредоточени в ръцете на малцина. Но произвежданите всяка година маси, като вечните и безбройни вълни на могъщ поток, текат покрай тълпата и се загубват безвъзвратно в океана на потреблението. Обаче това вечно потребление определя не само всяко наслаждение, но и съществуването на целия човешки род. Количеството и разпределението на този годишен продукт трябва преди всичко да станат предмет на изследването. Действителното натрупване има съвсем второстепенно значение, а и това значение то получава почти изключително вследствие на своето влияние върху разпределението на годишния продукт... Действителното натрупване и разпределение постоянно се разглеждат тук (в съчинението на Томпсън) в отношението към производителните сили и подчинено на тях. Почти във всички други системи производителната сила се разглежда в нейното отношение към натрупването и увековечаването на съществуващия начин на разпределение, като подчинена на тях. В сравнение със запазването на този съществуващ начин на разпределение, постоянно възобновяващата се нищета или благосъстояние на целия човешки род се смятат за незаслужаващи внимание. Увековечаваното на резултатите от насието, измамата и случайностите са нарекли сигурност; и за запазването на тази мнима сигурност безжалостно се принасят в жертва всички производителни сили па човечеството» (пак там, стр. 440—443).

Възможни са само два нормални случая на възпроизводство, ако се оставят настрана нарушенията, които затрудняват дори възпроизводството в предишен мащаб.

Или се извършва просто възпроизводство.

Или се извършва капитализация на принадлезна стойност, натрупване.

(горе)

I. ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

При простото възпроизводство принадлезната стойност, която се произвежда и реализира годишно или при повече обороти периодично през годината, се потребява индивидуално, т.е. непроизводствено от

нейните собственици, капиталистите.

Обстоятелството, че стойността на продукта се състои отчасти от принадлежна стойност, отчасти от стойностна част, образувана от възпроизведения в продукта променлив капитал плюс потребения за продукта постоянен капитал, не изменя абсолютно нищо нито в количеството, нито в стойността на целия продукт, който постоянно постъпва в обръщението като стоков капитал и също така постоянно се изтегля от него за производствено или лично потребление. Ако се абстрахираме от постоянния капитал, това обстоятелство оказва влияние само върху разпределението на годишния продукт между работници и капиталисти.

Поради това дори при просто възпроизводство част от принадлежната стойност трябва да се намира постоянно във вид на пари, а не във вид на продукт, тъй като в противен случай тя не ще може да се превърне от пари в продукт за целите на потреблението. Ние трябва да изследваме тук по-подробно това превръщане на принадлежната стойност от нейната първоначална стокова форма в пари. За опростяване на нещата ще представим задачата в най-проста форма, именно ще приемем обръщение изключително на метални пари, на пари, които са действителен еквивалент.

Според изложените закони на простото стоково обръщение („Капиталът“, книга I, глава III) масата на намиращите се в страната метални пари трябва да бъде достатъчна не само за обръщение на стоките. Тя трябва да бъде достатъчна и при колебанията в паричното обръщение, които отчасти произлизат от непостоянството в бързината на обръщението, отчасти от изменението на цените на стоките, отчасти от различни и изменящи се пропорции, в които парите функционират като платежно средство или като същинско средство за обръщение. Отношението, в което наличното количество пари се разпада на съкровище и на пари в обръщение, постоянно се изменя, но общата парична маса винаги е равна на сумата от парите, които са налице като

съкровище и като извършващи обръщение пари. Тази парична маса (маса от благороден метал) е постепенно натрупано съкровище на обществото. Доколкото една част от това съкровище се унищожава поради изхабяване, тя трябва ежегодно да се възстановява като всеки друг продукт. Това става в действителност чрез пряка или косвена размяна на част от годишния продукт на страната срещу продукта на страните, които произвеждат злато и сребро. Обаче този интернационален характер на сделката скрива нейната простота. Поради това, за да се сведе проблемът до неговия най-прост и ясен израз, трябва да се приеме, че производството на злато и сребро става в самата страна и по този начин е част от цялото обществено производство на всяка страна

Ако оставим настрана златото и среброто, произвеждани за луксозни предмети, минимумът на тяхното годишно производство трябва да се равнява на изхабяването на паричния метал, което става при годишното парично обръщение. По-нататък: ако нараства стойностната сума на годишно произвежданата и извършваща обръщение стокова маса, трябва да нараства и годишното производство на злато и сребро, доколкото нарасналата стойностна сума на стоките, които се намират в обръщение, и на количеството на парите, необходими за тяхното обръщение (и за образуване на съответно съкровище), не се компенсира от по-голямата бързина на паричното обръщение и от по-широкото функциониране на парите като платежно средство, т.е. от по-честото взаимно погасяване на плащанията по покупки и продажби без участие на действителни пари.

Следователно част от обществената работна сила и част от обществените средства за производство трябва всяка година да се изразходват за производство на злато и сребро.

Тъй като сме приели тук просто възпроизводство, капиталистите, занимаващи се с добиване на злато и сребро, ограничават своето производство в границите на средното годишно изхабяване и зависещо-

то от него средно годишно потребление на злато и сребро; своята принадлежна стойност, която те, както приехме, потребяват всяка година, без да капитализират нищо от нея, те хвърлят в обръщението направо в парична форма, която тук е натурална, а не превърнатата форма на продукта, както е в други производствени отрасли.

По-нататък: относно работната заплата — паричната форма, в която се авансира променливият капитал, — тук и тя се възстановява не чрез продажба на продукт, не чрез неговото превръщане в пари, а от продукт, чиято натурална форма от самото начало е парична форма.

Най-после, същото става и с онази част от продукта — благородния метал, — която е равна на стойността на периодично потребявания постоянен капитал, както постоянният оборотен, така и постоянният основен капитал, потребен за годината.

Да разгледаме обръщението, съответно оборота на капитала, вложен в производството на благородни метали преди всичко във формата $II—C\dots Pr\dots II'$. Доколкото C в $II—C$ се състои не само от работна сила и средства за производство, а и от основен капитал, само една част от стойността на който се потребява в Pr , ясно е, че II' — продуктът — е парична сума, равна на променливия капитал, изразходван за работна заплата, плюс оборотния постоянен капитал, изразходван за средства за производство, плюс стойностната част, която съответства на изхабяването на основния капитал, плюс принадлежната стойност. Ако при неизменна обща стойност на златото тази сума би била по-малка, то или златодобивните мини са непроизводителни, или — ако това е общо явление — стойността на златото, в сравнение със стоките, чиято стойност не се изменя, ще нарасне в бъдеще; т.е. цените на стоките ще спаднат, следователно в бъдеще паричната сума, изразходвана в акта $II—C$, ще стане по-малка.

Ако разгледаме най-напред само оборотната част на капитала, авансирана в II , в началния пункт на $II—C\dots II\dots C'$, ние виждаме, че

определена парична сума се авансира, хвърля се в обръщение за заплащане на работна сила и за купуване на производствени материали. Но тя няма да бъде отново изтеглена от обръщение чрез обръщението на този капитал, за да бъде пак хвърлена в него. Продуктът е вече пари в своята натурална форма, следователно не е нужно той да се превръща в пари чрез размяна, чрез процес на обръщение. От процеса на производство той влиза в процес на обръщение не във форма на стоков капитал, който трябва да се превърне обратно в паричен капитал, а като паричен капитал, който трябва да се превърне обратно в производствен капитал, т.е. отново да купува работна сила и производствени материали. Паричната форма на оборотния капитал, потребен в работна сила и средства за производство, се възстановява не чрез продажба на продукта, а чрез натуралната форма на самия продукт, следователно не чрез обратно изтегляне на неговата стойност от обръщение в парична форма, а чрез добавъчни, новопроизведени пари.

Да приемем, че този оборотен капитал = 500 ф.ст., периодът на оборота = 5 седмици, работният период = 4 седмици, периодът на обръщение = само 1 седмица. От самото начало трябва да се авансират пари за пет седмици отчасти за производствен запас, отчасти да останат в запас за постепенно плащане на заплати. В началото на 6-та седмица се връщат 400 ф.ст. и се освобождават 100 ф.ст. Това се повтаря постоянно. Тук както и преди през известно време на оборота 100 ф.ст. постоянно ще се намират във форма на освободили се пари. Но те, точно както и другите 400 ф.ст., се състоят от добавъчни новопроизведени пари. Ние имаме в нашия случай 10 оборота в годината и произведеният годишен продукт = 5000 ф.ст. злато. (Периодът на обръщение се образува тук не от времето, което се изисква за превръщане на стоката в пари, а от това, което се изисква за превръщане на парите в елементи на производството).

За всеки друг капитал от 500 ф.ст., който извършва оборота си при същите условия, постоянно възобновяваната парична форма е пре-

върнатата форма на произведения стоков капитал, който всеки четири седмици се хвърля в обръщение и винаги чрез продажбата му — следователно чрез периодичното изтегляне на такова количество пари, каквото първоначално е встъпило в процеса отново придобива форма на пари. Тук, напротив, във всеки оборотен период от самия производствен процес се хвърля в обръщението нова добавъчна сума пари от 500 ф.ст., за да се изтеглят постоянно от обръщение производствени материали и работна сила. Тези хвърляни в обръщение пари не се изтеглят пак от него чрез обръщението на този капитал, а постоянно се увеличават чрез новопроизведени маси злато.

Ако разгледаме променливата част на този оборотен капитал и приемем, както по-горе, че тя е равна на 100 ф.ст., то при обикновено стоково производство тези 100 ф.ст. при десет оборота годишно биха били достатъчни за постоянно заплащане на работната сила. Тук при производството на злато ще бъде достатъчна същата сума; но възвръщащите се 100 ф.ст., с които всеки 5 седмици ще се заплаща работната сила, не са превърната форма на продукта на тази работна сила, а част от самия този постоянно възобновяван продукт. Производителят на злато плаща на своите работници направо с част от златото, произведено от самите тях. По този начин 1000-та ф.ст., които се изразходват годишно за работна сила и се хвърлят в обръщение от работниците, не се възвръщат чрез обръщението в своя начален пункт.

По-нататък, що се отнася до основния капитал, при първото съоръжаване на предприятието трябва да се изразходва относително голям паричен капитал, който по този начин се хвърля в обръщение. Както всеки основен капитал, той се възвръща само на части за няколко години. Но той се възвръща като непосредствен дял от продукта, от златото, не чрез продажба на продукта и превръщането му чрез това в пари. Следователно той постепенно придобива своята парична форма не чрез извличане на пари от обръщението, а чрез

натрупване на съответна част от продукта. Възстановеният но такъв начин капитал не е парична сума, постепенно изтеглена от обръщение за покриване на паричната сума, първоначално хвърлена в обръщението за набавяне на основния капитал. Това е допълнително количество пари.

На края, относно принадлежната стойност, тя на свой ред е равна на онази част от новия продукт, златото, която във всеки нов оборотен период се хвърля в обръщение, за да бъде изразходвана, според приетото от нас, непроизводствено, за средства за живот и предмети за разкош.

Но, както приехме, цялото това годишно производство на злато, чрез което постоянно се изтеглят от пазара работна сила и производствени материали, но не се изтеглят от него пари, а отново и отново той се снабдява с добавъчни пари, това производство на злато само възстановява износваните през годината пари, следователно само съдейства да намалее в обществото количеството пари, което постоянно, макар и в изменящи се пропорции, съществува в две форми — във форма на съкровище и във форма на намиращи се в обръщение пари.

Според закона на стоковото обръщение общата маса пари трябва да бъде равна на паричната маса, необходима за обръщението, плюс едно количество пари, което се намира във форма на съкровище; последното се увеличава или намалява според свиването или разширяването на обръщението; то именно служи и за образуване на необходимия резервен фонд от платежни средства. Това, което трябва да се плати в пари — доколкото не става взаимно погасяване на плащанията, — е стойността на стоките. Абсолютно нищо не се изменя от това, че известна част от тази стойност се състои от принадлежна стойност, т.е. че нищо не е струвала на продавача на стоки. Да приемем, че всички производители са самостоятелни собственици на своите средства за производство, следователно обръщението

става между самите непосредствени производители. Ако се абстрахираме от постоянната част на техния капитал, тяхната годишна новосъздадена стойност, по аналогия с положението в капиталистическото общество, би могла да се дели на две части: едната *a*, която само възстановява техните необходими средства за живот, другата *b*, която те отчасти изразходват за предмети за разкош, отчасти за разширяване на производството. В такъв случай *a* е променлив капитал, *b* — принадена стойност. Но такова разпределение не влияе никак върху величината на паричната маса, която е необходима за обръщение на целия техен продукт. При равни други условия стойността на намиращата се в обръщение стокова маса ще бъде същата, следователно ще бъде същата и масата на необходимите за това пари. При еднакво деление на оборотните периоди производителите ще трябва да имат същите парични запаси, т.е. ще трябва постоянно да имат в парична форма също такава част от своя капитал, тъй като, според приетото от нас, тяхното производство ще бъде както преди стоково. Следователно обстоятелството, че част от стоковата стойност се състои от принадена стойност, никак не изменя масата на парите, необходими за управление на предприятие.

Един противник на Тук, заловил се за формата *II—C—II'*, го пита как така капиталистът успява постоянно да извлича от обръщението повече пари, отколкото пуска в него. Да разберем добре. Тук става дума не за *създаване* на принадена стойност. Създаването на принадена стойност, което е единствената тайна, от капиталистическа гледна точка се разбира от само себе си. Защото приложената стойностна сума нямаше да бъде капитал, ако не се обогатяваше с принадена стойност. Следователно, тъй като тя, както ние приехме, е капитал, принадлежната стойност се разбира от само себе си.

Въпросът значи не е: откъде идва принадлежната стойност? А е: откъде се вземат парите, в които се превръща принадлежната стойност?

Но за буржоазната политическа икономия съществуването на прина-

дена стойност се разбира от само себе си. Следователно предпоставя се не само принадлежна стойност, но по-нататък заедно с нея се предпоставя и това, че една част от стоковата маса, хвърлена в обръщение, се състои от принадлежен продукт, следователно е такава стойност, която капиталистът не е пускал в обръщение, заедно със своя капитал; че следователно капиталистът заедно със своя продукт хвърля в обръщението, а след това отново извлича от обръщението известен излишък над своя капитал.

Стоковият капитал, който капиталистът хвърля в обръщение, има по-голяма стойност (откъде идва това, не се обяснява или остава непонятно, но *c'est un fait* (това е факт. ред.) от гледна точка на буржоазната политическа икономия) от производствения капитал, който той е изтеглил от обръщение във вид на работна сила плюс средства за производство. При тази предпоставка ясно е защо не само капиталистът *A*, но и *B*, *C*, *D* и т.н. постоянно могат да извличат от обръщението чрез размяна на своите стоки повече стойност от стойността на първоначално авансирания и след това постоянно отново авансирания капитал. *A*, *B*, *C*, *D* и т.н. постоянно хвърлят в обръщение във форма на стоков капитал по-голяма стокова стойност от онази, която изтеглят от обръщение във форма на производствен капитал — тази операция е така многостранна, както са разнообразни самостоятелно функциониращите капитали. Следователно те трябва постоянно да разпределят помежду си стойностна сума, равна на стойностната сума на техните, съответно на авансираните от тях производствени капитали (т.е. всеки от своя страна трябва да изтегля от обръщение производствен капитал); и точно така те постоянно трябва да разпределят помежду си стойностна сума, която те от всички страни хвърлят в обръщението в стокова форма, като съответен излишък на стойността на стоката над стойността на елементите на производство.

Но стоковият капитал, преди да се превърне обратно в производствен и преди да бъде изразходвана принадлежната стойност, която се

съдържа в него, трябва да бъде превърнат в пари. Откъде се вземат парите за това? На пръв поглед този въпрос затруднява и нито Тук, нито някой друг е давал досега отговор на него.

Да приемем, че оборотният капитал от 500 ф.ст., авансиран във форма на паричен капитал, какъвто и да е периодът на неговия оборот, представлява целият оборотен капитал на обществото, т.е. на капиталистическата класа. Нека принадлежната стойност бъде 100 ф.ст. По какъв начин цялата капиталистическа класа ще може постоянно да изтегля от обръщение 600 ф.ст., ако тя постоянно хвърля в него само 500 ф.ст.?

След като паричният капитал от 500 ф.ст. се е превърнал в производствен капитал, той в процеса на производство се превръща в стокова стойност от 600 ф.ст. и така в обръщение вече се намира не само стокова стойност от 500 ф.ст., равна на първоначално авансирания паричен капитал, но и новопроизведена *принадена стойност* от 100 ф.ст.

Тази добавъчна (принадена) стойност от 100 ф.ст. се хвърля в обръщение в стокова форма. По това няма никакво съмнение. Но чрез тази операция не се получават добавъчни пари за обръщението на тази добавъчна стокова стойност.

Не бива да се заобикаля това затруднение чрез каквито и да било благовидни извъртания.

Например: относно постоянния оборотен капитал, ясно е, че не всички го изразходват едновременно. Докато капиталист *A* продава своята стока, следователно докато авансираният за него капитал приема парична форма, за купувач *B*, напротив, неговият капитал, който се намира в парична форма, приема форма на негови средства за производство, тъкмо на онези, които *A* произвежда. Чрез същия акт, чрез който *A* отново дава парична форма на произведения от него стоков капитал, *B* отново дава производствена форма на своя капитал,

превръща го от парична форма в средства за производство и в работна сила; една и съща парична сума функционира в двустранния процес, както при всяка проста покупка $C—M$. От друга страна, ако A отново превръща парите в средства за производство, той купува такива от C , а последният плаща със същите пари на B , и т.н. По този начин процесът би бил изяснен. Но:

Всички закони относно количеството на парите, намиращи се в обръщение при стоковото обръщение, установени от нас („Капиталът“, книга 1, глава III), никак не се изменят вследствие на капиталистическия характер на производствения процес.

Следователно, ако кажем, че авансираният в парична форма оборотен капитал на обществото е 500 ф.ст., държи се сметка при това, че тази сума, от една страна, е авансирана едновременно, но че, от друга страна, тази сума поставя в движение повече производствен капитал от 500 ф.ст., защото тя служи последователно като паричен фонд на различни производствени капитали. Следователно този начин на обясняване предполага вече наличност на парите, чието съществуване трябва да се обясни.

По-нататък би могло да се каже: капиталист A произвежда такива изделия, които капиталист B консумира индивидуално, непроизводствено. Следователно парите на B превръщат в пари стоковия капитал на A и така една и съща парична сума служи да превърне в пари принадлежната стойност на B и оборотния, постоянен капитал на A . Но тук още по-пряко се приема за решен въпросът, на който трябва да се даде отговор. Именно, откъде B взема тези пари за покриване на своя доход? По какъв начин самият той е превърнал в пари тази част на своя продукт — принадлежната стойност?

По-нататък би могло да се каже, че частта на оборотния променлив капитал, която A постоянно авансира на своите работници, постоянно се възвръща у него от обръщението; и само известна изменяща се

част от нея постоянно остава у самия него за плащане на заплати. Обаче между момента на изразходване и момента на връщане изтича известно време, през което изразходваните за работна заплата пари могат между другото да служат и за превръщане на принадлежната стойност в пари. — Но, първо, ние знаем, че колкото по-дълго е това време, толкова по-голяма трабва да бъде масата на паричния запас, която капиталист *A* постоянно трябва да държи *in petto* (*в готовност. ред.*). Второ, работникът изразходва парите, купува с тях стоки и с това *съответно* превръща в пари съдържащата се в тези стоки принадлежна стойност. Следователно същите пари, които са авансирани във форма на променлив капитал, *съответно* служат и за превръщане на принадлежна стойност в пари. Без да навлизаме по-дълбоко в този въпрос, ще кажем тук само това: потреблението на цялата капиталистическа класа и на зависимите от нея непроизводствени лица върви едновременно с потреблението на работническата класа; така че в същото време, когато работниците хвърлят своите пари в обръщение, трябва да хвърлят пари в обръщение и капиталистите, за да изразходват своята принадлежна стойност като доход; следователно за това трябва да се изтеглят пари от обръщението. Току-що приведеното обяснение само би намалило количеството на необходимите пари, но не би отстранило необходимостта от тях.

На края би могло да се каже: нали при първото влагане на основен капитал в обръщение винаги се хвърля голямо количество пари, които се изтеглят от обръщение постепенно, на части, за редица години от онзи, който ги е хвърлил в него. Нима тази сума е недостатъчна, за да превърне в пари принадлежната стойност? — На това трябва да се отговори, че сумата от 500 ф.ст. (която включва в себе си и образуване на съкровище за необходим резервен фонд) може би вече съдържа възможност за нейното приложение като основен капитал, ако не от онзи, който я е пуснал в обръщение, то от някой друг. Освен това вече се предполага, че в сумата, изразходвана за набавяне на продукти, които служат като основен капитал, е платена и включената

в тези стоки принадлежна стойност, и въпросът се състои именно в това, откъде се вземат тези пари.

Общият отговор вече е даден: ако трябва да извършва обръщение една стокова маса от 1000 ф.ст. $X X$, количеството на парите, необходими за това обръщение, абсолютно никак не се изменя от това, дали стойността на тази стокова маса съдържа принадлежна стойност или не, дали тази стокова маса е произведена капиталистически или не. *Следователно самият проблем не съществува.* При дадени други условия — скорост на парично обръщение и пр. — за обръщението на стоковата стойност от 1000 ф.ст. $X X$ се изисква определена парична сума, която никак не зависи от обстоятелството много или малко от тази стойност се пада на непосредствените производители на тези стоки. Доколкото тук съществува проблем, той съвпада с общия проблем: откъде идва паричната сума, необходима за обръщение на стоките в дадена страна.

Между това от гледна точка на капиталистическото производство съществува все пак *привидност* на някакъв особен проблем. Именно капиталистът се явява тук като изходен пункт, от който парите се хвърлят в обръщение. Парите, които работникът изразходва за заплащане на средства за своя живот, съществуват отначало като парична форма на променливия капитал и поради това първоначално се хвърлят в обръщение от капиталиста като покупателно или платежно средство по отношение на работната сила. Освен това капиталистът хвърля в обръщение парите, които първоначално са съставлявали за него парична форма на неговия постоянен — основен и оборотен капитал; той ги изразходва като покупателно и платежно средство за средства на труда и за производствени материали. Вън от това капиталистът не се явява по-нататък като изходен пункт на намиращата се в обръщение парична маса. Обаче съществуват изобщо само два изходни пункта: капиталист и работник. Всички категории трети лица или трябва да получават пари от тези две класи за някакви услуги, или, доколкото получават пари без никакви услуги, те

са съпритежатели на принадлежната стойност във форма на рента, лихва и т.н. Обстоятелството, че принадлежната стойност не остава изцяло в джоба на промишления капиталист и че той трябва да я дели с други лица, няма никакво отношение към разглеждания въпрос. Въпросът е в това, как той превръща в пари своята принадлежна стойност, а не в това, как се разпределят впоследствие получените срещу нея пари? Следователно в нашия случай ние все още трябва да виждаме в капиталиста единствен притежател на принадлежна стойност. Що се отнася до работника, казано бе вече, че той е само вторичен начален пункт, докато капиталистът е първичният начален пункт на парите, които работникът хвърля в обръщение. Парите, отначало авансирани като променлив капитал, извършват вече своето второ обръщение, когато работникът ги изразходва за заплащане на средства за живот.

Следователно капиталистическата класа остава единственият изходен пункт на паричното обръщение. Ако са ѝ нужни за заплащане на средства за производство 400 ф.ст. и за заплащане на работната сила 100 ф.ст., тя хвърля в обръщение 500 ф.ст. Но съдържащата се в продукта принадлежна стойност при норма на принадлежната стойност 100% е равна на стойност от 100 ф.ст. Как може капиталистическата класа постоянно да изтегля от обръщение 600 ф.ст., ако тя постоянно хвърля в него само 500 ф.ст. От нищото нищо не става. Цялата капиталистическа класа не може да изтегля от обръщение нищо, което да не е било по-рано хвърлено в него.

Тук оставяме настрана обстоятелството, че паричната сума от 400 ф.ст. при десетократен оборот може да бъде достатъчна за обръщение на средства за производство на стойност от 4000 ф.ст. и на труд на стойност от 1000 ф.ст., а останалите 100 ф.ст. също така са достатъчни за обръщение на принадлежната стойност от 1000 ф.ст. Това отношение на паричната сума към стоковата стойност, която извършва обръщение чрез нея, никак не изменя нещата. Проблемът си остава същият. Ако една и съща монета не извършва обръщение няколко пъти, би трябвало да се хвърлят в обръщение 5000 ф.ст. във вид на

капитал и 1000 ф.ст. биха били необходими за превръщане на принадлежната стойност в пари. Пита се, откъде се вземат тези последните пари, били те 1000 или 100 ф.ст.? Във всеки случай те са добавка над паричния капитал, хвърлен в обръщение.

В действителност, колкото и да изглежда това парадоксално на пръв поглед, капиталистическата класа сама хвърля в обръщение парите, които служат за реализиране на съдържащата се в стоките принадлежна стойност. Обаче *nota bene* (запомни добре. ред.): тя ги хвърля в обръщение не като авансирани пари, следователно не като капитал. Тя ги изразходва като покупателно средство за своето лично потребление. Следователно капиталистическата класа не авансира тези пари, макар тя да е изходният пункт на тяхното обръщение.

Да вземем отделен капиталист, който започва свое предприятие, например фермер. През първата година той авансира паричен капитал, да кажем от 5000 ф.ст., за заплащане на производствени средства (4000 ф.ст.) и за работна сила (1000 ф.ст.). Нека нормата на принадлежна стойност бъде 100%, присвояваната от него принадлежна стойност = 1000 ф.ст. Горепосочените 5000 ф.ст. съдържат всички пари, които той авансира като паричен капитал. Но човек трябва да живее, а до края на годината той няма да получи никакви пари. Неговата консумация възлиза на 1000 ф.ст. Той трябва да има тези пари. Макар той да казва, че трябва да авансира тези 1000 ф.ст. за първата година, но това авансиране — което тук има само субективно значение — означава само, че през първата година той трябва да покрива личното си потребление от собствения сиджоб, а не от незаплатеното производство на своите работници. Той не авансира тези пари като капитал. Той ги изразходва, плаща ги като еквивалент на средствата за живот, които потребява. Тази стойност се изразходва от него във вид на пари, хвърля се в обръщението и се изтегля от него във вид на стокови стойности. Тези стокови стойности той е консумирал. Значи прекратило се е всякакво негово отношение към тяхната стойност. Парите, с които той е платил за тях, съществуват сега като еле-

мент от намиращите се в обръщение пари. Но стойността на тези пари той е изтеглил от обръщението във вид на продукти, а заедно с продуктите, в които е съществувала стойността, е унищожена и тяхната стойност. Тя цялата е изчезнала. Но ето че в края на годината той хвърля в обръщението стокова стойност от 6000 ф.ст. и я продава. С това у него се връща: **1)** авансираният от него паричен капитал от 5000 ф.ст.; **2)** превърнатата в пари принадлежна стойност от 1000 ф.ст. той е авансирал 5000 ф.ст. като капитал, хвърлил ги е в обръщение, а извлича от обръщението 6000 ф.ст. — 5000 ф.ст. за капитала и 1000 ф.ст. за принадлежната стойност. Последните 1000 ф.ст. са превърнати в пари с помощта на парите, които самият той е хвърлил в обръщението не като капиталист, а като потребител, които той не е авансирал, а изразходвал. Сега те се връщат у него като парична форма на произведената от него принадлежна стойност. Оттам нататък тази операция се повтаря всяка година. Но от втората година 1000 ф.ст., които той изразходва лично, вече винаги са превърнатата форма, паричната форма на произведената от него принадлежна стойност. Той ги изразходва всяка година и те пак всяка година се връщат обратно у него.

Ако неговият капитал би извършвал повече обороти на година, работата не би се изменила ни най-малко, но, разбира се, би се изменила продължителността на времето, а поради това и величината на сумата, която капиталистът би трябвало да хвърля в обръщение за своето лично потребление свръх авансирания от него паричен капитал.

Тези пари се хвърлят от капиталиста в обръщение не като капитал. Но към качествата на капиталиста спада и това, да е в състояние до връщането на принадлежната стойност да живее със средствата, които притежава.

В този случай приехме, че паричната сума, която капиталистът хвърля в обръщение за покриване на своето лично потребление до първото връщане на неговия капитал, е равна точно на произведената от

него и поради това превръщана в пари принадлежна стойност. Очевидно е, че по отношение на отделния капиталист такава предпоставка е произволна. Но тя трябва да бъде правилна за цялата капиталистическа класа, щом като се вземе за предпоставка простото възпроизводство. То изразява само това, което вече се съдържа в тази предпоставка, именно, че цялата принадлежна стойност, но само принадлежната стойност, се потребява непроизводствено, следователно не се потребява непроизводствено ни най-малка част от първоначалния капитал.

По-горе приехме, че цялото производство на благородни метали (=500 ф.ст.) е достатъчно само за възстановяване на изхабяването на парите.

Капиталистите, които произвеждат злато, получават целия свой продукт в злато, както онези негови части, които възстановяват постоянния и променливия капитал, така и онази част, която се състои от принадлежна стойност. Следователно една част от обществената принадлежна стойност се състои от злато, а не от такъв продукт, който се превръща в злато едва в процеса на обръщението. Тя от самото начало се състои от злато и се хвърля в обръщението, за да изтегли от него продукти. Същото важи в дадения случай и за работната заплата, за променливия капитал, и за възстановяване на авансирания постоянен капитал. Следователно, ако една част от капиталистическата класа хвърля в обръщението стокова стойност, по-голяма (с величината на принадлежната стойност) от авансирания от тях паричен капитал, друга част от капиталистите хвърля в обръщението по-голяма парична стойност (по-голяма с принадлежната стойност) от стоковата стойност, която те постоянно изтеглят от обръщението за производство на злато. Ако една част от капиталистите постоянно изкарва от обръщение повече пари, отколкото тя внася в обръщението, частта на капиталистите, които произвеждат злато, постоянно вкарва в обръщение повече пари, отколкото извлича от него в средства за

производство.

Макар част от този продукт от 500 ф.ст. злато да представлява принадлежна стойност на производителите на злато, цялата сума е предназначена само за възстановяване на парите, необходими за стокото обръщение; при това е безразлично колко от тази сума отива за превръщане в пари на принадлежната стойност, включена в стоките, и колко за превръщане в пари на други съставни части на стойността.

Нещата с нищо не се изменят, ако производството на злато се пренесе от дадената страна в други страни. Част от обществената работна сила и обществените средства за производство в страната *A* са превърнати в продукт, например в ленено платно на стойност 500 ф.ст., което се изнася в страната *B*, за да се купи там злато. Производственият капитал, приложен по такъв начин в страната *A*, точно така не хвърля на пазара на страната *A* стоки, противостоящи на пари, както ако той би бил приложен направо в производството на злато. Този продукт на *A* е представен в 500 ф.ст. злато и постъпва в обръщението на страната *A* само като пари. Частта от обществената принадлежна стойност, която се съдържа в този продукт, съществува непосредствено в пари и за страната *A* никога не съществува иначе освен във форма на пари. Макар за капиталистите, които произвеждат златото, само част от продукта да е принадлежна стойност, а другата да възстановява капитала, въпросът, какво количество от това злато, освен постоянния оборотен капитал, възстановява променливия капитал и какво количество е принадлежната стойност, се решава изключително от *съотношението*, в което се намират работната заплата и принадлежната стойност към стойността на извършващите обръщения стоки. Частта, която образува принадлежна стойност, се разпределя между различните членове на капиталистическата класа. Макар те постоянно да изразходват тази част на стойността за лично потребление и отново да я получават от продажбата на нов продукт — тъкмо тази покупка и продажба предизвиква изобщо обръщението на парите между тях, които са необходими за превръщане на принадлежната

стойност в пари, — все пак известна част от обществената принадлежна стойност, макар и в изменящи се количества, се намира във форма на пари в джоба на капиталистите точно както една част от заплатата, поне няколко дни от седмицата, се задържа във форма на пари в джобовете на работниците. И тази част не се ограничава от частта на паричния продукт, съставляваща първоначално принадлежната стойност на капиталистите, произвеждащи златото, а, както казахме, тя се ограничава от *пропорцията*, в която горепосоченият продукт от 500 ф.ст. изобщо се разпределя между капиталисти и работници и в която запасът от стоки, предназначени за обръщение, се състои от принадлежна стойност и от другите елементи на стойността.

Между това частта от принадлежната стойност, която съществува не във вид на други стоки, а във вид на пари наред с другите стоки, само дотолкова се състои от една част от произвежданото злато всяка година, доколкото чрез обръщението на част от годишното производство на злато се реализира принадлежната стойност. Другата част от парите, която в изменящи се количества се намира постоянно в ръцете на капиталистическата класа като парична форма на тяхната принадлежна стойност, не е елемент от годишно произвежданото злато, а от паричната маса, натрупана по-рано в страната.

Както приехме, годишното производство на злато от 500 ф.ст. стига тъкмо да възстанови годишното изхабяване на парите. Поради това, ако ние имаме предвид само тези 500 ф.ст. и се абстрахираме от онази част от годишно произвежданата стокова маса, за обръщението на която служат по-рано натрупани пари, то принадлежната стойност, произведена в стокова форма, намира в обръщението пари за своето превръщане в пари вече поради това, че на другата страна всяка година се произвежда принадлежна стойност във форма на злато. Същото се отнася и до други части на златния продукт от 500 ф.ст., които възстановяват авансирания паричен, капитал.

Ние имаме да направим тук две бележки.

От гореизложеното следва, *първо*: принадлежната стойност, която капиталистите изразходват във вид на пари, тъй както и променливият и другият производствен капитал, който те авансират във вид на пари, в действителност е продукт на работниците, а именно на работниците, заети в производството на злато. Те произвеждат наново както онази част от златния продукт, която им е „авансирана“ като работна заплата, така и онази част от златния продукт, в която непосредствено е представена принадлежната стойност на капиталистическите производители на злато. На края, относно частта от златния продукт, която възстановява само постоянната капиталова стойност, авансирана за производство на злато, тя отново се появява в парична форма (изобщо в продукт) само вследствие на годишния труд на работниците. При започване на предприятието тя е била дадена от капиталиста във вид на пари, не новопроизведени, а част от обществената парична маса, която се намира в обръщение. Напротив, доколкото тя се възстановява от нов продукт, от добавъчно злато, тя е вече годишен продукт на работника. Авансирането от страна на капиталиста и тук е само форма, която възниква от това, че работникът не е притежател на средствата на собственото си производство и през време на производството не разполага със средствата за живот, произвеждани от другите работници.

А *второ*: относно паричната маса, съществуваща независимо от това годишно възстановяване от 500 ф.ст. и се намира отчасти във форма на съкровище, отчасти във форма на пари в обръщение, работата с нея трябва да стои — т.е. първоначално би трябвало да стои — точно така, както стои всяка година с тези 500 ф.ст. Към този пункт ще се върнем в края на този подотдел. Преди това още няколко други бележки.

При изследване на оборота ние видяхме, че при равни други условия с изменение на величината на оборотните периоди се изменя и маса-

та на паричния капитал, необходимо производството да продължи на същото ниво. Следователно еластичността на паричното обръщение трябва да бъде достатъчно голяма, за да може то да се приспособи към това редуване на удължаване и скъсяване на оборотните периоди.

По-нататък, ако приемем, че при равни други условия, включително при неизменна големина, интензивност и продуктивност на работния ден, *се изменя само разпределението на новопроизведената стойност* между работната заплата и принадлежната стойност, така че или първата се повишава, а втората се намалява, или обратно, това няма да окаже никакво влияние върху масата на извършващите обръщение пари. Тази промяна може да стане без каквото и да било свиване или разширяване на паричната маса, която се намира в обръщение. Да разгледаме по-специално случая, когато става общо повишаване на работната заплата и поради това — при приетите по-горе условия — става общо намаление на нормата на принадлежната стойност, а освен това, също според приетото от нас, не става никакво изменение в стойността на извършващата обръщение стокова маса. При този случай расте, разбира се, паричният капитал, който трябва да се авансира като променлив, следователно увеличава се и паричната маса, която служи за тази функция. Но с колкото нараства паричната маса, необходима за функцията на променливия капитал, с толкова именно намалява принадлежната стойност, а следователно и паричната маса, необходима за нейното реализиране. Това не оказва никакво влияние както върху сумата на парите, необходими за реализация на стоковата стойност, така и върху самата стокова стойност. Разходната цена на стоката се увеличава за отделния капиталист, но обществената производствена цена на стоката остава неизменена. Това, което се изменя, е отношението, в което производствената цена на стоките се дели на работна заплата и печалба — като оставим настрана постоянната част на стойността.

Но, могат да кажат, по-големият разход на променлив паричен капи-

тал (стойността на парите, разбира се, се приема за неизменна) означава по-голямо количество парични средства в ръцете на работниците. От това следва по-голямо търсене на стоки от страна на работниците. По-нататъшно следствие е повишаване на цените на стоките. Или могат да кажат: ако се повишава работната заплата, капиталистите повишават цените на своите стоки. И в двата случая общото повишаване на работната заплата предизвиква повишаване на стоковите цени. Поради това за стоковото обръщение ще бъде нужна по-голяма маса пари, по какъвто и начин да се обяснява повишението на цените.

Отговор на първото съображение: вследствие повишаването на работната заплата расте търсенето именно на средствата за живот от страна на работниците. В много по-малка степен ще се увеличи тяхното търсене на предмети за разкош или ще се появи търсене на такива изделия, които по-рано не са влизали в сферата на тяхното потребление. Внезапното и в по-голям мащаб повишаване на търсенето на средства за живот безусловно незабавно ще повиши тяхната цена. Последницата от това ще бъде: по-голяма част от обществения капитал ще се употребява за производство на необходими средства за живот, а по-малка част — за производство на предмети за разкош, тъй като цената на последните ще спадне вследствие намаляването на принадлежната стойност и намаленото поради това тяхно търсене от страна на капиталистите. Доколкото, напротив, самите работници купуват предмети за разкош, повишаването на тяхната работна заплата — в тези размери — няма да повлияе върху повишаването на цените на необходимите средства за живот, а само ще измени състава на купувачите на предмети за разкош. Повече предмети за разкош, отколкото преди отиват сега за потребление от работниците и сравнително по-малко за потребление от капиталистите. *Voilà tout (това е всичко)*. След някои колебания в обръщение се оказва стокова маса на същата стойност както преди. — Що се отнася до кратковременните колебания, те ще имат само този резултат, че незаетият паричен

капитал, който до този момент е търсил влагане в спекулативни борсови сделки или в чужбина, сега ще бъде хвърлен в обръщение вътре в страната.

Отговор на второто съображение: ако капиталистическите производители имаха възможност да повишават произволно цените на своите стоки, те биха могли да го правят и биха правили това без повишаване на работната заплата. Работната заплата никога не би се повишавала при спадане на цените на стоките. Капиталистическата класа никога не би се противопоставяла на трейдюнионите, ако тя би могла постоянно и при всякакви условия да прави това, което действително прави сега като изключение при определени, особени, така да се каже, местни условия — именно да използва всяко повишение на работната заплата, за да повишава в много по-голяма степен цените на стоките, следователно да слага в джоба си по-голяма печалба.

Твърдението, че капиталистите могат да повишават цените на средствата за разкош, защото тяхното търсене намалява (вследствие на намаляване на търсенето от страна на капиталистите, чиито покупателни средства са намалели), би било съвсем оригинално прилагане на закона за търсенето и предлагането. Доколкото не настъпва само разместване на купувачите за тях, работници вместо капиталисти — и доколкото настъпва това разместване, то търсенето от страна на работниците не предизвиква повишаване на цените на необходимите средства за живот, защото работниците не могат да изразходват за необходими средства за живот онази част от добавъчно полученото като заплата, която са изразходвали за средства за разкош — дотолкова цените на средствата за разкош спадат вследствие на намаленото търсене. В резултат на това от производството на средства за разкош се изтегля капитал, докато тяхното предлагане се сведе до размер, който отговаря на тяхната изменила се роля в обществения производствен процес. С това намаление на производството техните цени, при неизменна стойност, отново се повишават до нормалното равнище. Докато става такова съкращаване или такъв процес на из-

равняване, производството на средства за живот, при повишаване на техните цени, също така постоянно ще привлича толкова добавъчни капитали, колкото ще бъдат изтеглени от другите отрасли на производство, докато търсенето бъде наситено. Тогава отново настъпва равновесие и краят на целия процес е такъв, че общественият капитал, а поради това и паричният капитал, се разпределя между производство на необходими средства за живот и производство на средства за разкош в изменена пропорция.

Цялото възражение е халосен гърмеж на капиталистите и техните сикофанти-икономисти.

За такъв халосен гърмеж дават предлог три вида факти:

1) Общ закон на паричното обръщение е, че ако се увеличава сумата на цените на намиращите се в обръщение стоки — независимо от това, дали такова увеличение на сумата на цените става за предишната или за нараснала стокова маса, — при равни други условия нараства масата на парите в обръщение. И ето че следствието се взема за причина. Работната заплата нараства (макар и рядко и само по изключение пропорционално) с покачване на цените на необходимите средства за живот. Нейното нарастване е следствие, а не причина на повишаване цените на стоките.

2) При частично или местно повишаване на работната заплата — т.е. повишаване само в отделни производствени отрасли — може поради това да последва местно повишаване на цените на продуктите на тези отрасли. Но дори това зависи от много фактори.

Например от това, че работната заплата тук не е била извънредно понижена и поради това нормата на печалба не е била извънредно висока, така че при повишаване на цените пазарът за тези стоки не се стеснява (следователно за повишаване на техните цени не е необходимо предварително намаляване на тяхното предлагане) и т.н.

3) При общо повишаване на работната заплата цената на произведените стоки се повишава в онези отрасли на промишлеността, в които преобладава променливият капитал, но затова пък спада в онези, в които преобладава постоянният или основният капитал.

При изследване на простото стоково обръщение („Капиталът“, книга I, гл. II, 2) се оказва, че макар в процеса на обръщение паричната форма на всяко определено количество стоки да е само мимолетна, при метаморфозата на стоката парите след кратко пребиваване в ръцете на едно лице необходимо преминават в ръцете на друго, следователно не само най-напред се разменят или се заместват една друга стоки във всички направления, но това заместване става посредством и се придружава от всестранно „утаяване“ на пари. „Заместването на стока със стока оставя същевременно паричната стока в трети ръце. Обръщението постоянно отделя парична пот.“ („Капиталът“, Том I)

Същият тъждествен факт се изразява на основата на капиталистическото стоково производство в това, че част от капитала постоянно съществува във форма на паричен капитал, а част от принадлежната стойност също така постоянно се намира в ръцете на нейните притежатели в парична форма.

Ако се абстрахираме от това, *обръщението на парите — т.е. възвръщането* на парите към изходния им пункт — доколкото то е момент в оборота на капитала — е явление съвсем различно, дори противоположно на *обръщението на парите*33*), което изразява постоянно тяхното *отдалечаване* от изходния пункт чрез редица преминавания от ръце в ръце. („Капиталът“, книга I, стр. 94.) Обаче ускореният оборот ео *ipso* (със самото това. ред.) включва ускорено обръщение.

Преди всичко, относно променливия капитал: Ако например паричен капитал от 500 ф.ст. извършва десет оборота на година във форма

на променлив капитал, ясно е, че тази част на намиращата се в обръщение парична маса привежда в обръщение десет пъти по-голяма стойностна сума = 5000 ф.ст. Тя извършва обръщение между капиталист и работник десет пъти в годината. Работникът десет пъти в годината е заплащан и сам плаща с една и съща част на намиращата се в обръщение парична маса. Ако този променлив капитал при еднакъв мащаб на производство би правил само един оборот годишно, бихме имали само еднократно обръщение на 5000 ф.ст.

По-нататък: Нека постоянната част на оборотния капитал да е = 1000 ф.ст. Ако капиталът прави десет оборота, капиталистът продава своята стока, а следователно и постоянната оборота част на нейната стойност десет пъти годишно. Една и съща част на намиращата се в обръщение парична маса (=1000 ф.ст.) десет пъти в годината преминава от ръцете на своите притежатели в ръцете на капиталиста. Десет пъти става преместване на тези пари от едни ръце в други. Второ: капиталистът десет пъти в годината купува средства за производство; това са пак десет премествания на парите от едни ръце в други. С помощта на пари на сума 1000 ф.ст. промишленият капиталист продава стока за 10 000 ф.ст. и отново купува стока за 10 000 ф.ст. Чрез двадесеткратно обръщение на 1000 ф.ст. извършва обръщение на стоков запас от 20 000.

Най-после, при ускорен оборот извършва по-бързо обръщение и онази част от парите, която служи за реализиране на принадлезна стойност.

Но обратно: по-бързото парично обръщение още не включва необходимо по-бърз оборот на капитала и поради това и по-бърз оборот на парите, т.е. не включва непременно скъсяване и по-бързо възобновяване на процеса на възпроизводство.

Парите извършват по-бързо обръщение винаги, когато със същата парична маса се извършва по-голяма маса сделки. Това може да ста-

ва и при еднакви периоди на възпроизводство на капитала вследствие на изменение на техниката на паричното обръщение. По-нататък: може да се увеличава масата на сделките, в които паричното обръщение не е израз на действителна обмяна на стоки (борсови сделки за разликата и т.н.). От друга страна, паричното обръщение може и съвсем да отпадне. Например там, където селският стопанин сам е собственик на земя, няма парично обръщение между арендатор и земевладелец; където промишленият капиталист сам е собственик на капитала, там няма обръщение между него и кредитора.

Относно първоначалното образуване на парично съкровище в страната, както и до присвояването му от малцина, тук няма нужда да се спираме повече на това.

Капиталистическият начин на производство — чиято база е наемният труд, плащането на работника с пари и изобщо превръщането на натуралните плащания в парични — може да се развива в сравнително широк мащаб, да достигне по-дълбоко и по-пълно развитие само където в страната има парична маса, достатъчна за обръщение и за образуване на съкровище (резервен фонд и пр.), зависещо от обръщението. Такава е историческата предпоставка, макар че нещата не трябва да се разбират така, като че отначало се образува достатъчна съкровищна маса и тогава започва капиталистическо производство. Напротив, то се развива едновременно с развитие на условията за него и едно от тези условия е достатъчното предлагане на благородни метали. Поради това увеличеното предлагане на благородни метали от XVI век нататък е съществен момент в историята на развитието на капиталистическото производство. Но доколкото става дума за необходимото по-нататъшно предлагане на паричен материал при капиталистическия начин на производство, то на едната страна в обръщението се хвърля принадлежна стойност във вид на продукт, без парите, необходими за неговото превръщане в пари, а на другата страна в обръщението се хвърля принадлежна стойност във вид на зла-

то, без предварително превръщане на продукта в пари.

Добавъчните стоки, които трябва да се превърнат в пари, намират необходимите парични суми, защото на другата страна не чрез размяна, а от самото производство се хвърля в обръщение добавъчно злато (и сребро), което трябва да се превърне в стоки.

(горе)

II. НАТРУПВАНЕ И РАЗШИРЕНО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Ясно е, че доколкото натрупването става във форма на възпроизводство в разширен мащаб, то не представлява по отношение на паричното обръщение никакъв нов проблем.

Преди всичко, относно добавъчния паричен капитал, нужен за функциониране на нарастващия производствен капитал, той се доставя от онази част на реализираната принадлежна стойност, която капиталистът хвърля в обръщение като паричен капитал, а не като парична форма на дохода. Парите вече се намират в ръцете на капиталистите. Само тяхното приложение е друго.

Но вследствие на добавъчния производствен капитал в обръщението се хвърля като продукт на този капитал добавъчна стокова маса. Заедно с нея в обръщение се хвърля и част от добавъчните пари, необходими за нейната реализация — именно доколкото стойността на тази стокова маса е равна на стойността на производствения капитал, потребен за нейното производство. Тази добавъчна парична маса е била авансирана направо като добавъчен паричен капитал и поради това тя се връща у капиталиста вследствие на обръщението на неговия капитал. Тук изпъква същият въпрос, както и по-горе. Откъде се вземат добавъчните пари за реализиране на добавъчна принадлежна стойност, която сега се намира в стокова форма?

Общият отговор е пак същият. Сумата на цените на стоковата маса, която се намира в обръщение, се е увеличила не защото цената на

дадена маса стоки се е покачила, а защото масата на намиращите се сега в обръщение стоки е по-голяма от масата на стоките, които са се намирили в обръщение по-рано, без тази разлика да е уравновесена от спадане на цените. Добавъчните пари, необходими за обръщение на тази по-голяма стокова маса с по-голяма стойност, трябва да бъдат набавени или чрез по-икономично използване на намиращата се в обръщение парична маса — било чрез взаимно погасяване на плащания и т.н., било чрез средства, които ускоряват обръщението на едни и същи пари, или чрез превръщане на пари от форма на съкровище във форма на намиращи се в обръщение пари. Последното включва не само това, че паричен капитал, който е лежал без употреба, започва да функционира като покупателно средство или платежно средство; не само това, че паричен капитал, който вече функционира като резервен фонд, изпълнявайки такава функция за своя притежател, за обществото се намира в активно обръщение (например при влогове в банки, от които постоянно се дава в заем), следователно изпълнява двойна функция — то включва в себе си и това, че се икономизират резервните фондове, застояващи във вид на монети.

„За да могат парите да текат постоянно като монети, монетите трябва постоянно да кристализират в пари. Постоянното обръщение на монетите зависи от тяхното постоянно застояване в по-големи или по-малки количества във вид на монетни резервни фондове, които възникват всестранно вътре в процеса на обръщението и също тъй го определят — чието образуване, разпределение, разпадане и възобновяване се изменя непрекъснато, чиято наличност постоянно изчезва, чието изчезване е постоянно налице. Адам Смит е изразил това непреставащо превръщане на монетите в пари и на парите в монети така, че всеки стокопритежател покрай отделната стока, която продава, трябва да има винаги в запас известна сума от всеобщата стока, с която купува. Видяхме, че в обръщението $C—M—C$ вторият член $M—C$ постоянно се разпада на редица покупки, които не се извършват изведнаж, а последователно във времето, така че една част от M

се намира в обръщение като монети, докато друга част лежи като пари. Парите тук са само суспендирани монети и отделните съставни части на намиращата се в обръщение монетна маса се явяват последователно ту в една, ту в друга форма. Затова това първо превръщане на средството за обръщение в пари е само един технически момент от самото парично обръщение“. (Карл Маркс. „Към критика на политическата икономия“. Берлин, 1859, стр. 105,1 Об69. Тук „монета“ се употребява в противоположност на пари, за означаване на парите, функциониращи като просто средство за обръщение, в противоположност на другите им функции).

Ако всички тези средства се окажат недостатъчни, трябва да бъде произведено добавъчно злато, или — което се свежда до същото — една част от добавъчния продукт пряко или косвено да бъде разменена срещу злато — продукта на страните, които произвеждат благородни метали.

Цялата сума на работната сила и на обществените средства за производство, изразходвани всяка година за производство на злато и сребро като оръдия на обръщението, са едно крупно перо от *faux frais* (непроизводствени разходи. ред.) на капиталистическия начин на производство и изобщо на всеки начин на производство, основан на стоково производство. Това отклонява от използване от страна на обществото съответна сума от възможни, добавъчни средства за производство и потребление т.е. от истинското богатство. Доколкото разходите за този скъп механизъм на обръщението намаляват при неизменен даден мащаб на производство или при дадена степен на неговото разширяване, дотолкова вследствие на това се повишава производителната сила на общественения труд. Следователно, доколкото спомагателните средства, развиващи се заедно със системата на кредита, оказват такова влияние, те пряко увеличават капиталистическото богатство било защото голяма част от процеса на общественото производство и процеса на общественения труд се извършват вследствие на това без каквато и да била намеса на действителни

пари или защото се повишава способността за функциониране на паричната маса, която действително се намира в обръщение.

С това се разрешава и нелепият въпрос, дали би било възможно капиталистическото производство в сегашните му размери без кредитната система (разглеждана дори само от тази гледна точка), т.е. само при металическо обръщение. Очевидно не. Напротив, то би било ограничено от размерите на производството на благородни метали. От друга страна, не бива да се създават каквито и да било митични представи за производителната сила на кредита, доколкото той предоставя на разположение паричен капитал или го привежда в движение. Обаче не е тук мястото за по-нататъшно развиване на тази мисъл.

Сега трябва да разгледаме случая, когато не става истинско натрупване, т.е. непосредствено разширяване на размерите на производството, но когато част от реализираната принадлежна стойност по-дълго или по-късо време се натрупва като паричен резервен фонд, за да се превърне впоследствие в производствен капитал.

Доколкото така натрупваните пари са добавъчни пари, всичко е ясно от само себе си. Те могат да представляват само част от докарания от произвеждащите злато страни излишък от злато. При това трябва да се отбележи, че в страната вече не съществува националният продукт, срещу който е внесено златото. Той е изнесен в чужбина срещу злато.

Напротив, ако се приеме, че в страната остава предишното количество пари, натрупаните и натрупващите се пари изтичат от обръщението; изменя се само тяхната функция. От пари в обръщение, те се превръщат в постепенно образуващ се потенциален паричен капитал.

Парите, които тук се натрупват, са парична форма на продадени сто-

ки, при това на онази част от тяхната стойност, която представлява за техния притежател принадлежна стойност (тук се приема, че кредитната система не съществува). Капиталистът, който натрупва тези пари, *съответно* продава, без да купува.

Ако си представим това явление като частен случай, то не изисква никакви обяснения. Част от капиталистите задържат част от парите, получени от продажба на своя продукт, без да купуват с тях продукт от пазара. Друга част от капиталистите, напротив, превръщат в продукт всичките си пари, с изключение на постоянно възвръщащия се паричен капитал, необходим за водене на производството. Една част от продукта, който е носител на принадлежна стойност и се хвърля на пазара, се състои от средства за производство или от реални елементи на променливия капитал, от необходими средства за живот. Следователно тя може веднага да служи за разширяване на производството. Защото ние съвсем не приемаме, че докато една част от капиталистите натрупва паричен капитал, друга част потребява цялата своя принадлежна стойност, а приемаме само, че едните натрупват в парична форма, образуват потенциален паричен капитал, докато другите натрупват истински, т.е. разширяват размерите на производство, действително увеличават своя производствен капитал. Наличната парична маса остава достатъчна за потребностите на обръщението, дори ако редувайки се част от капиталистите натрупва пари, докато другата разширява мащаба на производството, и обратно. При това паричното натрупване на едната страна може да става без налични пари, само чрез натрупване на вземания.

Но затруднението идва тогава, когато приемем, че натрупването на паричен капитал е не частен случай, а общо явление за капиталистическата класа. Според нашата предпоставка — при всеобщо и изключително господство на капиталистическото производство — с изключение на тази класа изобщо няма никакви друга класи освен работническата класа. Всичко, което работническата класа купува, е равно на сумата на нейната работна заплата, равно е на сумата на променли-

вия капитал, авансиран от цялата капиталистическа класа. Тези пари се връщат при капиталистите чрез продажба на техния продукт на работническата класа. Вследствие на това техният променлив капитал отново придобива парична форма. Да приемем, че сумата на променливия капитал, т.е. не на авансирания, а на действително приложения през годината, е равна на $X X 100$ ф.ст.; за разглеждания тук въпрос няма никакво значение много или малко пари са нужни в зависимост от бързината на оборота, за да се авансира през годината променлив капитал на такава стойност. С тези $X X 100$ ф.ст. капитал капиталистическата класа купува известно количество работна сила, или плаща заплати на известен брой работници — първа сделка. Работещите за същата сума купуват от капиталистите известно количество стоки и сумата от $X X 100$ ф.ст. се връща в ръцете на капиталистите — втора сделка. И това се повтаря постоянно. Следователно сумата от $X X 100$ ф.ст. никога не дава възможност на работническата класа да купи частта от продукта, която представлява постоянният капитал, да не говорим за частта, която представлява принадлежната стойност на капиталистическата класа. Работниците с $X X 100$ ф.ст. винаги могат да купят само онази част от стойността на обществения продукт, която е равна на стойностната част, представляваща стойността на авансирания променлив капитал.

Да оставим настрана случая, когато това повсеместно натрупване на пари не изразява нищо друго освен разпределение в каквато и да било пропорция на добавъчно внесен благороден метал между различни отделни капиталисти. Тогава как може да натрупва пари цялата капиталистическа класа?

Всички те трябва да продават част от своя продукт, без да купуват нищо в замяна на това. Разбира се, няма нищо тайнствено в това, че те притежават определен паричен фонд, който хвърлят в обръщение, разходвайки го като средство за обръщение за нуждите на своето потребление, и че всеки от тях отново получава обратно от обръщението известна част от този фонд. Но в такъв случай този паричен

фонд съществува именно като фонд на обръщението, образуван се чрез превръщане на принадлежната стойност в пари, но съвсем не като скрит паричен капитал.

Ако разглеждаме нещата, както те действително стават, то потенциалният паричен капитал, натрупан за по-късна употреба, се състои:

1) От влогове в банки; това е една сравнително незначителна сума пари, с която действително разполагат банките. Тук се натрупва паричен капитал само номинално. Това, което действително се натрупва тук, е парични вземания, които могат да се превършат в пари (доколкото те изобщо се превършат някога в пари) само защото се установява равновесие между теглените обратно и вляганите в банката пари. Във вид на пари в банката се намира само относително малка сума.

2) От държавни облигации. Последните изобщо не са капитал, а само вземания върху годишния продукт на нацията.

3) От акции. Доколкото не е налице спекулация, акциите са титул за собственост върху принадлежащ на дружеството действителен капитал и документ за получаване на принадлежна стойност, която този капитал носи годишно.

Във всички тези случаи не става натрупване на пари; това което на едната страна изглежда като натрупване на паричен капитал, на другата страна се оказва постоянно, действително изразходване на пари. Нищо не се изменя от това, дали парите се изразходват от лицето, на което те принадлежат, или от друго лице, негов длъжник.

На основата на капиталистическото производство образуването на съкровища никога не е цел само по себе си, а резултат или на задръжка в обръщението — при която по-голяма от обикновено парична маса приема форма на съкровище, — или е резултат на натрупвания, зависещи от оборота, или най-после: съкровището е само образуване

на паричен капитал, засега в потенциална форма, предназначен да функционира като производствен капитал.

Поради това, ако на едната страна част от реализираната в пари принадлежна стойност се изтегля от обръщение и се натрупва като съкровище, едновременно с това друга част от принадлежната стойност постоянно се превръща в производствен капитал. С изключение на случая, когато между капиталистическата класа се разпределя добавъчен благороден метал, натрупването в парична форма никога не става едновременно във всички пунктове.

За частта от годишния продукт, която представлява принадлежна стойност в стокова форма, важи съвсем същото, което важи за другата част на годишния продукт. За нейното обръщение е нужна известна парична сума. Тя принадлежи на капиталистическата класа също както и произвежданата всяка година стокова маса, представляваща принадлежна стойност. Тя първоначално се пуска в обръщение от самата капиталистическа класа. Тя постоянно се разпределя отново между капиталистите от самия процес на обръщението. Както изобщо при обръщението на монетите, една част от тази сума постоянно се застоява ту в един, ту в друг пункт, докато друга част постоянно се намира в обръщение. Нищо не се изменя от това, ако такова застояване става отчасти преднамерено, с цел да се образува паричен капитал.

Тук оставяме настрана авантюрите на обръщението, чрез които един капиталист заграбва дял от принадлежната стойност и дори от капитала на друг капиталист и поради това става едностранно натрупване и централизация както на паричен, така и на производствен капитал. Така например част от добитата принадлежна стойност, натрупвана като паричен капитал от капиталист *A*, може да е дял от принадлежната стойност на капиталист *B*, който не се връща при него.

(горе)

КЪМ ОТДЕЛ 3 НА ТОМ 2

Назад към всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение

* БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)

[*22] Цитатите, отбелязани с R.C., са взети от „Royal Commission on Railways Minutes of Evidence taken before the Commissioners, presented to both Houses of Parliament“. London 1867. — Въпросите и отговорите са номерирани и номерата са дадени тук.]

[*22a] Градското производство е свързано с цикъла на дните, а селското — с цикъла на годините (Adam H. Müller: „Die Elemente der Staatskunst“. Berlin, 1809, III, стр. 178), Такава е наивната представа на романтиците за промишленост и земеделие.]

[*23] Ср. Quesnay: „Analyse tin Tableau Economique“ („Physiocrates“, ed. Daire, I-re partie. Paris, 1846). Например там пише: «годишните аванси се състоят от разходи, които се правят ежегодно за земеделски работи. Тези аванси трябва да бъдат различавани от първоначалните аванси, образуващи фонда на земеделското съоръжаване.» (стр. 59). При по-късните физиократи авансите вече често се наричат направо капитал: „Capital ou avarices\ — Dupont de Nemours! „Maximes du Doc-tenr Quesnay, ou Resume de ses Principes d'Economes Sociale“, 1767 (Daire, I, p. 391); по-нататък Льо Трон: «В произведенията на труда, траещи по-дълго или по-късо време, ладията притежава значителен фонд от богатства, независим от неговото ежегодно възпроизводство, който е *капитал*; натрупан за дълго време, и който, първоначално заплащан с продукти, непрестанно се възобновява и нараства.» (Daire, II, p. 928). - Тюрго вече редовно употребява думата капитал вместо „аванси“ и още повече отъждествява авансите на „манифактуристите“ с авансите на фермерите (Turgot: „Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“,

1766).]

[*25] „This difference in the degree of distribution of fixed capital, and this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined“. - „Principles“, p. 25.]

[*26] „The proportions too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined“. - L.c.]

[*27] „The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes.“ — Ricardo, Principles etc.“, p. 26.]

[*28] «According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital.»]

[*29] «A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn.»]

[*29a] «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.» London 1817. Съответно място е цитирано в Том I, стр. 655, бележка 79.]

[*30] „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week“ (p. 26, 27).]

[*] В таблицата по българския превод след думите "Следователно всичко..." е записано $5\frac{2}{3}$, а в английския превод — $5\frac{1}{3}$. Въпреки това и при двата превода продължават под таблицата думите: " $5\frac{2}{3}$ пъти в годината е функцио-

нирал като *производствен капитал*". Кой е верният вариант, ние така и не разбрахме. А и нямаме оригинала на Маркс на немски език... — бг.ред.]

[)** Думите *«по-малък период на обръщение»* в немското издание, от 1893 г. са погрешно пропуснати. Поправено въз основа на ръкописа на Маркс и ръкописа на Енгелс. ред.]

[*31) Седмиците, които се падат във втората година на оборота, са поставени в скоби.]

[*32) В ръкописа тук е вмъкната следната бележка с цел да се развие по-късно: *«Противоречие в капиталистическия начин на производство: работниците като купувачи на стока, са важни за пазара. Но като продавачи на своята стока — работната сила — капиталистическото производство има тенденция да ги ограничи до минимума на цената — По-нататъшно противоречие: периодите, в които капиталистическото производство напънга всичките си сили, се оказват по правило периоди на свръхпроизводство, тъй като производствените възможности никога не могат да бъдат използвани дотолкова, че вследствие на това да може не само да се произведе, но и да се реализира повече стойност; но продажбата на стоки, реализацията на стоков капитал, а следователно и на принадлежна стойност, е ограничена не от потребителните нужди на обществото изобщо, а от потребителните нужди на такова общество, огромното мнозинство от което винаги е бедно и е принудено да остава постоянно бедно. Обаче това се отнася вече към следващия отдел.»]*

[*33) Макар че физиократите още смесват тези две явления, все пак те първи изтъкват възвръщането на парите към своя изходен пункт като съществена форма на обръщение на капитала, като форма на обръщение, която определя възпроизводството. „Хвърлете поглед на „Tableau economique“ и ще видите, че производствената класа доставя парите, с които другите класи купуват нейните произведения, и че те ѝ връщат тези пари, надявайки се следващата година да правят от нея същите покупки... Вие няма да видите тук следователно друго обръщение, освен онова, което се създава от разходи, предизвикващи възпроизводство, и от възпроизводство, предизвикващо разходи; това е обръщение, което преминава през обръщението на парите, които служат за мерило на разходите и възпроизводството" (Quesnay, «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», в издание на Daire, „Physiocr. I, p. 208, 209). „Тези постоянни аванси и постоянното възв-

ръщане на капиталите е именно това, което трябва да се нарече парично обръщение, това е полезно и плодотворно обръщение, което дава живот на всички видове труд в обществото, поддържа движението и живота в държавното тяло и което с пълно основание се сравнява с кръвообръщението в животинския, организъм" (Turgot, „Rèflexions etc.“; Oeuvres, изд. Daire, I, p. 45).]

[\(горе\)](#)

КЪМ ОТДЕЛ 3 НА ТОМ 2

Назад към всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение